

Domnul Mihai Dinu Gheorghiu (Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași) a fost un sprijin constant de-a lungul întregului proiect, prin spiritul său limpede și clarviziunea eliberată de prejudecăți emoționale, precum și prin generozitatea cu care a lecturat nenumărate texte intermediare. Profesorii Françoise Mayer (Université Montpellier III) și Yves Déloye (Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne) ne-au sugerat numeroase piste de cercetare, care ne-au ajutat să avem curajul intelectual de a reconsidera radical abordarea noastră. Cercetătoarei Mărgărita Vasileva de la Grupul de Analiză a Politicului din cadrul CNRS, recunoștința noastră pentru ajutorul academic substanțial, căruia i-a adăugat căldura prieteniei. Juriștilor Valerian Stan și Iulia Scânței le mulțumim pentru numeroasele dialoguri lămuritoare.

Doamnei Ștefana Bianu îi exprimăm întreaga noastră recunoștință pentru rolul pe care l-a avut în deschiderea unor căi de reflecție neașteptate, pentru militantismul neobosit și pentru resursele ei sufletești nepuizabile. Cu deosebită subtilitate, domnul Dan Perjovschi a transpus grafic conceptul cărții noastre. Prietenei noastre Ruxandra Ivan, lector la Facultatea de Științe Politice, Universitatea București, îi mulțumim pentru promptitudinea sprijinului acordat ori de câte ori i l-am solicitat. Prietenului nostru Tudor Țepeneag îi suntem recunoscătoare pentru generozitatea cu care și-a transformat deseori propriul apartament parizian în biroul nostru de lucru.

Îi mulțumim în mod special colegei noastre de la IICCR Sabina Necula, pentru munca depusă în transcrierea documentelor anexate acestei cărți. Colegii de la Institut, prin entuziasmul, vivacitatea ideilor, tinerețea și simțul umorului care îi caracterizează, au creat un cadru ideal pentru munca noastră de cercetare. Nu vom putea arăta niciodată întreaga grațitudine pe care o resimțim pentru toți prietenii noștri, care ne-au sprijinit, ne-au „suportat”, ne-au înveselit și ne-au amintit că suntem vii în nenumărate momente grele din acești ani. Raluca Ursachi îi mulțumește în mod deosebit lui Olivier Alibert, sprijin neabătut și reper constant în toate tribulațiile vieții.

Introducere

După sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și mai ales odată cu valurile de democratizare care s-au succedat în întreaga lume începând cu anii '70, societățile care ieșeau din sisteme dictatoriale au căutat soluții pentru a sancționa violarea sistematică a drepturilor omului săvârșită de regimul precedent. Guvernele democratice proaspăt instaurate au adoptat diverse strategii de gestionare a trecutului recent, pentru a afla adevărul despre abuzurile fostului regim, a-i pedepsi sau a-i ierta pe vinovați, a recunoaște și a onora victimele represiunii, încercând însă ca aceste măsuri să nu pună în pericol tranziția spre democrație, ci, dimpotrivă, să constituie un factor de consolidare a noului sistem. „Justiție politică”, „justiție retroactivă”, „măsuri de reconciliere cu trecutul”, „politici ale memoriei”, termenii folosiți în literatura de specialitate sunt tot atât de diverși ca și realitatea pe care o desemnează. Vom folosi pe tot parcursul acestei lucrări termenul *consacmjustiție de tranziție (transitional justice)*, desemnând generic ansamblul de politici care vizează gestionarea trecutului recent, cu dublul scop de a face dreptate și de a realiza trecerea la o nouă ordine democratică.

Aceste politici pot lua numeroase forme, vizând diverse categorii de victime sau vinovați, precum și efectele variate ale nedreptăților trecutului. Pentru scopurile lucrării de față, vom clasifica măsurile de justiție de tranziție în acțiuni penale sau mecanisme administrative, respectiv (conform distincției stabilite de Claus Offe¹) măsuri corespunzând dreptului penal sau dreptului civil. Latura penală a justiției de tranziție cuprinde procese și măsuri de remisie juridică, respectiv legi de amnistie, decrete de grațiere, prescripția anticipată a faptelor sau limitarea inculpărilor prin legi restrictive. Mecanismele administrative includ epurări ale aparatului de stat, măsuri de deconspirare publică a colaborării cu poliția politică a fostului regim, reabilitări juridice și reparații materiale către victime sau restituiri ale proprietăților pe nedrept confiscate. În aceeași categorie intră și măsuri cu o puternică valoare simbolică, precum finanțarea unor „comisii de adevăr”, a unor institute de cercetare istorică sau înființarea unor muzee și memoriale, schimbarea numelor de străzi și instituții, dărâmarea statuiilor foștilor lideri etc. „Comisiile de adevăr” constituie o inovație aparte a justiției contemporane de tranziție, fiind prezente începând cu anii '80 în tranzițiile din America Latină, Africa, Asia și Europa de Est. Mandatate să investigheze și să raporteze violările drepturilor omului dintr-o perioadă definită sau în legătură cu un anumit conflict, ele permit atât

1. Claus Offe, „Disqualification, Retribution, Restitution : Dilemmas of Justice in Post-Communist Transitions”, *Journal of Political Philosophy*, vol. 1, nr. 1, 1993,

victimelor și familiilor lor, cât și vinovaților, să depună mărturie despre aceste violări într-un cadru oficial și nejudiciar. Reformarea instituțiilor abuzive ale fostului regim (precum poliția, armata, serviciile secrete, sistemul judiciar și penitenciar), precum și abrogarea legilor represive sunt și ele considerate părți ale justiției de tranziție.

Studiul de față se ocupă de măsurile de tip penal, îndeosebi de procesele intentate reprezentanților fostului regim, cele mai cunoscute și cele mai impresionante dintre toate metodele de gestionare a trecutului dictatorial, întrucât aducerea în fața tribunalelor și - eventual - execuția foștilor tirani marchează în ochii întregii lumi schimbarea radicală a ordinii politice.

Justiția de tranziție - un domeniu

academic în plină expansiune

În domeniul științelor politice, problema gestionării trecutului dictatorial și soluțiile ei s-au constituit rapid ca obiect de studiu de sine stătător. Noțiunea *de justiție de tranziție* a început să fie definită în anii '80 mai ales sub formă de recomandări normative în rapoartele unor organizații internaționale precum Amnesty International și Human Rights Watch, care evaluau tranzițiile spre democrație derulate în America Latină. Procesele, epurările și alte măsuri luate împotriva reprezentanților fostelor dictaturi au început să fie privite ca o problemă recurentă și studiate în manieră comparată².

În anii '90, odată cu transformările din Europa de Est, justiția de tranziție începe să fie analizată nu numai din perspectiva jurisprudenței, ci și ca o politică semnificativă de dezvoltare a instituțiilor democratice și a societății civile, ca o parte integrantă a instaurării și consolidării democrației în statele aflate în tranziție. Această abordare și-a făcut apariția în cadrul unor lucrări care se subscriau domeniului numit „tranzitologie” : de la sinteze ample, precum bine-cunoscutul *al treilea val* al lui Samuel Huntington³, la ambițioase studii comparative între tranzițiile din Europa Sudică, America Latină și mai târziu Europa de Est⁴. Aceste lucrări stabileau tipologii ale tranzițiilor și făceau

2. Prima lucrare care a tratat justiția de tranziție ca atare a apărut în 1982, grupând diverse studii de caz: John Herz (ed.), *From Dictatorship to Democracy. Coping with the legacies of authoritarianism and totalitarianism*, Greenwood Press, Westport, 1982.
3. Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, 1991.
4. Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter, Laurence Whitehead (ed.), *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1986; Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1986; Adam Przeworski, *Democracy and Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991; Arendt Lijphart, Carlos H. Waisman, *Institutional Design in New Democracies. Eastern Europe and Latin America*, Boulder, CO, Westview Press, 1996; Larry Diamond et al. (ed.), *Consolidating Third-Wave Democracies. Themes and Perspectives*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1997. O contribuție recunoscută este cartea lui Juan L. Linz și Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

predicții pe baza unor factori generali, precum natura fostelor regimuri opresive sau modul de desprindere de aceste regimuri. Justiția de tranziție era tratată ca o politică publică, inteligibilă și previzibilă, conform aceluiași factori ca întreaga tranziție politică și economică. În spiritul lui Huntington, care a consacrat un capitol distinct „problemei torționarilor”, mecanismele justiției de tranziție au fost tratate de studii precum cele ale lui John Moran⁵ sau Jon Elster⁶, care au introdus în plus variabile de ordin psihologic pentru a explica fenomenul. În 1995 a apărut impozanta lucrare în trei volume *Transitional Justice*, editată de Neil Kritz⁷, ce reunea cele mai importante texte teoretice, studii de caz și documente primare ale justiției de tranziție din ultimii 50 de ani, consacrand astfel în mod durabil nu numai termenul, ci și contururile istorice, geografice și conceptuale ale domeniului. Cazul României nu a fost analizat în această colecție, el lipsind de altfel din cele mai multe studii de acest gen.

Pe măsura evoluției tranzițiilor, atât virtuțile explicative, cât și cele predictive ale analizei de tip tranzitologic s-au dovedit insuficiente în domeniul justiției de tranziție. Fără a nega relevanța factorilor luați în considerare în analizele comparative sau utilitatea clasificărilor tipologice, trebuie subliniat că analiza tranzitologică nu a reușit să explice evoluția politicilor de justiție de tranziție pe termen lung și nici implementarea lor în țări în care tranzitologii le considerau improbabile sau imposibile cu zece ani în urmă. Categorizările tranzitologice au ignorat de cele mai multe ori contextul istoric și cultural al țărilor analizate și au acordat o atenție exagerată asemănărilor dintre ele, ignorând diferențele. Tot atât de exagerată s-a dovedit și importanța acordată modului de desprindere de fostul regim, natura momentului de ruptură fiind considerată fundamentală pentru derularea și rezultatele reformelor, însă, după organizarea mai multor scrutine electorale democratice și odată cu schimbarea unei generații, constrângerile momentului inaugural și-au pierdut relevanța sau au fost înlocuite de constrângeri noi, neprevăzute de analiștii momentului răsturnării vechiului regim. Evoluțiile reale ale politicilor de justiție de tranziție au determinat nuanțarea modelului tranzitologic de analiză; vechile categorii deterministe nu și-au pierdut relevanța, dar au fost evaluate într-un mod mai specific și mai dinamic.

La această evoluție au contribuit sutele de studii de țări și articole publicate în ultimii 20 de ani, care au depășit generalizările comparate asupra justiției de tranziție și au studiat detaliat politicile fiecărei țări în parte⁸. Deși mai puțin ambițioase în ceea

5. John Moran, „The Communist Torturers of Eastern Europe : Prosecute and Punish or Forgive and Forget?”, *Communist and Post-Communist Studies*, nr. 27/1994.
6. Jon Elster, „Coming to terms with the past. A framework for the study of justice in the transition to democracy”, *Archives européennes de sociologie*, nr. 39/1998.
7. Neil Kritz (ed.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, United States Institute of Peace Press, Washington, DC, 1995.
8. Printre cele mai utile colecții de studii de țară, menționăm Paloma Aguilar, Alexandra Barahona de Brito, Carmen González-Enriquez (éd.), *The Politics of Memory : Three Decades of Transitional Truth and Justice*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2001 ; James McAdams (ed.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame Press, Paris, 1997 ; Nigel Biggar (ed.), *Burying the Past. Making peace and doing justice after civil conflict*, Georgetown University Press, 2003 ; Noel Calhoun, *Dilemmas of Justice in Eastern Europe's Democratic Transitions*, Palgrave Macmillan, 2004; Jon Elster, *Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, New York, 2004.

ce privește elaborarea unor teorii, astfel de studii au demonstrat că particularitățile specifice fiecărei tranziții sunt adesea mai relevante decât categoriile tranzitologice și au reușit să ofere o analiză mai bogată și mai fină a terenurilor studiate. Autori precum Helga Welsh⁹, Kieran Williams, Aleks Szczerbiak și Brigid Fowler¹⁰» Monika Nalepa¹¹ sau Lavinia Stan¹² au propus modele noi de evaluare a justiției de tranziție, care iau în considerare mai multe variabile interconectate și studiate pe o perioadă mai lungă de timp: moștenirea trecutului recent, cultura politică a țărilor analizate, jocurile strategice ale elitelor, evoluția vieții politice pe termen mediu și lung.

Aceste studii au arătat că implementarea politicilor de justiție de tranziție este strâns legată nu numai de natura represivă a fostului regim și de modul în care se produce tranziția la noul sistem, ci mai ales de evoluția vieții politice postdictatoriale. Interesele noii puteri instaurate sunt un factor puternic de influență în politicile de dreptate, determinând amploarea și natura măsurilor ce vor fi luate. Un alt factor, rareori luat în considerare în literatura tranzitologică, dar care s-a dovedit extrem de important, este influența exercitată de comunitatea internațională cu privire la aplicarea drepturilor omului.

De altfel, nici în cele mai stabile democrații justiția nu funcționează într-un vid politic și conceptual, ci este întotdeauna influențată de contextul cultural, istoric, politic și legal. Când toate aceste dimensiuni se află simultan în curs de transformare - cum e cazul tranzițiilor recente - justiția este, la rândul său, „renegociată”¹³. Legea, care în mod normal constituie reperul imuabil al justiției, este radical pusă sub semnul întrebării din perspectiva scopurilor pe care le-a servit sub fostul regim, așa cum sistemul politic, identitatea națională sau regulile moralei sociale sunt la rândul lor reevaluate. Alegerea și consolidarea unor noi principii de funcționare a societății reprezintă însă un proces lent. Instituțiile fostului regim nu pot fi reformate de la o zi la alta. Fostele elite continuă în multe cazuri să fie o prezență în cadrul tranziției sau chiar să dețină o putere considerabilă în procesul decizional al transformărilor. Judecătorii înșiși sunt, într-un fel sau altul, parte a fostului regim - nu aduși din afară, ca în cazul justiției internaționale -, fiind profund influențați de practica judiciară nedemocratică. De asemenea, lupta pentru putere în cadrul noului regim poate transforma aceste măsuri în instrumente de șantaj sau în arme politice pentru delegitimarea adversarilor. Justiția de tranziție nu este așadar nici un concept abstract, universal și atemporal din sfera dreptății, nici un pur rezultat al jocurilor cinice de putere ale momentului. Ea constituie un proces de continuă negociere, niciodată definitivă, între moștenirile trecutului, balanța actuală a puterii, interesele imediate ale actorilor politici și legea în curs de transformare.

9. Helga Welsh, „Dealing with the Communist Past: Central and East European Experiences after 1990”, *Europe-Asia Studies*, nr. 48, 1996.
10. Kieran Williams, Aleks Szczerbiak, Brigid Fowler, *Explaining Lustration in Eastern Europe : A Post-communist politics approach*, SEI Working Paper nr. 62/2003, University of Sussex, <http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/wp62.pdf> (consultat la 4 februarie 2009).
11. Monika Nalepa, *The Power of Secret Information : Transitional Justice after Communism*, teză de doctorat în științe politice, Columbia University, 2005.
12. Lavinia Stan (ed.), *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Routledge, Londra, 2008.
13. Ruti Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2000, p. 15.

Avantajele de gesti

Dintre toate constituie- și simbolcă. 1979 până m o creștere care au democratizale înregistr face parte discursului și

Astfel, pentru *dz* de tranziție¹⁷ astfel de pr lideri trebuie pedepsirea pentru lege i așteaptă ca democrație, regim, care respectată cu rând, pr astfel reperele „nou N” regim și să-4 așteptări pot succesul ju

Am analizam respectului

14. Kathryn Justice Science p40806
15. *Ibidem*, p.
16. Ellen Löt, rights trials
17. Precum Rrii Transaction Rights

Avantajele și limitele proceselor ca măsură de gestionare a trecutului dictatorial

Dintre toate măsurile justiției de tranziție, procesele intentate foștilor lideri politici constituie momente-cheie ale schimbărilor de regim, prin importanța lor politică, juridică și simbolică. Într-o cercetare recent publicată asupra democratizărilor care au avut loc din 1979 până în 2004, cercetătoarele Kathryn Sikkink și Carrie Booth Walling¹⁴ au revelat o creștere importantă a numărului de procese intentate foștilor responsabili politici care au încălcat drepturile omului: peste jumătate dintre cele 85 de țări în curs de democratizare au organizat astfel de procese, tendința de „juridicizare” a trecutului înregistrându-se în cea mai mare parte a țărilor aflate în tranziție¹⁵. Această tendință face parte dintr-o mutație globală a normelor internaționale (atât legale, cât și la nivelul discursului și al așteptărilor societății) în direcția protejării drepturilor fundamentale¹⁶.

Astfel, începând cu anii '80, victimele fostei dictaturi, organizațiile militante pentru democratizarea rapidă a societății, precum și o parte a teoreticienilor justiției de tranziție¹⁷ (cu precădere juriști) au susținut tot mai mult necesitatea intentării unor astfel de procese, de la care au așteptări foarte mari. În viziunea lor, procesele foștilor lideri trebuie să îndeplinească, pe de o parte, funcțiile clasice ale justiției penale: pedepsirea vinovaților, prevenirea unor fapte similare în viitor, întărirea respectului pentru lege și educarea populației și a instituțiilor în acest sens. Pe de altă parte, se așteaptă ca aceste procese să joace și alte roluri, care să avanseze tranziția către democrație. În primul rând, ele ar trebui să marcheze o ruptură între in justiția fostului regim, care manipula legea în scopuri politice, și noul stat de drept, în care legea este respectată cu strictețe indiferent de interesele și consecințele politice. În al doilea rând, procesele ar trebui să afirme public adevărul despre trecutul recent, fixând astfel reperele unei memorii colective. La fiecare ieșire din dictatură se așteaptă un „nou Nürnberg”, un „proces al secolului” care să arate natura criminală a vechiului regim și să-l delegitimeze pentru totdeauna. Realismul și chiar legitimitatea acestor așteptări pot fi însă puse sub semnul întrebării, ca și modul în care poate fi măsurat succesul justiției în îndeplinirea funcțiilor sale.

Am grupat aceste funcții sau roluri ale proceselor în patru categorii, pe care le vom analiza în continuare: pedepsirea vinovaților, restaurarea demnității victimelor, reinstaurarea respectului pentru lege și construcția unei narațiuni asupra nedreptății fostului regim.

14. Kathryn Sikkink, Carrie Booth Walling, „Errors about Trials: The Political Reality of the , Justice Cascade and Its Impact”, comunicare la Annual Meeting of the American Political Science Association, Washington, DC, 27 martie 2006, <http://www.allacademic.com/meta/p40806index.html> (consultat la 14 februarie 2009).

15. *Ibidem*, p. 10.

16. Ellen Lutz, Kathryn Sikkink, „The justice cascade: The evolution and impact of foreign human rights trials in Latin America”, *Chicago Journal of International Law*, vol. 2, nr. 1, 2001, pp. 1-34.

17. Precum Ruti Teitel, *op. cit.*; Marc Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, Transaction Publishers, New Brunswick, 1997, sau Malamud Goti, „Trying Violators of Human Rights”, *State Crimes: Punishment or Pardon*, Aspen Institute, 1989.

Pedepsirea vinovaților

Conform teoreticienilor, rolul sau chiar sensul fundamental al proceselor este de a pedepsi vinovații pentru abuzurile fostului regim, în scopul de a restaura dreptatea și de a preveni fapte similare. Cum și cui i se aplică însă justiția de tranziție, având în vedere că natura crimelor de stat implică participarea unui amplu aparat decizionar și executiv, și în numeroase cazuri complicitatea unor categorii largi ale societății? Deseori, dificultatea de a stabili lanțul ierarhic al responsabilităților, precum și incapacitatea birocratică a justiției penale de a ancheta concomitent sute sau chiar mii de dosare fac imposibilă judecarea tuturor vinovaților. În aceste condiții, intentarea de procese implică o selecție a acuzaților și a faptelor judecate, selecție considerată de cercetători precum Bruce Ackerman sau Jon Elster ca fiind arbitrară și nedreaptă¹⁸. În viziunea lor, dacă nu pot fi judecați toți vinovații, orice tentativă de proces ar trebui abandonată. Analști precum Eric Posner și Adrian Vermeule combat însă acest argument, considerându-l „o dovadă de perfecționism moral” din partea criticilor justiției de tranziție. Selecția faptelor și a persoanelor judecate este întâlnită în mod frecvent și în afara contextului tranziției, această situație neîmpiedicând însă funcționarea justiției penale obișnuite¹⁹. Având în vedere imposibilitatea de a judeca toți vinovații, precum și potențialul de destabilizare a tranziției care ar rezulta din astfel de tentative, analști ai justiției de tranziție²⁰, precum și organismele internaționale²¹ recomandă acțiuni judiciare selective, vizându-i cu prioritate pe înalții demnitari responsabili pentru inițierea, organizarea și ordonarea celor mai grave crime ale regimului. Această idee se poate lovi însă de dificultatea de a stabili o legătură indubitabilă între acțiunile concrete ale vârfului ierarhiei politice și crimele săvârșite. De exemplu, într-un sistem precum cel comunist din anii '70-'80, care încerca să păstreze aparențele unei depline legalități, înalții demnitari încălcau legea „informai”, dând ordine verbale sau implicite și eliminând orice dovadă a responsabilității lor. Selecția acuzaților în funcție de probele existente implică riscul de a judeca numai executanții politicilor criminale, fără a se ajunge la vârful ierarhiei responsabilităților. În acest caz, susțin unii

18. Bruce Ackerman, *The Future of Liberal Revolution*, Yale University Press, New Haven, 1992, pp. 69-99, și Jon Elster, „Moral Dilemmas of Transitional Justice”, în Peter Baumann, Monika Betzier (ed.), *Practical Conflicts: New Philosophical Essays*, Cambridge University Press, 2004, p. 302.

19. Eric Posner, Adrian Vermeule, „Transitional Justice as Ordinary Justice”, Working Paper nr. 40, University of Chicago Law School, martie 2003, <http://www.law.uchicago.edu/academics/publiclaw/resources/40.eap-av.transitional.both.pdf> (consultat la 7 ianuarie 2009), p. 40.

20. De exemplu, Diane Orentlicher, „Settling Accounts: The Duty to Prosecute Human Rights Violations of a Prior Regime”, *Yale Law Journal*, vol. 100(1991); Steven R. Ratner, „Peace-building and Past Human Rights Abuses: Toward a Strategy for Accountability”, *International Peacekeeping*, 75, mai-iunie 1999; Juan E. Méndez, „Accountability for Past Abuses”, *Human Rights Quarterly*, vol. 19 (1997).

21. Raport Final către Organizația Națiunilor Unite, *Revised Final Report of Mr. Louis Joinet on the Question of the Impunity of Perpetrators of Human Rights Violations (Civil and Political)*, 2 octombrie 1997, paragraful 48. ([http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/\(Symbol\)/E.CN.4.sub.2.1997.20.Rev.1.En](http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/(Symbol)/E.CN.4.sub.2.1997.20.Rev.1.En))

cercetători, s-ar comite o nedreptate, întrucât crimele de stat ar fi atribuite unor indivizi care au îndeplinit ordine, și nu decidenților superiori. Posner și Vermeule consideră însă că justiția penală are rolul de a pedepsi orice infractor, chiar dacă acesta este doar un executant al unor ordine, și că există criterii clare, aplicate în mod obișnuit de tribunalele țărilor democratice, pentru evaluarea responsabilității fiecărui acuzat²².

Restaurarea demnității victimelor

Un al doilea rol al proceselor penale de tranziție este acela de recunoaștere oficială a nedreptății, restabilind astfel demnitatea victimelor represiunii, integrându-le ca subiecți ai dreptului și ca membri cu drepturi depline ai societății²³. În absența incriminării fostului regim, victimele nu ar fi reabilite, și nedreptatea s-ar perpetua. Astfel, condamnarea opresorilor de ieri nu are numai scopul de a pedepsi vinovații în numele statului de drept, ci și de a recunoaște public și de a alina suferința victimei²⁴. Se vorbește în aceste cazuri despre o justiție restaurativă, o „justiție ca recunoaștere”²⁵. Mărturiile depuse de victime în fața tribunalelor au o funcție cathartică, permițând ca nedreptatea suferită de victimă să fie cunoscută, crezută și recunoscută de reprezentanții autorității statului²⁶. Aceste dimensiuni sunt însă greu de cuantificat, dat fiind că ele țin de percepții strict individuale. O măsură concretă de evaluare a succesului proceselor în a integra victimele în actul de justiție este acordarea de despăgubiri materiale. Aceasta depinde însă și de mobilizarea victimelor în vederea constituirii lor ca parte civilă în procese.

Reinstaurarea ordinii legale

Un al treilea rol atribuit proceselor în tranziția politică este datorat însăși opțiunii pe care o întrupează: opțiunea pentru soluția legală. Pedepsirea vinovaților ar putea fi obținută și prin alte tipuri de acțiuni. Politologul Claus Offe susține chiar că, în vidul de legitimitate creat de revoluții, nu regulile de procedură, ci manifestările spontane de furie populară sunt singurele capabile de acțiune eficace²⁷. A face dreptate prin intermediul unui proces legal, și nu prin alte acțiuni extralegale, afirmă însă opțiunea pentru o formă de justiție caracteristică unui sistem democratic. Procesele instaurează respectarea legii, ca ruptură fundamentală de fărâdelegea caracteristică regimului trecut. Procesele sunt singura cale pe deplin legitimă pentru judecarea crimelor comise de

22. Eric Posner, Adrian Vermeule, *art. cit.*, p. 41.

23. Diane Orentlicher, *art. cit.*, p. 2537.

24. Frédéric Gros, „Les quatre foyers de sens de la peine”, în Antoine Garapon, Frédéric Gros, Thierry Pech, *Et ce sera justice : punir en démocratie*, Odile Jacob, Paris, 2001, p. 107.

25. André du Toit, „The Moral Foundation of the South African TRC. Truth as Acknowledgement and Justice as Recognition”, în Robert I. Rotberg, Dennis Thompson, *Truth v. Justice: The Morality of Truth Commissions*, Princeton University Press, 2000, pp. 122-141.

26. Ilustrări emoționante ale impactului pe care îl poate avea investigarea nedreptății suferite asupra victimelor apartheidului sunt relatate în Dumisa Ntsebexa, „The Uses of Truth Commissions : Lessons for the World”, în Robert I. Rotberg, Dennis Thompson, *op. cit.*, pp. 160-161.

27. Claus Offe, *art. cit.*, p. 67.

aparatură represivă al fostului regim, pentru că numai procedurile judiciare garantează respectarea legii și a drepturilor acuzaților (precum dreptul la apărare, obligația acuzării de a aduce probe și de a demonstra o cauzalitate fără dubiu între faptele acuzaților și efectele prejudiciabile etc.).

Conform unor cercetători precum Ruti Teitel sau Diane Orentlicher, inacțiunea juridică ar descalifica însăși ideea de ordine legală; mesajul transmis de această inacțiune ar fi că violările sistematice ale drepturilor omului pot rămâne nepedepsite, chiar dacă ele sunt în mod clar criminale și cunoscute de toți. Absența proceselor ar legitima implicit practicile regimului dictatorial²⁸. Dimpotrivă, acțiunile judiciare pot avea efecte considerabile asupra societății în ansamblu, din perspectiva valențelor lor educaționale în scopul întăririi democrației. După cum afirmă Orentlicher, „demonstrând că niciun sector nu este mai presus de lege, judecarea crimelor de stat poate genera respectul pentru instituțiile democratice și poate astfel adânci cultura democratică a unei țări. Neaplicarea legii poate destabiliza legitimitatea noii guvernări și poate genera cinism față de instituțiile statului”²⁹. Marc Osiei, autorul unei valoroase analize a rolului proceselor în justiția de tranziție, consideră că acțiunile penale trebuie să aibă ca scop principal tocmai consolidarea valorilor democratice, prin stimularea dezbaterilor publice și prin promovarea virtuților liberale, precum toleranța, moderația, respectul față de celălalt. Înțeleg că lecții de cultură politică și democratică, spune Osiei, „procesele penale trebuie conduse tocmai în acest scop pedagogic”³⁰.

Care sunt însă condițiile în care procesele pot îndeplini această funcție de instaurare a unei noi ordini legale? Dezbateră clasică asupra acestei probleme a fost purtată în anii '60 de către Lon Fuller și Herbert L.A. Hart cu privire la justiția de după regimul nazist³¹. Întrebarea centrală cu care se confruntau tribunalele germane după Al Doilea Război Mondial era dacă invocarea legii naziste ca apărare a colaboratorilor fostului regim era acceptabilă. După care lege trebuiau judecați responsabilii crimelor naziste? După legea în vigoare la data comiterii faptelor sau după o nouă lege? Fuller optează pentru cea de-a doua soluție, invocând „legea naturală”. Pentru el, ordinea legală, ca să merite acest nume, trebuie să însemne ruperea oricărei legături cu regimul nazist. O lege imorală, așa cum era cea nazistă, nu are statut de lege, argumentează filozoful. Hart se opune însă acestei viziuni în numele pozitivismului legal: ordinea de drept înseamnă recunoașterea validității legii precedente. Răspunsul la tirania trecutului aparține domeniului politic, nu celui al legii. Dacă legea este folosită pentru scopurile tranzitorii ale politicului, principiul însuși al ordinii de drept este compromis. Legea precedentă, chiar imorală, trebuie să își mențină forța legală și să fie aplicată de

28. Diane Orentlicher, „Settling Accounts : The Duty to Prosecute Human Rights Violations of a Prior Regime”, *The Yale Law Journal*, vol. 100, nr. 81/991, p. 2543.

29. *Ibidem*.

30. Marc Osiei, *op. cit.*, p. 2.

31. Această dezbateră a fost găzduită de revista *Harvard Law Review* în 1958 și continuată în lucrările scrise mai târziu de către cei doi filozofi: Herbert L.A. Hart, „Positivism and the Separation of Law and Morals”, *Harvard Law Review*, vol. 71, nr. 4/1958; Lon Fuller, „Positivism and Fidelity to Law - A Reply to Professor Hart”, *Harvard Law Review*, vol. 71, nr. 4/1958; Lon Fuller, *The Morality of Law*, Yale University Press, 1969; Herbert L.A. Hart, *The Concept of Law*, Oxford University Press, 1997.

tribunalele succesoare până când va fi înlocuită. Colaboratorii regimului pot fi pedepsiți numai dacă au încălcat o lege valabilă la momentul comiterii faptelor.

Cele două soluții propun două viziuni diferite asupra legalității. Legea naturală urmărește restaurarea ordinii morale distruse de legea nedreaptă, rolul legii sub noul regim fiind acela de a transforma semnificația legalității în numele unor valori general umane. Această abordare ridică însă mai multe probleme. În primul rând, invocarea „legii morale” poate fi făcută după orice schimbare de regim și folosită împotriva adversarilor politici și chiar a tuturor cetățenilor, lipsindu-i pe aceștia de protecția pe care tocmai legea ar trebui să le-o ofere. Mai mult, valorile general umane în numele cărora o lege poate fi considerată morală nu sunt numite explicit de Fuller, acesta afirmând chiar că ele nu pot fi încă exprimate de rațiunea umană.

Viziunea pozitivistă pornește în schimb de la premisa că nelegitimitatea regimului anterior rezidă nu în natura legilor sale, ci în încălcarea sistematică a acestor legi. Diferența dintre vechiul și noul regim trebuie să fie reprezentată tocmai de respectarea ordinii de drept și deci a legii stabilite anterior. Judecarea faptelor conform legii în vigoare la data comiterii lor, chiar dacă implică o continuitate legală între noul și vechiul regim, este justificată de nevoia de a restabili încrederea în justiție și în procedura sa, care fusese sistematic încălcată de fostul sistem. Valoarea supremă a ordinii de drept este respectul pentru procedura și legea stabilite. În acest sens, pentru ca un proces să fie judecat corect, dincolo de garantarea principiului *nullum crimen sine lege*, acțiunile în instanță trebuie să respecte și alte reguli, precum: alegerea aleatoare a judecătorilor, și nu conform unei scheme convenabile puterii politice; dreptul inculpaților de a-și alege propriul avocat și de a contesta sentința; respectarea prezumției de nevinovăție; dreptul victimelor la un proces rapid, care să nu prelungescă starea de nedreptate³². Aplicarea pozitivismului legal într-un sens foarte strict prezintă însă riscul de a ignora principii ale dreptului internațional dacă acestea nu au fost transpuse integral în legea națională sau nu țin cont de termenele de prescripție, chiar dacă o anchetă corectă era imposibil de derulat din motive ce țineau de influența politicului asupra justiției. După cum vom vedea pe parcursul acestei cărți, înțeles astfel, pozitivismul legal a blocat derularea a numeroase procese și anchete cu privire la încălcarea drepturilor omului.

Construcția narativă

În al patrulea rând, teoreticienii consideră că procesele penale intentate foștilor conducători constituie importante procedee de construcție narativă, înțeleasă ca „povestire” (*mise en récit*) a nedreptății. Prin însuși actul de numire a nedreptății ca atare (genocid, masacru, crime împotriva umanității, omor deosebit de grav etc), represiunea este încadrată într-un sistem de semnificații nu numai juridice, ci și morale și istorice. Nedreptatea regimului anterior capătă astfel un sens: ea este înțeleasă și integrată într-o narațiune, care relatează faptele, le indică cauzele și efectele și atribuie responsabilitățile pentru ele. Aceste narațiuni conțin, implicit, și

32. Jon Elster, *op. cit.*, pp. 87-88.

descrierea noii ordini către care se îndreaptă societatea: de la nedreptatea dictaturii la orânduirea democratică, sub semnul legii. Procesele intentate foștilor conducători au darul de a forja o memorie colectivă a istoriei recente, îndeplinind astfel, în termenii lui Ruti Teitel, o funcție epistemică³³. În plus, acest tip de narațiune are și darul de a legitima regimurile democratice succesoare, în opoziție cu cele dictatoriale.

Dimensiunea epistemică a proceselor este potențată de natura lor spectaculară, extrem de eficace social mai ales în epoca transmisiilor televizate. Marc Osiel arată cum, conștienți de potențialul transformator al acestor rare „momente ale adevărului”, procurorii și judecătorii acestor cazuri încearcă să formeze o memorie publică a evenimentelor, „în așa fel încât ele să aibă succes ca spectacole publice și să corespundă în același timp legalității liberale”³⁴. Tocmai prin această dimensiune de spectacol, procesele își comunică sensurile către opinia publică. Marc Osiel exprimă explicit această teză:

Pentru a atinge aceste scopuri, judecătorii și procurorii pot folosi «poietica» povestirii legale, adică felul în care experiența unui masacru comis de stat poate fi încadrată în convențiile diverselor genuri teatrale [...]. Pe scurt, studiul acestor procese arată că avocatul apărării va spune povestea unei tragedii, în timp ce procurorii vor prezenta o piesă moralizatoare [...]. Principiile moralității liberale pot fi inculcate într-o societate traumatizată de un fratricid recent dacă procedurile sunt conduse în acest fel. Pentru a le maximiza impactul pedagogic, astfel de procese ar trebui concepute, fără niciun fel de reținere, ca monumentale spectacole³⁵.

Viziunea progresului social prin spectacol își are originile în teoria lui Dürkheim asupra conștiinței colective, a valorilor comune împărtășite de membrii societății. Pentru Dürkheim, ritualurile justiției penale - procesele la tribunal, pronunțarea sentinței, executarea pedepsei - sunt „încarnarea formală a conștiinței colective”³⁶. Vocea tribunalului devine vocea publică, care capătă o claritate și o fermitate pe care nu le-ar fi avut în absența unui astfel de răspuns instituțional. Norma, pedeapsa și constrângerea exprimate prin legea penală sunt miezul conștiinței colective și al unității societății. În viziunea lui Dürkheim, Codul Penal protejează un set de valori, pedeapsa conferindu-le o aură sacrosanctă: „într-o lume de diversitate laică, pedeapsa continuă să protejeze o sferă reziduală de valori sacre, din care își trage forța și înțelesul”³⁷, în această optică, procesul penal constituie un ritual de reafirmare și de împărtășire a valorilor comune ale societății și de revigorare periodică a sentimentului moral³⁸.

Această viziune a proceselor penale ca punere în scenă a unor valori sacre, imuabile, este criticată de alți analiști ai justiției de tranziție. Aceștia arată că sacralizarea valorilor conduce la oficializarea unui anumit tip de discurs despre trecut, care nu mai

33. Ruti Teitel, *op. cit.*, p. 49.

34. Marc Osiel, *op. cit.*, p. 2.

35. *Ibidem*, p. 3.

36. *Apud* David Garland, *Punishment and Modern Society*, University of Chicago Press, Chicago, 1993, p. 67.

37. *Ibidem*, p. 57.

38. Marc Osiel, *op. cit.*, p. 29.

poate fi contrazis și care închide astfel spațiul dezbaterii: „Abordarea lui Durkheim nu lasă loc opiniilor contestate, opiniilor concurente”³⁹. Or, argumentează criticii abordării durkheimiene, după un regim dictatorial, conștiința colectivă nu este restaurată prin impunerea forțată a unor noi valori, ci prin supunerea lor unei dezbateri publice. Nu consensul, ci dialogul restabilește unitatea simbolică a societății. Tribunalul nu poate fi în acest sens o scenă, ci mai degrabă o arenă interactivă, un forum unde se confruntă versiuni diferite despre trecutul recent. Regulile de procedură sunt asimilate regulilor de bună purtare într-un dialog civilizat, cerând părților respect reciproc, în scopul comun de căutare a adevărului. Grație acestor reguli, fiecare dintre părți află „ce gândește cu adevărat partea adversă și la ce ține ea însăși mai presus de orice”⁴⁰.

Același optimism cu privire la funcția de reconstrucție a valorilor printr-un proces dialogic este împărtășit și de filozoful Carlos Nino, care descrie scopurile intentării proceselor generalilor în Argentina în termeni similari. În viziunea sa, dezbateră deschisă de acțiunile juridice contracarează tendințele autoritare, întrucât populația devine conștientă de abuzurile la care a fost supusă sau pe care le-a tolerat. Dezbateră generată în acest sens de procese dă naștere unei conștiințe colective și unui proces de autoexaminare. Întrebări precum „Tu unde erai când se întâmplau toate acestea?” devin parte a discursului zilnic, în arena publică, în viața socială sau în familie. „Contrastul dintre legalitatea proceselor și felul în care s-au purtat acuzații este subliniat cu putere în discuția publică, și contribuie și mai mult la aprecierea colectivă a domniei legii”⁴¹.

Memoria colectivă, arată Osiei și Nino, este creată prin confruntarea diferitelor mărturii care se înfruntă în fața tribunalului și care conturează o imagine globală asupra a ceea ce a fost regimul răsturnat, asupra naturii crimelor sale și a vinovățiilor comune. Verdictul tribunalului înseamnă validarea uneia sau alteia din aceste versiuni ale istoriei recente, iar această validare definește identitatea noului regim. Procesele de acest tip sunt astfel considerate cel mai bun mijloc de a diferenția în mod clar fostul și actualul regim, delegitimându-l pe primul și prin aceasta legitimându-i succesorul, în cuvintele lui Otto Kirchheimer, procesele „permit construirea unui zid permanent, fără ambiguități, între noile începuturi și vechea tiranie”⁴². Procesele devin astfel acte fondatoare ale noii ordini (ceea ce Ruti Teitel numește „argumentul fondamental”⁴³).

Scrierea istoriei prin procese este criticată însă de istorici precum Henry Rousso⁴⁴ sau Richard J. Evans⁴⁵, care evidențiază următoarele diferențe între rolurile justiției și cele ale istoriei. Dacă „judecata istoriei” poate avea, într-o perspectivă filozofică, efecte pe termen lung la nivelul conștiinței colective, sentințele tribunalului au consecințe dintre cele mai concrete și imediate asupra vieții indivizilor. Ca atare,

39. *Ibidem*, p. 33.

40. Marc Osiei, *op. cit.*, p. 42.

41. Carlos Santiago Nino, *Radical Evil on Trial*, New Haven, Yale University Press, 1996, p. 147.

42. Otto Kirchheimer, *Political Justice: The Use of Legal Procedure for Political Ends*, Greenwood Press, 1961, p. 308.

43. Ruti Teitel, *op. cit.*, pp. 28-29.

44. Henry Rousso, *The Haunting Past: History, Memory and Justice in Contemporary France*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2002.

45. Richard J. Evans, „History, Memory and the Law: The Historian as Expert Witness”, *History and Theory*, nr. 4, 2002.

scopul însuși al judecății este diferit, deși ambele discipline funcționează în orizontul aflării adevărului: istoria caută să explice, să dea inteligibilitate și coerență evenimentelor, pe când justiția face dreptate, desemnează responsabilități și distribuie pedepse. Judecătorii nu caută să afle, precum istoricii, „întregul adevăr”, ci doar faptele care probează acuzațiile, administrate în limitele stricte ale codului de procedură. Justiția judecă persoane și cauze individuale, în timp ce istoria „are în vedere fenomene colective, instituționale, de mare complexitate”⁴⁶. Astfel de diferențe pun în evidență limitele foarte serioase ale ideii de „istorie scrisă de către tribunale”. Henry Rousso consideră că justiția, care în viziunea sa „clasează, absolutizează, condamnă”, nu poate decât să statueze o versiune oficială și închisă asupra evenimentelor, o „istorie unică și definitivă”⁴⁷. Receptarea judecății tribunalelor ca fiind istoria însăși duce la o „lectură juridică a istoriei”, la o „judiciarizare a trecutului”, și face ca procesul judiciar să devină principalul instrument prin intermediul căruia este judecat trecutul recent⁴⁸. Din perspectiva istoricului, aceasta este o sărăcire a disciplinei istoriei, care renunță la pluralismul și deschiderea ce trebuie să o caracterizeze, în favoarea judecăților tranșante, încărcate normativ și lipsite de nuanțe ale justiției. Rousso conchide în acest sens că „rostul istoricului este să fie preocupat de explicarea și înțelegerea trecutului, nu de judecarea acestuia”⁴⁹.

Neajunsurile proceselor de tranziție

Literatura referitoare la justiția de tranziție subliniază însă și numeroasele neajunsuri și limite pe care le prezintă procesele intentate foștilor demnitari ai unui regim dictatorial.

Experiențele latino-americane au condus analiștii tranzițiilor din anii '80 la concluzia că procesele penale de tranziție pot fi un factor destabilizator pentru noua democrație, întrucât ele ar provoca reacții violente din partea foștilor deținători ai puterii și i-ar mobiliza în vederea repreluării puterii politice prin forță. Astfel, pedepsirea crimelor fostului regim ar putea genera un război civil sau lovituri de stat. Evoluția în timp a acelorași țări latino-americane, precum și tranziția din Europa de Est au arătat însă că mobilizarea fostelor elite împotriva justiției de tranziție nu s-a făcut pe cale violentă, ci prin metode pașnice de evitare sau de combatere a acestor măsuri la nivel discursiv, în spațiul public⁵⁰.

46. Adrian Cioflâncă, „Istorie și justitie. Un model german pentru «procesul comunismului»”, în Ruxandra Cesereanu (ed.), *Caielele Echinox*, voi. 13, 2007, p. 123.

47. Henry Rousso, „Juger le passé? Justice et histoire en France”, în Florent Brayard (coord.), *Le génocide des Juifs entre proces et histoire, 1943-2000*, Complexe, Paris, 2000, p. 283.

48. Henry Rousso, *op. cit.*, pp. 49-50, 57.

49. *Ibidem*, p. 7. Istoricul Adrian Cioflâncă, *art. cit.*, p. 124, nuanțează judecățile lui Henry Rousso, subliniind că rolul principal al proceselor nu este cel narativ, ci acela de a „produce dreptate”,

50. Un studiu recent al efectelor proceselor și altor politici de justiție de tranziție asupra democratizării țărilor din America Latină a fost publicat de Kathryn Sikkink și Carrie Booth Walling, „The Impact of Human Rights Trials in Latin America”, *Journal of Peace Research*, voi. 44, nr. 4, 2007. Autoarele arată că dovezile empirice din regiune contrazic afirmațiile pesimiste ale scepticilor, potrivit cărora procesele ar amenința democrația și ar exacerba conflictele.

O altă vulnerabilitate a acestor procese este dependența lor excesivă de factorul politic. În funcție de raportul pe care noua putere îl întreține cu trecutul, precum și de viziunea sa politică despre noua ordine instaurată, procesele pot fi manipulate în alte scopuri decât cele proprii justiției. Ele reprezintă de multe ori strategii de legitimare electorală a noii puteri sau acte de răzbunare săvârșite sub aparențele unui proces legal⁵¹. Deseori, scopul declarat al proceselor de a „trage o linie” între vechiul și noul regim, de a marca o ruptură netă și un nou început pare a fi un act profund necinstit, având în vedere că societățile în tranziție sunt marcate de moștenirea instituțională și culturală a trecutului recent⁵². Aceste simboluri și ritualuri de ruptură au adesea rolul de a acoperi continuități vinovate între deținătorii puterii din vechiul și noul regim, precum și legăturile solide care unesc încă trecutul de prezent. De asemenea, ele pot deveni o armă politică pentru delegitimarea adversarilor. În măsura în care aceste obiective politice devin un precedent în fața legii și a garanțiilor procedurale, scopurile prime ale justiției – instaurarea respectului pentru lege, consolidarea democrației sau stabilirea adevărului – sunt compromise.

Critica lui Henry Rousso amintită mai sus asupra istoricului care se erijează în judecător se adresează indirect și proceselor utilizate în scopuri politice. El vede în justiția care vizează actori istorici „un vector al memoriei”, iar memoria este, conform caracterizării sale, o formă de propagandă, un instrument politic, care acționează maniheist și emoțional⁵³. Funcția narativă a proceselor riscă deci să fie mai puțin legitimă decât narațiunea istorică, în măsura în care ea poate să promoveze un anumit tip de discurs simplificator de legitimare/delegitimare, care nu corespunde întotdeauna adevărului istoriei.

Ipotezele de cercetare

În acest studiu, ne-am propus să cercetăm capacitatea justiției penale de tranziție din România postcomunistă de a îndeplini funcțiile enunțate mai sus. Cartea analizează procesele intentate în România după 1989 foștilor demnitari comuniști și altor responsabili pentru crimele și abuzurile politice comise în timpul regimului dictatorial, plasând analiza în contextul mai larg al justiției penale de tranziție în diverse țări în curs de democratizare. În ce măsură procesele au clarificat responsabilitatea individuală și instituțională pentru represiunea politică? În ce măsură victimele regimului au fost reabilitate și reintegrate ca subiecți ai dreptului? Au avut aceste procese capacitatea de a întări respectul pentru lege în societatea românească în curs de transformare? Au reușit procesele să creeze o narațiune asupra naturii represive a fastului regim și să surprindă amploarea crimelor de stat? În ce măsură a fost utilizată justiția penală de tranziție ca armă de legitimare sau delegitimare a diverselor interese politice? Nu în ultimul rând, am încercat să identificăm factorii care au favorizat sau au blocat cursul justiției penale și îndeplinirea funcțiilor ei.

51. Claus Offe, *op. cit.*, p. 19.

52. *Ibidem*, p. 18.

53. Henry Rousso, *op. cit.*, p. 38.

Principala noastră ipoteză este că în România procesele intentate foștilor responsabili comuniști au devenit instrumente de legitimare politică pentru diversele partide care s-au succedat la putere după 1989. În funcție de ciclurile electorale și de viziunile pe care actorii politici le-au avut asupra rolului pe care și-l atribuiau ei înșiși în istoria recentă, aceste procese au vizat categorii diferite de inculpați și de fapte incriminate. Constrângerile Codului Penal și natura fostului regim au constituit de asemenea factori determinanți în evoluția proceselor referitoare la crimele trecutului. În primul rând, abordarea penală în sine presupune respectarea unor norme și a unor proceduri, care deseori îngăduiesc posibilitatea de a demara acțiuni în instanță. Termenele de prescripție, dificultatea de a stabili lanțul de responsabilitate prin dovezi concrete sau perioada îndelungată necesară pentru derularea unei anchete penale au constituit dificultăți obiective în organizarea proceselor. În al doilea rând, longevitatea comunismului și încercarea regimului de a conferi prin acte normative o bază legală abuzurilor politice sau de a le ascunde în fața opiniei publice au făcut dificilă după '90 judecarea crimelor sistemului, fie din motive de ordin biologic (decesul vinovaților sau al martorilor), fie din motive de ordin juridic (dificultatea de a încadra anumite fapte în categoria crimelor, oricât ar fi fost de reprobabile din punct de vedere moral).

A doua ipoteză de cercetare este că, în aceste condiții, procesele intentate în România foștilor demnitari comuniști nu au reușit să stabilească decât parțial vinovăția individuală și instituțională pentru crimele regimului. Numărul mic de procese intentate pentru crimele politice comise înainte de decembrie 1989 sau absența oricăror condamnări pentru represiunea militară a revoluției de la București sunt simbolice pentru limitele justiției penale de tranziție din România ca măsură de gestionare a trecutului și de reabilitare a victimelor. În ceea ce privește funcția narativă a proceselor, atunci când acestea au avut loc, deși acțiunile injuste au oferit o narațiune despre fapta judecată, ele nu au avut capacitatea de a reda întregul context istoric și politic al infracțiunii săvârșite. Justiția penală de tranziție nu a reușit să creeze decât o narațiune incompletă și fragmentară asupra trecutului comunist sau asupra evenimentelor din decembrie.

Metodologie și surse

Studiul plasează analiza cazului românesc în cadrul larg al gestionării trecutului dictatorial prin intermediul proceselor penale, în diverse contexte istorice și spații geografice. Începând cu procesele de la Nürnberg - considerate acte fondatoare ale justiției contemporane de tranziție -, am urmărit evoluția fenomenului în valurile succesive de democratizare survenite în Europa de Sud (anii '70), America Latină (anii '80), Europa de Est și Africa de Sud (anii '90). Atât în cazul României, cât și în cazul celorlalte țări, atenția noastră s-a concentrat asupra capacității justiției penale de tranziție de a îndeplini funcțiile discutate mai sus. Alte măsuri de gestionare a trecutului (lustrație, deschiderea arhivelor poliției politice, recompensele acordate victimelor) nu au fost decât enumerate, fără a intra în detalii cu privire la rezultatele lor sau la modul în care au fost aplicate. Trei cazuri fac totuși excepție, pentru a ilustra opțiunea de a renunța la procese în favoarea altor politici de justiție de tranziție: Portugalia, unde epurările radicale și deseori fără bază legală au înlocuit acțiunile penale;

Spania, unde decizia unanimă a elitelor politice de a închide dezbaterile asupra trecutului a împiedicat inițierea oricărui proces ; și Africa de Sud, unde rolul tribunalelor penale de a judeca vinovații a fost îndeplinit de o Comisie de Adevăr cu puteri cvasijudiciare.

Analiza proceselor intentate de-a lungul timpului în alte țări dă posibilitatea comparării rezultatelor justiției românești cu alte cazuri și oferă un cadru empiric larg pentru stabilirea factorilor care determină cursul justiției penale de tranziție. O astfel de abordare, chiar dacă nu se poate înscrie din punct de vedere metodologic în seria studiilor comparate - cercetarea realizată asupra cazului românesc fiind mult mai detaliată în raport cu celelalte țări -, permite identificarea unor variabile comune rolului și neajunsurilor proceselor ca formă de gestionare a trecutului dictatorial.

Selecția cazurilor s-a bazat, pe de o parte, pe intenția noastră de a prezenta situații cât mai diverse, atât din perspectiva contextului politic, cât și din perspectiva rezultatelor justiției penale de tranziție; pe de altă parte, în unele cazuri pe care inițial am dorit să le studiem ne-a fost imposibil să dăm coerență datelor disparate prezentate de literatura de specialitate. Din acest motiv, multe tranziții din America Centrală sau America de Sud au fost excluse din studiu, în absența unor analize elaborate privind tranziția și justiția referitoare la crimele trecutului. De asemenea, în afara proceselor de la Nürnberg, pe care am ținut să le analizăm datorită puternicelor semnificații simbolice pe care le au pentru justiția modernă de tranziție, ne-am concentrat numai asupra gestionării trecutului ca parte a procesului de democratizare în cadru național. Am exclus astfel din analiza noastră tribunalele penale internaționale pentru fosta Iugoslavie, Rwanda, Sierra Leone ori Liban, Curtea Penală Internațională, tribunalele „mixte”⁵⁴ sau alte forme de justiție administrate de autorități ale unui alt stat. Fosta Germanie Democrată este singura țară care poate fi considerată o excepție, acest stat încetând să mai existe în urma unificării cu RFG.

Sursele folosite în acest studiu se înscriu în mai multe categorii. Pentru analiza justiției penale de tranziție din afara României am efectuat sinteze ale unei ample literaturi de specialitate publicate în franceză și engleză: analize comparative ale tranzițiilor și politicilor de justiție, studii de caz ale fiecărei țări în parte, rapoarte oficiale ale instituțiilor relevante, precum și articole din presa contemporană evenimentelor studiate. Efortul nostru s-a concentrat asupra selectării, nu întotdeauna ușoară, a problematicii specifice proceselor, întrucât niciuna dintre sursele academice și teoretice studiate nu s-a preocupat exclusiv de analiza justiției penale. Mai mult, pentru anumite țări, precum Portugalia sau Grecia, numărul de lucrări referitoare la justiția de tranziție este redus, iar acestea nu depășesc descrierea cazurilor. Chiar și pentru state care au făcut obiectul unei bogate literaturi de specialitate, am sesizat în multe situații inadvertența informațiilor de la o sursă la alta și, cel mai adesea, ignorarea surselor primare. Aceste incoerențe au fost rezolvate prin corelarea mai multor lucrări și prin consultarea site-urilor diverselor organisme guvernamentale abilitate cu investigarea crimelor trecutului. Parcurgerea acestei literaturi ne-a relevat

54. Mecanisme juridice hibride, formate din judecători străini și autohtoni. Juriile speciale din Timorul de Est, tribunalul special din Sierra Leone, participarea internațională în tribunalele din Kosovo sau tribunalul mixt din Cambodgia sunt exemple recente de astfel de mecanisme.

Introducete

necesitatea realizării unor cercetări empirice mai aprofundate, care lipsesc în acest moment din peisajul analizei justiției de tranziție, cu precădere &. celei peuaXa. Este ceea ce am încercat să remediem prin analiza detaliată a cazului românesc.

În ceea ce privește România, cercetarea s-a bazat pe analiza calitativă a documentelor proceselor - o sursă puțin explorată de alți cercetători -, precum și pe interpretarea diverselor discursuri publice referitoare la scopul, derularea și rezultatele acestor procese. Munca de documentare a fost teaWzaSă. \T\ pt\T\c\pa\ \TV at\Yve\ e diverselor tribunale care au judecat aceste cazuri sau ale parchetelor care s-au ocupat de cercetările penale: Tribunalul Militar Teritorial București, Tribunalul Militar și Parchetul Militar de pe lângă Curtea Militară de Apel București⁵⁶ Ministeml ^

Am condus, de asemenea, 20 de interviuri cu oameni politici, inculpați, victime, procurori, judecători și avocați care au luat parte la aceste procese, precum și cu istorici și membri ai societății civile. Au mai fost utilizate comunicate Zhi Z decrete publicate în n ^ o ^ ^ ^ ^ ^

meTăuira memorialistică a oamenilor politici. Codurile Penale socialiste, precum și legislația internațională referitoare la respectarea drepturilor omului au constituit de asemenea surse importante pentru analiza chestiunilor de ordin juridic cu care se confruntă justiția penală de tranziție din România.

Cartea este structurată în două părți. Prima parte realizează o incursiune istorică în justiția penală de tranziție, cu scopul de a analiza diversele strategii adoptate, precum și îndeplinirea funcțiilor proceselor, în valurile *successive* de *democratizale* din Europa de Sud, America Latină și Europa de Est. A doua parte evaluează procese[^] intentate în România după 1989 foștilor demnitari comuniști, arătând nu numai rezultatele acestora, ci și dezbaterile pe care le-au generat, modul în care diva categorii ale elitei politice și civice au înțeles gestionarea trecutului, precum interesele care au stat la baza înscrierii sau eliminării din agenda publică a politici¹ de justiție de tranziție. În concluzii am încercat să evaluăm, pe baza cazurilor stuc gradul în care procesele au capacitatea de a îndeplini funcțiile enunțate mai precum și factorii care influențează cursul justiției penale de tranziție. La finalul (am publicat câteva documente ale proceselor intentate în România, care, deși esenl pentru studiul gestionării trecutului comunist, nu au intrat până în acest moment circuitul științific.

necesitatea realizării unor cercetări empirice mai aprofundate, care lipsesc în acest moment din peisajul analizei justiției de tranziție, cu precădere a celei penale. Este ceea ce am încercat să remediem prin analiza detaliată a cazului românesc.

În ceea ce privește România, cercetarea s-a bazat pe analiza calitativă a documentelor proceselor - o sursă puțin explorată de alți cercetători -, precum și pe interpretarea diverselor discursuri publice referitoare la scopul, derularea și rezultatele acestor procese. Munca de documentare a fost realizată în principal în arhivele diverselor tribunale care au judecat aceste cazuri sau ale parchetelor care s-au ocupat de cercetările penale: Tribunalul Militar Teritorial București, Tribunalul Militar Teritorial Timișoara, Înalta Curte de Casație și Justiție a României, Ministerul Public⁵⁵ și Parchetul Militar de pe lângă Curtea Militară de Apel București⁵⁶.

Am condus, de asemenea, 20 de interviuri cu oameni politici, inculpați, victime, procurori, judecători și avocați care au luat parte la aceste procese, precum și cu istorici și membri ai societății civile. Au mai fost utilizate comunicate, decizii și decrete publicate în *Monitorul Oficial*, alături de articole din presa românească și de literatura memorialistică a oamenilor politici. Codurile Penale socialiste, precum și legislația internațională referitoare la respectarea drepturilor omului au constituit de asemenea surse importante pentru analiza chestiunilor de ordin juridic cu care se confruntă justiția penală de tranziție din România.

Cartea este structurată în două părți. Prima parte realizează o incursiune istorică în justiția penală de tranziție, cu scopul de a analiza diversele strategii adoptate, precum și îndeplinirea funcțiilor proceselor, în valurile succesive de democratizare din Europa de Sud, America Latină și Europa de Est. A doua parte evaluează procesele intentate în România după 1989 foștilor demnitari comuniști, arătând nu numai rezultatele acestora, ci și dezbaterile pe care le-au generat, modul în care diverse categorii ale elitei politice și civice au înțeles gestionarea trecutului, precum și interesele care au stat la baza înscrierii sau eliminării din agenda publică a politicilor de justiție de tranziție. În concluzii am încercat să evaluăm, pe baza cazurilor studiate, gradul în care procesele au capacitatea de a îndeplini funcțiile enunțate mai sus, precum și factorii care influențează cursul justiției penale de tranziție. La finalul cărții am publicat câteva documente ale proceselor intentate în România, care, deși esențiale pentru studiul gestionării trecutului comunist, nu au intrat până în acest moment în circuitul științific.

55. Am beneficiat de ajutorul deosebit al generalului de justiție Dan Voinea - la momentul derulării cercetărilor noastre, adjunct al șefului Parchetelor Militare de pe lângă Înalta Curte de Casație și de Justiție -, care ne-a pus la dispoziție toate rechizitoriile referitoare la violențele din decembrie 1989, întocmite în cadrul acestei instituții, precum și plângerile și sesizările penale depuse la începutul anilor '90 ce fac referire la crime politice comise în timpul regimului comunist.

56. Colonelul de justiție Mihai Popov - la momentul derulării cercetărilor noastre, șef al Parchetului Militar de pe lângă Curtea Militară de Apel București - ne-a pus la dispoziție rechizitoriile întocmite foștilor responsabili comuniști Alexandru Drăghici și Gheorghe Crăciun.

PARTEA I

**De la Nürnberg la decomunizare:
evoluția și dilemele justiției penale
de tranziție**

1. Nürnberg: piatra de temelie a justiției penale de tranziție

Procesele de la Nürnberg au reprezentat evenimente fundamentale în dezvoltarea justiției de tranziție și a dreptului penal internațional. Pentru prima dată în istoria modernă, liderii unei țări învinse au fost aduși în fața justiției și condamnați pentru declanșarea unei conflagrații și pentru crime de război. Atât notorietatea politică a persoanelor judecate, cât și acuzațiile care le-au fost aduse fac din procesele de la Nürnberg „piatra de temelie” a unei noi ere a dreptului internațional¹, o eră marcată de apărarea universală a drepturilor fundamentale și de crearea unor instrumente juridice pentru pedepsirea încălcării lor.

La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, în urma diverselor rapoarte despre crimele săvârșite de conducerea Germaniei naziste în țările ocupate și pe propriul teritoriu, puterile aliate au decis constituirea unei instanțe care să evalueze faptele și să pedepsească vinovații. Prin Acordul de la Londra, semnat la 8 august 1945, Statele Unite, Franța, Marea Britanie și Uniunea Sovietică puneau bazele unui Tribunal Militar Internațional care urma să judece criminalii de război ai Axei². Procurorii și judecătorii erau reprezentanți ai celor patru puteri învingătoare³, iar apărarea era asigurată de avocați germani.

În procesul principal de la Nürnberg au fost judecați 22 de responsabili din fruntea guvernului nazist, sub acuzații de „crime de război”, „crime împotriva păcii” și „crime împotriva umanității”. Dintre aceștia, trei⁴ au fost achitați, șapte⁵ au fost

1. Christian Tomuschat, „The Legacy of Nuremberg”, *Journal of International Criminal Justice*, nr. 4, 2006, p. 830.
2. Statutul Tribunalului Militar Internațional - Convenția de la Londra din 8 august 1945.
3. *Ibidem*, art. 2.
4. Hans Fritzsche (șeful departamentului de știri în cadrul Ministerului nazist al Propagandei, 1938-1942, șef al departamentului radio în cadrul Ministerului nazist al Propagandei, 1942-1945); Franz von Papen (cancelar al Germaniei în 1932, vicecancelar în 1933 și 1934, a fost ambasador în Austria și Turcia până în 1944. Achitat la Nürnberg, a fost declarat criminal de război în 1947 de un tribunal german, fiind condamnat la 8 ani de închisoare. Sentința a fost revocată însă de o instanță superioară. A murit în libertate în 1969); Hjalmar Schacht (ministru al Economiei între 1934 și 1937, a petrecut zece luni în lagăre de concentrare în 1944, fiind acuzat că ar fi complotat împotriva lui Hitler. Achitat la Nürnberg, a fost condamnat însă la 8 ani de închisoare de un tribunal german de denazificare, fiind eliberat în 1950).
5. Karl Dönitz (comandant al flotei germane în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a preluat conducerea Partidului Național-Socialist după moartea lui Hitler. Condamnat la 10 ani

condamnați la închisoare, iar ceilalți ¹² au fost condamnați la moarte și executați (unul dintre ei a fost condamnat în contumacie⁷, iar altul s-a sinucis⁸). Patru instituții naziste au fost de asemenea considerate responsabile pentru crimele comise în timpul războiului: aparatul politic al Partidului Nazist, Gestapo-ul⁹, SD-ul¹⁰ și SS-ul¹¹, membrii acestor organizații putând fi apoi judecați în „tribunale naționale sau de ocupație” organizate de țările semnatare ale Acordului de la Londra¹². Alte 11 procese au fost judecate sub diverse jurisdicții aliate între 1946 și 1949. Ele au vizat medici

- de închisoare, și-a ispășit întreaga pedeapsă, iar după 1956 a trăit într-un mic sat din nordul Germaniei de Vest); Walther Funk (ministru al Economiei și șef al Băncii Naționale a Germaniei naziste, a fost condamnat la închisoare pe viață, fiind însă eliberat pe caz de boală în 1957); Rudolf Hess (lider în înalta ierarhie a Partidului Național-Socialist și apropiat al lui Hitler, a fost condamnat la închisoare pe viață. A murit în închisoare, în 1987, la vârsta de 93 de ani); Konstantin von Neurath (ministru al Afacerilor Externe între 1932 și 1938, protector al Boemiei și Moraviei între 1939 și 1941, a demisionat în urma unor conflicte cu Hitler, după ce aplicase numeroase măsuri de îngrădire a libertății de expresie și de asociație. A fost condamnat la 15 ani de închisoare); Erich Raeder (înalt responsabil al flotei germane, a demisionat în 1943. Condamnat la închisoare pe viață, a fost eliberat în 1955 pe caz de boală); Baldur von Schirach (șef al tineretului nazist între 1933 și 1940, guvernator al Vienei între 1940 și 1943, a participat la deportarea evreilor din Austria. Condamnat la 20 de ani de închisoare, a fost eliberat în 1966); Albert Speer (arhitectul preferat al lui Hitler și ministru al Armamentului începând din 1942, a fost condamnat la 20 de ani de închisoare pe care i-a ispășit în întregime).
6. Hans Frank (guvernator al Poloniei ocupate în timpul celui de-al Doilea Război Mondial); Wilhelm Frick (ministru de Interne al Germaniei naziste între 1933 și 1943, protector al Boemiei și Moraviei între 1943 și 1945); Alfred Jodl (înalt responsabil al armatei naziste; sentința sa a fost casată în 1953 de un tribunal german, dar reconfirmată la presiunea Statelor Unite); Ernst Kaltenbrunner (de origine austriacă, a fost unul dintre înalții responsabili ai SS-ului și șef al Serviciilor Secrete naziste între 1943 și 1945); Wilhelm Keitel (șef al Comandamentului Suprem al Armatei naziste între 1938 și 1945); Joachim von Ribbentrop (ministru al Afacerilor Externe între 1938 și 1945); Alfred Rosenberg (ideolog al teoriei rasiale, ministru al Teritoriilor ocupate din Est între 1941 și 1945); Fritz Sauckel (responsabil al programului de muncă forțată al Germaniei naziste între 1942 și 1945); Arthur Seyss-Inquart (comisar al Reichului în Olanda ocupată între 1940 și 1945); Julius Streicher (editor al publicației antisemite *Der Stürmer*, militant în favoarea exterminării evreilor).
 7. Martin Bormann (șef al Cancelariei Partidului Național-Socialist din 1943, condamnat la moarte în contumacie, nu a fost niciodată capturat. Conform mai multor surse, se pare că după război Bormann a trăit în Argentina).
 8. Hermann Göring (comandant al Forțelor Aeriene germane între 1935 și 1945, a devenit al doilea om în stat după Hitler în ultimii ani ai războiului). Pentru a scăpa de execuția umilitoare prin spânzurare, s-a sinucis ingerând o capsulă de cianură.
 9. Gestapo-ul (*Geheime Staatspolizei*) a fost poliția secretă a statului german nazist, organizată de Hermann Göring în 1933.
 10. SD-ul (*Sicherheitsdienst*) a fost serviciul de informații al Germaniei încă înainte de preluarea puterii de către naziști. După 1933 a funcționat ca poliție politică, atât pe teritoriul Germaniei, cât și în țările ocupate. SD-ul investiga loialitatea oficialilor statului față de ideologia nazistă și față de conducerea lui Hitler și a populației în general, prin intermediul unei vaste rețele de informatori.
 11. SS-ul (*Schutzstaffel*) a fost creat în aprilie 1925 ca echipă de gărzi de corp a lui Adolf Hitler, în 1933, când acesta a preluat puterea, SS-ul număra 50.000 de persoane, iar în 1939 aproape 250.000. între 1934 și 1936, SS-ul a preluat treptat controlul asupra poliției germane, concentrându-și activitatea asupra „chestiunilor de ordin rasial”.
 12. Statutul Tribunalului Militar Internațional - Convenția de la Londra din 8 august 1945, art. 10.

aplicati în experimente inumane pe civili germani și de alte naționalități (Cazul Doctorilor); procurori și judecători implicați în condamnarea la moarte sau la ieportare a numeroși evrei și altor cetățeni germani (Cazul Judecătorilor); industriași icuzați de folosirea ca sclavi a evreilor și a altor civili din teritoriile ocupate (Cazul Flick, Cazul Krupp etc.); membri ai brigăzilor mobile de execuție (Cazul Einsatzgruppen), acuzați de crime și rele tratamente în teritoriile ocupate; miniștri și membri ai ierarhiei superioare a Partidului Nazist (Cazul Ministerelor) etc.¹³ în total, au fost jduse în fața instanței 154 de persoane, 124 fiind condamnate¹⁴. Acestor procese le-au jmat imediat alte acțiuni injuste, conduse de tribunale naționale¹⁵.

1.1. Semnificația proceselor de la Nürnberg

inportanța proceselor de la Nürnberg rezidă în multiplele lor aspecte novatoare. în rrimul rând, pentru prima oară în istorie, lideri politici erau condamnați pentru transgresarea legilor internaționale. Chiar dacă, în conformitate cu o lungă tradiție, **areptul** internațional permitea judecarea ofițerilor unui stat inamic pentru crime de război, de-a lungul secolelor al XIX-lea și XX, niciun astfel de caz nu fusese soluționat¹⁶. Mai mult, până la Nürnberg, nu se pusese niciodată problema judecării **xxr** lideri de stat pentru declanșarea unei conflagrații. Subliniată de apărarea germană, âsența unui astfel de precedent a fost contracarată de judecătorii aliați prin evocarea **Tactului** Briand-Kellogg din 1928, conform căruia războaiele nu sunt conduse de state 3 entități abstracte, ci de oameni¹⁷. Deși considerat un cap de acuzare aplicat *ex post*

J- Nfezi în acest sens [http : //www.law.umkc.edu/faculty/projects/trials/nuremberg/nuremberg.htm](http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/trials/nuremberg/nuremberg.htm).
- *Ibidem*.

5 Alte procese au fost conduse de puterile învingătoare în mod separat în zonele ocupate : SUA - 1.814 procese, Marea Britanie - 1.085 de procese, Franța - 2.107 procese. în Japonia, instituția corespunzătoare Curții de la Nürnberg a fost Tribunalul Militar Internațional de la Tokyo pentru Extremul Orient, compus din judecători din 11 națiuni aliate. Tribunalul a judecat 28 de ofițeri superiori japonezi. Spre deosebire de Nürnberg, la Tokyo n-au fost achitări. în plus, fiecare dintre puterile aliate și-a creat propriul tribunal pentru judecarea atrocităților comise asupra propriilor trupe. Astfel, generalul MacArthur a creat o Divizie pentru Crime de Război a armatei americane în Yokohama, care a judecat peste 1.000 de suspecți, dintre care 200 au fost achitați, 622 încarcerați pe viață, iar 124 condamnați la spânzurătoare. Tribunalele de la Tokyo și Yokohama au fost sever criticate pentru încălcarea procedurilor și pentru că au aplicat o formă brutală de „dreptate a învingătorului”. în anii următori, au avut loc procese interne pentru crimele din timpul războiului în aproape toate țările Europei, în ceea ce privește țările din estul Europei, aflate sub ocupație sovietică, procesele colaboratorilor cu regimul nazist s-au extins foarte curând la judecarea opozanților comunismului în aceste țări. Vezi în acest sens Jon Elster, *op. cit.*, pp. 30-60. începând cu anii '60, au mai fost organizate procese celebre ale criminalilor de război. Procese precum cele ale lui Adolf Eichmann la Ierusalim (1961), Klaus Barbie (1983), Paul Touvier (1994) sau Maurice Papon (1998) în Franța, Erich Priebke în Italia (1998), și punerea sub acuzație a lui René Bousquet și Jean Leguay pentru deportările regimului de la Vichy, chiar dacă au avut loc decenii întregi mai târziu, au jucat un rol important în instituționalizarea normelor legale și morale ale unei dreptăți de tranziție.

t Christian Tomuschat, *art. cit.*, p. 831.

~ *Ibidem*, p. 832.

facto , statuarea infracțiunii de declanșare a războiului consfințează faptul că pentru violarea dreptului internațional nu pot fi sancționate numai state sau organizații, ci și persoanele responsabile, dispozițiile dreptului neputând fi puse în practică decât prin pedepsirea indivizilor care comit crime¹⁹.

În al doilea rând, procesul a înlăturat umbrela protectoare pe care suveranitatea statală o asigura liderilor politici responsabili pentru crime săvârșite împotriva propriei populații. Prin definirea „crimelor împotriva umanității”, *Charta de la Nürnberg* avea în vedere nu numai pedepsirea crimelor comise împotriva civililor din teritoriile ocupate, ci și condamnarea abuzurilor și discriminărilor îndreptate împotriva propriilor cetățeni. Astfel, violările grave ale drepturilor omului comise de un guvern pe teritoriul național erau definite pentru prima oară drept crime internaționale, supuse unei jurisdicții universale. Violarea internă a drepturilor omului nu mai constituia o afacere internă, iar sacrosanctul principiu al suveranității naționale nu mai era valabil în mod absolut²⁰. Statutul Tribunalului Militar Internațional elimina astfel imunitatea pe care ocuparea unor funcții de stat o asigura liderilor politici. Nici calitatea de șef al statului, nici cea de înalt funcționar nu puteau fi invocate pentru a exonera un individ de responsabilitate²¹.

Totuși, aceste progrese conceptuale și legislative au fost limitate: „crimele împotriva umanității” au fost conectate cu starea de război sau cu pregătirea acestuia. Practic, ele erau pedepsite numai dacă fuseseră comise în conexiune cu o altă infracțiune definită de Tribunal, fie ea crimă împotriva păcii sau crimă de război. „Crimele împotriva umanității” erau definite drept:

asasinarea, exterminarea, reducerea la sclavie, deportarea sau orice act inuman comis împotriva unei populații civile, înainte sau în timpul războiului (subl. n.) sau persecuțiile pe motive politice, rasiale sau religioase - fie că ele constituie sau nu violări ale dreptului intern al țării în care au fost comise - care au fost comise în urma oricărei crime ce intră în competența Tribunalului sau în relație cu această crimă (subl. n.)²².

„Crimele împotriva umanității” comise „înainte” de război intrau în competența Tribunalului numai dacă fuseseră săvârșite în vederea declanșării războiului. Considerată un neajuns al procesului de la Nürnberg²³, această condiționare a ridicat obstacole importante în calea judecării crimelor comise pe teritoriul german înainte de 1 septembrie 1939, data invadării Poloniei de trupele hitleriste²⁴. Legarea „crimelor împotriva

18. *Ibidem*, p. 834.

19. Paul Magnarella, „The consequences of war crimes tribunals and an international criminal court for human rights in transition societies”, in Shale Horowitz, Albrecht Schnabel, *Human Rights and Societies in Transition : Causes, Consequences, Responses*, United Nations University Press, 2004, p. 120.

20. Christian Tomuschat, *art. tit.*, p. 837.

21. Statutul Tribunalului Militar Internațional - Convenția de la Londra din 8 august 1945, art. 7.

22. *Ibidem*, art. 6, lit. c.

23. Robert Wolfe, „Flaws in the Nuremberg Legacy: An Impediment to International War Crimes Tribunals' Prosecution of Crimes Against Humanity”, *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 12, nr. 3, 1998, p. 435.

24. *Ibidem*, p. 443.

umanității" de starea de război a avut două cauze principale, una de natură juridică, cea de-a doua de natură politică. Pe de o parte, nu s-a putut găsi un precedent în legislația internațională care să condamne atrocități săvârșite cu acordul guvernelor, pe timp de pace, împotriva grupurilor rasiale sau religioase²⁵. Deja „crimele împotriva umanității” nu figurau sub această denumire în dreptul internațional al epocii. Considerată de apărarea germană ca fiind aplicată *ex post facto*, această infracțiune avea anumite corespondențe, atunci când era săvârșită pe timp de război, în Statutul Curții Permanente de Justiție Internațională stabilit în 1922²⁶. Tribunalul Militar Internațional ar fi avut o bază legală foarte fragilă fără conectarea „crimelor împotriva umanității” cu starea de război. Pe de altă parte, atât Uniunea Sovietică, cât și Statele Unite practicau în acel moment abuzuri și discriminări împotriva propriilor cetățeni: URSS pe criterii politice, SUA pe criterii rasiale²⁷. Condamnarea „crimelor împotriva umanității” pe timp de pace ar fi creat un precedent pentru incriminarea guvernelor celor două superputeri, fapt care a fost evitat cu abilitate atât de politicienii și juriștii americani, cât și de cei sovietici²⁸. Abia în 1968, odată cu redactarea Convenției asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității, „crimele împotriva umanității” au fost considerate infracțiuni și atunci când erau comise pe timp de pace.

Un al treilea aspect novator al proceselor de la Nürnberg a fost statuarea faptului că legea națională nu putea fi invocată drept scuză pentru abuzurile comise de un guvern asupra propriilor cetățeni. Astfel, „crimele împotriva umanității” erau pedepsite, fie că ele „constituiau sau nu violări ale dreptului intern al țării în care au fost comise”²⁹, începând cu Nürnberg, legea națională nu mai poate - *de jure* - proteja indivizi care încalcă drepturile omului reglementate de acorduri și convenții internaționale. Dreptul umanitar internațional devine prioritar în fața legilor și politicilor naționale. Scuza că legea națională nu interzicea (sau chiar încuraja) crima nu mai este valabilă, la fel și scuza de a fi „executat ordinele” guvernului sau ale superiorului ierarhic³⁰. Nürnberg este punctul de emergență a unei jurisdicții universale de condamnare a încălcării drepturilor omului. Rămas un ideal imposibil de atins de-a lungul Războiului Rece, acest punct nodal al dreptului internațional avea să fie pus în aplicare abia după 1990, prin constituirea Tribunalelor Internaționale pentru fosta Iugoslavie și pentru Rwanda, precum și prin arestarea lui Augusto Pinochet la Londra în 2002³¹.

25. *Ibidem*.

26. Christian Tomuschat, *art. cit.*, p. 832.

27. Mai mult, în momentul în care se derulau audierile în cadrul procesului de la Nürnberg, Uniunea Sovietică organiza în zona de ocupație lagăre de concentrare, unde, din 122.000 de prizonieri germani niciodată judecați, 43.000 și-au găsit sfârșitul. De asemenea, chiar în data de 8 mai 1945, ziua semnării Armistițiului, armata franceză a organizat o represiune brutală la Setif, în Algeria, producând zeci de mii de morți. Vezi în acest sens Pierre Hazan, *Juger la Guerre, Juger l'Histoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 2007, pp. 24-25.

28. Robert Wolfe, *art. cit.*, p. 832.

29. Statutul Tribunalului Militar Internațional - Convenția de la Londra din 8 august 1945, art. 6, lit. c.

30. *Ibidem*, art. 8.

31. Thomas Buergenthal, „International Law and the Holocaust”, lucrare prezentată în cadrul Joseph and Rebecca Meyerhoff Annual Lecture, Washington, 28 octombrie 2003, p. 16.

În al patrulea rând, prin condamnarea celor patru instituții ale statului nazist drept criminale, a fost desemnată și o responsabilitate instituțională, arătându-se că reprimarea nu însemnase numai o serie de abuzuri sau infracțiuni individuale, ci o politică de stat, pusă în aplicare sistematic cu sprijinul unor instrumente instituționale. Procesele de la Nürnberg au reușit în acest sens să denunțe natura criminală a ideologiei și a regimului nazist, bazată „pe ură rasială, pe terorism și violență”, pe „naționalism extremist”, „militarism” și pe conspirație pentru declanșarea agresiunii armate³². Persecutarea sistematică a evreilor a fost de asemenea pusă în evidență prin denunțarea unui plan de anihilare a întregii populații evreiești, la care toate persoanele asociate regimului nazist erau declarate complice. Procurorul american Robert Jackson afirma:

continuitatea persecutării evreilor, de la începuturile conspirației naziste până la prăbușirea sa, ne interzice să credem că o persoană care s-a identificat cu vreun aspect al nazismului - oricare ar fi acesta - nu a aprobat și acest element atât de evident al programului lor³³.

Genocidul împotriva evreilor a fost prezentat drept „un laborator de testare a măsurilor represive”, care urmau să fie aplicate și altor categorii etnice, naționale sau politice. Deși unii dintre istoricii Holocaustului³⁴ au criticat decizia Tribunalului de a situa originea genocidului evreilor în „conspirația” pentru declanșarea războiului, rechizitoriile și sentințele proceselor de la Nürnberg constituie, în viziunea multor analiști, o importantă lecție de istorie, care delegitimează dictatura nazistă³⁵.

În al cincilea rând, Nürnberg are meritul de a fi inițiat la nivel internațional un etos al apărării drepturilor omului. Procesele demnitarilor naziști constituie sursa unei legislații internaționale care protejează populațiile civile împotriva discriminărilor rasiale, religioase, etnice sau politice. Declarația Universală a Drepturilor Omului, Convenția pentru prevenirea și pedepsirea crimei de genocid sau Convenția asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității sunt numai câteva dintre moștenirile proceselor de la Nürnberg³⁶. De asemenea, constituirea tribunalelor pentru fosta Iugoslavie și pentru Rwanda, precum și înființarea Curții Penale Internaționale au găsit în Nürnberg un precedent juridic și un model pe care l-au preluat și l-au ameliorat. Deși lentă, această transformare a dreptului internațional a încetățenit ideea că drepturile omului sunt principii fundamentale ale lumii civilizate și că încălcarea lor nu poate rămâne nepedepsită.

32. Declarația de deschidere a procurorului american Robert Jackson din 21 noiembrie 1945, <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/Jackson.htm> (consultat la 20 noiembrie 2008).

33. *Ibidem*.

34. Michael Marrus, „L'histoire et l'Holocauste dans le prétoire”, în Florent Brayard (coord.), *op. cit.*, p. 29.

35. Pierre Hazan, *op. cit.*, p. 21.

36. Thomas Buergenthal, *conf. cit.*, p. 8.

1.2. Criticile aduse proceselor de la Nürnberg

Procesele de la Nürnberg au fost însă criticate din numeroase perspective. În primul rând, în ciuda eforturilor de a da o bază legală cât mai solidă Tribunalului și de a motiva acuzațiile pe baza dreptului internațional deja existent, principiul *nullum crimen sine lege* nu a fost respectat cu strictețe. Condamnarea liderilor de stat pentru declanșarea unui război de agresiune nu avea precedent juridic, iar evocarea Pactului Briand-Kellogg este considerată și astăzi problematică de către juriști³⁷.

O a doua critică adusă proceselor a fost natura lor discriminatorie în ceea ce privește naționalitatea celor judecați. Curtea Internațională de la Nürnberg a fost constituită pentru a judeca crimele comise de țările Axei, crimele săvârșite de puterile aliate neintrând în jurisdicția Tribunalului. Evocate de apărarea germană, bombardamentele de la Berlin și Dresda sau utilizarea bombei atomice la Hiroshima și Nagasaki nu au constituit obiecte ale vreunui proces. Procesele conduse ulterior de statele învingătoare în zonele ocupate au continuat aceeași tradiție, fiind considerate o „justiție a învingătorului”³⁸. Acest lucru a fost întărit și de faptul că la Nürnberg judecătorii erau numai reprezentanți ai celor patru puteri învingătoare, niciun reprezentant german sau al vreunui stat neutru nefiind cooptat în echipă.

De asemenea, conectarea „crimelor împotriva umanității” cu starea de război a constituit o barieră în judecarea atrocităților comise în germani în propriul teritoriu înainte de 1 septembrie 1939. Crimele „Noaptea de Cristal”³⁹ din 1938 nu au făcut, de exemplu, obiectul vreunui proces. Pe termen mediu, această conectare a oferit în continuare o anumită impunitate în ceea ce privește crimele de stat săvârșite pe timp de pace împotriva propriilor cetățeni⁴⁰. Abia în 1970, odată cu intrarea în vigoare a Convenției asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității⁴¹, aceste crime au fost denunțate inclusiv dacă erau comise pe timp de pace. Totuși, obstinția statelor de a nu renunța la suveranitatea națională în favoarea unei jurisdicții universale a dus în 1998, în cadrul Statutului de la Roma al Curții Penale Internaționale, la continuarea condiționării „crimelor împotriva umanității” de existența unui „atac generalizat și sistematic lansat împotriva oricărei populații civile”⁴², deci cu starea de conflict armat.

37. Christian Tomuschat, *art. cit.*, p. 833.

38. *Ibidem*.

39. „Noaptea de Cristal” este numele dat pogromului antisemit derulat în Germania în noaptea de 9 spre 10 noiembrie 1938. Prezentat de responsabilii naziști drept o reacție spontană a populației în urma asasinării de către un tânăr evreu a consilierului Ambasadei germane la Paris, pogromul a fost organizat în realitate de autoritățile de la Berlin. Pe întreg teritoriul Reichului mai mult de 250 de sinagogi au fost distruse, 7.500 de întreprinderi și magazine deținute de evrei au fost devastate, 91 de evrei și-au pierdut viața, alte sute au fost răniți, iar 30.000 au fost deportați în lagăre de concentrare.

40. Robert Wolfe, *art. cit.*, p. 435.

41. Convenția asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității. Rezoluția ONU nr. 2391 (XXII), din 26 noiembrie 1968.

42. Statutul de la Roma al Curții Penale Internaționale din 17 iulie 1998 (reamendat în diverse rânduri și intrat în vigoare la 1 iulie 2002), art. 7.

O altă critică a fost faptul că genocidul antisemit nu a fost evocat ca atare în capetele de acuzare și că, în ansamblu, persecuțiile și campaniile criminale împotriva evreilor au avut un rol minor în strategia acuzării⁴³. După cum subliniază Adrian Cioflâncă,

procesul a eșuat parțial în a oferi o imagine acurată asupra proiectului genocidar nazist. [...] Victimele evreiești apar ca o categorie între altele de victime civile ale războiului planificat de Germania nazistă, ale exceselor criminale hitleriste, iar lagărele (acuzăția nu reușește să distingă între lagăre de concentrare și lagăre de exterminare) ca expresie a determinării unei dictaturi de a strivi orice formă de rezistență. Antisemitismul este văzut strict ca un instrument propagandistic, utilizat pentru mobilizare politică și pentru a justifica jaful și agresiunea armată⁴⁴.

Totuși, alți istorici afirmă că Nürnberg „a furnizat pentru prima dată, cu toată autoritatea, elementele poveștii”, arătând tragedia prin care au trecut evreii în timpul celui de-al Doilea Război Mondial⁴⁵. În timpul procesului s-a vorbit despre exterminarea sistematică, despre lagărele de concentrare, despre suprimarea ghetoului de la Varșovia. Imagini copleșitoare cu victimele soluției finale au fost prezentate în cadrul procesului, ele făcând apoi înconjurul lumii și arătând monstruoșitatea crimelor statului nazist. Drama evreilor a fost cunoscută de întreaga lume și recunoscută ca atare, iar prin refuzul oricărei „revendicări categoriale” în rândul victimelor, Nürnberg a reușit să dea un exemplu de universalitate a actului de justiție.

Nürnberg a fost de asemenea criticat din perspectiva capacității sale limitate de a integra victimele în actul de justiție. Bazându-se în general pe documente provenite din arhiva instituțiilor naziste, acuzarea „a acordat o pondere redusă mărturiilor victimelor de orice fel, spre deosebire, de exemplu, de procesul lui Eichmann, la care s-a optat pentru o strategie testimonială, mărturiile victimelor constituind centrul de greutate al acuzării”⁴⁶. Din acest punct de vedere, victimele au fost mai degrabă spectatori ai proceselor de la Nürnberg decât persoane reintegrate juridic și reabilite. Totuși, unele mărturii directe ale victimelor au fost folosite în timpul procesului, iar întâlnirea în sala de judecată dintre Claude Vaillant-Couturier, supraviețuitoare a lagărului de la Auschwitz, și fostul lider nazist Hermann Göring este considerată un simbol puternic al restaurării demnității victimelor în fața călăilor lor⁴⁷.

1.3. Nürnberg, un model al justiției penale de tranziție

Reprezintă Nürnberg un model al justiției penale de tranziție? Îndeplinește el cele patru funcții majore ale proceselor ca formă de dreptate politică? Părerile sunt împărțite, de cele mai multe ori contradictorii, iar răspunsurile necesită nuanțări.

43. Donald Bloxham, „The Genocidal Past in Western Germany and the Experience of Occupation, 1945-1946”, *European History Quarterly*, vol. 34, nr. 3, 2004, pp. 305-335.

44. Adrian Cioflanca, *art. cit.*, p. 125. Michael Marrus, *art. cit.*, pp. 29-30.

45. Michael Marrus, „The Holocaust at Nuremberg”, *Yad Vashem Studies*, vol. XXVI, 1998, pp. 5-41.

46. Adrian Cioflanca, *art. cit.*, p. 125.

47. Pierre Hazan, *op. cit.*, pp. 22-23.

Procesele de la Nürnberg stabilesc cu fermitate responsabilitățile individuale și instituționale pentru crimele săvârșite de Germania nazistă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Chiar dacă se rezumă la acuzarea vârfurilor elitei naziste, ele nu condamnă doar ierarhia politică, ci și pe cea economică, judiciară, medicală. Incriminarea celor patru instituții ale regimului nazist deschide, de asemenea, calea spre judecarea membrilor acestor organizații. Peste 150 de persoane au fost aduse în fața Tribunalului Militar Internațional, iar procesele au continuat în curți organizate de puterile învingătoare și mai târziu în tribunalele naționale germane. Astfel, prima și cea mai importantă funcție a proceselor penale, anume pedepsirea principalilor vinovați, a fost îndeplinită la Nürnberg.

Nürnberg simbolizează fără îndoială trecerea la o nouă ordine a lumii, în care crimele împotriva păcii și omenirii, practicile totalitare și tirania sunt denunțate, iar valorile democrației, drepturile și libertățile fundamentale sunt proclamate valori universale. Trecerea la această nouă ordine se face pe cale legală, în ciuda criticilor aduse cu privire la aplicarea *ex post facto* a unor acuzații. Însăși opțiunea pentru un proces este edificatoare, acolo unde Stalin și Churchill ceruseră execuția directă a apropiaților lui Hitler, fără judecată prealabilă⁴⁸. După cum subliniază procurorul american Robert Jackson:

Faptul că patru mari națiuni, victorioase, dar rănite de agresiune, își stăpânesc dorința de răzbunare împotriva dușmanilor astăzi prizonieri și îi supun de bunăvoie judecății legii constituie unul dintre cele mai mari tributuri pe care Puterea le-a plătit vreodată Rațiunii⁴⁹.

Aliații au depus de asemenea toate eforturile pentru a legitima funcționarea tribunalului prin convenții și acorduri internaționale deja existente, din care făcea parte însăși Germania nazistă. Chiar dacă fragilă în anumite cazuri, evocarea dreptului internațional indică opțiunea clară pentru legalitate. Acuzațiile nu s-au făcut în virtutea unei voințe politice declarate ca atare, ci au fost motivate printr-o jurisprudență existentă. Acuzații au avut dreptul la o apărare corectă, iar Tribunalul declară, prin vocea lui Robert Jackson, posibilitatea achitării nevinovaților :

Tribunalele judecă cazuri, dar și cazurile judecă tribunalele. Niciun om nu trebuie adus în fața unui Tribunal demn de acest nume [...] sub forma unei proceduri judiciare, dacă nu suntem gata să îl eliberăm în eventualitatea în care nu a fost dovedit vinovat⁵⁰.

Declarația procurorului avea să fie de altfel confirmată prin achitarea unor inculpați. Spre deosebire de procesele de la Tokyo sau de procesul lui Pierre Laval în Franța, care, prin nerespectarea drepturilor acuzaților, au lăsat analiștilor impresia unor forme

48. Paul Magnarella, *art. cit.*, p. 136.

49. Declarația de deschidere a procurorului american Robert Jackson din 21 noiembrie 1945, <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/Jackson.htm> (consultat la 20 noiembrie 2008).

50. *Apud* Anne Sa'adah, *Germany's Second Chance. Trust, Justice and Democratization*, Harvard University Press, 1998, p. 151.

de răzbunare mai degrabă decât de dreptate⁵¹, procesele de la Nürnberg au acordat o atenție sporită procedurilor judiciare. Ele au arătat, cel puțin la nivel teoretic, faptul că noua ordine pe care o instituiau promova respectul pentru lege.

În ceea ce privește reintegrarea juridică și reabilitarea victimelor, procesele de la Nürnberg au avut mai ales efecte pe termen lung. Imaginile arătând persoane gazate, torturate, malnutrite, deportate au fost prezentate în instanță, nedreptatea la care fuseseră supuse fiind astfel recunoscută și dezvăluită lumii întregi. Disprețuite de justiția nazistă, victimele au fost reintegrate la Nürnberg într-un nou sistem de valori, care le-a reabilitat. Mai târziu, Germania Federală condusă de Konrad Adenauer a inițiat o amplă campanie de acordare de reparații victimelor nazismului⁵².

Procesele de la Nürnberg au de asemenea meritul de a fi arătat extremismul violenței naziste. Deși criticate pentru nejudicarea crimelor comise înainte de începerea războiului, procesele au constituit o adevărată lecție de istorie despre ilegitimitatea și criminalitatea regimului nazist. Rechizitoriile și sentințele au denunțat rasismul și naționalismul extremist al doctrinei național-socialiste, iar sutele de mii de pagini de documente și mărturii au evocat dimensiunea și natura sistematică a atrocităților comise⁵³. Crimele naziste au fost înfățișate drept politică de stat, și nu doar ca abuzuri ale câtorva lideri de la vârful ierarhiei. În pofida faptului că Tribunalul însuși își recunoaște limita în a aborda toate aspectele regimului nazist, textele oficiale ale procesului, imaginile cutremurătoare prezentate în cadrul lui, precum și documentele și mărturiile prezentate drept probe au creat în conștiința internațională sentimentul și convingerea că răul nazist a existat și este de netăgăduit⁵⁴. „Istoria crimelor lumii poate fi în sfârșit povestită de un tribunal internațional: aceasta este pedagogia Nürnbergului”⁵⁵. Totuși, interpretarea abuzurilor nazismului în aceste procese a fost criticată ulterior de numeroși istorici, mai ales din perspectiva explicării originilor Holocaustului în conspirația pentru declanșarea războiului, și nu în antisemitismul dur al regimului⁵⁶. În ciuda acestor critici, procesul de la Nürnberg îndeplinește funcția narativă a justiției penale de tranziție, furnizând o primă evaluare a faptelor și o povestire despre regimul nazist, chiar dacă ulterior acestea vor fi reinterpretate de istorici.

Importanța fundamentală a proceselor de la Nürnberg a constat însă, dincolo de condamnarea vinovaților și de crearea unei narațiuni despre trecut, în crearea unui model de judecată a crimelor internaționale. Procesele au conceptualizat norme (în special noțiunea de „crime împotriva umanității”) care au devenit parte integrantă a dreptului internațional și au fost supuse jurisdicției universale. Nürnbergul reprezintă matricea justiției penale internaționale, punctul de emergență al unui etos universal care denunță violarea drepturilor omului și impune pedepsirea vinovaților.

51. Jon Elster, *art. cit.*, p. 237.

52. Pierre Hazan, *op. cit.*, p. 27.

53. Michael Marrus, *art. cit.*, p. 29.

54. Pierre Hazan, *op. cit.*, p. 22.

55. *Ibidem*, p. 21.

56. Michael Marrus, *art. cit.*, p. 29.

2. Europa de Sud

Al doilea val al justiției de tranziție a avut loc la mijlocul anilor '70, odată cu prăbușirea dictaturilor din Portugalia, Grecia și Spania. În acea perioadă, respectarea drepturilor omului era considerată încă o problemă internă a statelor suverane, iar dezvoltarea sistemelor internaționale de apărare a drepturilor fundamentale era abia la început. Politicile de comerț și ajutor internațional încă nu conțineau clauze în acest sens, iar militantismul organismelor nonguvernamentale era foarte redus în acest domeniu, în contextul Războiului Rece, organizații precum NATO și Comunitatea Europeană au vizat integrarea rapidă a statelor Europei de Sud, considerând tranzițiile economice și politice mai importante decât sancționarea încălcării drepturilor omului.

În absența unor modele de gestionare a trecutului dictatorial în cadru național și a unor constrângeri venite din partea comunității internaționale, Portugalia, Grecia și Spania au adoptat fiecare o politică diferită de raportare la crimele și abuzurile fostelor regimuri dictatoriale. În Portugalia, a fost un exercițiu de „justiție revoluționară”; în Spania, „justiția politică” a fost evitată din motive pragmatice și psihologice; iar în Grecia, pedepsele au fost concepute în termeni cvasicorporatiști și constituționali¹. Soluțiile găsite de cele trei țări au fost atât de diverse, încât aceste prime experiențe de tranziție spre democrație sunt adesea considerate drept arhetipuri, „severitatea” grecilor și a portughezilor fiind într-o opusă „indulgenței” spaniole².

2.1. Portugalia: justiția revoluționară ca obstacol în calea democratizării

Până în 1974, Portugalia a fost condusă vreme de 36 de ani de regimul dictatorial, conservator și naționalist al lui Antonio Salazar, susținut de marii proprietari de pământuri, de marii bancheri și industriași. Regimul a interzis partidele politice, sindicatele, presa liberă și a reprimat opoziția politică. Se practica delațiunea generalizată, tortura și adesea asasinatul politic. Ultimii ani ai regimului au fost marcați de

1. Alexandra Barahona De Brito, Carmen González-Enriquez, Paloma Aguilar, *The Politics of Memory : Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford University Press, 2001, p. 5.
2. Sandrine Lefranc, *Politiques du pardon. Amnistie et transitions démocratiques. Une approche comparative*, teză de doctorat, Institut d'études politiques, Paris, 2000, p. 16.

războiul din coloniile portugheze din Africa, război de gherilă care a durat peste zece ani și care a epuizat resursele țării, deja cea mai săracă din Europa Occidentală. Salazar s-a retras din viața publică în 1968 din cauza unui accident vascular, fiind înlocuit de ministrul coloniilor Marcello Caetano. Acesta din urmă a fost răsturnat în aprilie 1974 de un puci militar legitimat de un larg sprijin popular, cunoscut drept „revoluția garoafelor”³.

După căderea regimului salazarist, justiția de tranziție portugheză s-a manifestat în primul rând prin epurări masive ale aparatului administrativ, ale armatei, industriei și învățământului universitar. Doar foarte puține procese au fost intentate reprezentanților fostului regim, ele nereprezentând o politică semnificativă de gestionare a trecutului și fiind eclipsate de valurile succesive de epurări și contraepurări (*saneamentos*)⁴. Analizii tranziției portugheze identifică câteva etape distincte, fiecare cu politica sa proprie de justiție de tranziție.

Astfel, între 1974 și 1976, Portugalia a fost marcată de o politică de „dreptate revoluționară”. Imediat după prăbușirea regimului Salazar, Junta Salvării Naționale condusă de generalul Antonio de Spínola a preluat puterea și a inițiat reforme democratice precum încurajarea pluripartidismului și a libertății de expresie. În același timp, au fost inițiate importante epurări ale aparatului politic, formulă pe care Guvernul portughez a considerat-o mai potrivită contextului politic național decât intentarea de procese penale. La doar câteva luni însă, o facțiune de stânga radicală a reușit să-l înlăture pe Spínola și să constituie un nou guvern. Acest fapt a facilitat o mobilizare masivă a stângii portugheze (atât la nivel politic, cât și sindical) și o profundă criză a statului⁵. Au fost decretate desproprietări în domeniul agricol și naționalizări ale băncilor și ale marilor întreprinderi, fără ca proprietarii să primească compensații. În paralel, epurările începute imediat după căderea regimului s-au intensificat. O cerință aproape unanimă a societății a fost urmărirea în justiție a membrilor poliției politice (PIDE/DGS) și demiterea colaboratorilor acestora din funcțiile publice. Ca urmare a acestor cereri, poliția politică a fost dizolvată de o comisie specială, care avea monopolul accesului la arhiva dosarelor de urmărire a cetățenilor și care coordona comitetele de epurare constituite în ministere. Deși începute moderat și reglementate prin lege, epurările au scăpat de sub controlul politic, pe măsură ce situația din țară se radicaliza. Definiția conceptului de *colaborator* a evoluat, cuprinzând, de exemplu în 1975, inclusiv diverse tipuri de atitudini autoritare ale elitei industriale și antreprenoriale, atitudini considerate a fi forme de asociere cu fostul regim⁶. Vizând inițial doar elita politică dictatorială și câțiva ofițeri de la vârful ierarhiei armatei, epurările au început să afecteze și administrația și sectorul privat. Ele au devenit din ce în ce mai radicale, mai ales în sectorul economic - acolo unde naționalizările și concedierile spontane, operate de sindicatele muncitorești fără nicio formă de proces, au înlăturat

3. Juan J. Linz, Alfred Stepan, *op. cit.*, p. 118.

4. Jon Elster, *op. cit.*, p. 60.

5. Antonio Costa Pinto, „Settling Accounts with the Past in a Troubled Transition to Democracy: The Portuguese Case”, in Alexandra Barahona De Brito, Carmen Gonzalez-Enriquez, Paloma Aguilar, *op. cit.*, pp. 65-91.

6. *Ibidem*, p. 73.

un număr mare de șefi de întreprinderi private, dintre care mulți au preferat să ia calea exilului. În universități, profesorii acuzați de colaborare cu poliția politică au fost împiedicați de studenți să intre în sălile de curs. Totuși, la nivelul aparatului de stat, în domenii precum Armata, Justiția sau Afacerile Externe, acolo unde nu existau mișcări sindicale puternice, epurările au fost de mai mică amploare, schimbările limitându-se în general la simple rotații de cadre. În aceste sectoare, motivul oficial al demiterilor a fost „incompetența”, întrucât invocarea „loialității față de fostul regim” drept criteriu ar fi însemnat eliminarea tuturor funcționarilor și dizolvarea instituțiilor statului.

În noiembrie 1975, o contralovitură a facțiunii moderate i-a înlăturat pe radicali de la putere, fapt care a generat mobilizarea extremei drepte și izbucnirea unor confruntări violente în țară. Schimbarea guvernului a fost însoțită de contraepurări la vârf. Lucrurile s-au așezat pe măsură ce moderații și-au consolidat puterea, criza încetând odată cu promulgarea unei noi Constituții în aprilie 1976 și organizarea de alegeri anticipate. Această perioadă, încheiată în 1982, este considerată perioada de consolidare a democrației portugheze, în care au fost luate măsuri de rectificare a efectelor exproprierilor, naționalizărilor și epurărilor din anii anteriori. Majoritatea celor epurați sau expropriați au fost reinstalați în posturi și rechemați din exil. Epurările ilegale au fost anulate și a fost înființată o Comisie de Analiză a Apelurilor de Epurare, care a funcționat până în anii '90 și care a reabilitat majoritatea cazurilor examinate. După aprinse dezbateri parlamentare, arhiva poliției politice a fost încorporată în arhivele naționale și deschisă publicului (datorită presiunilor exercitate de istorici și de oamenii politici de stânga)⁷. În contextul abuzurilor săvârșite prin epurările ilegale, în Portugalia post-1976, atenția s-a concentrat mai degrabă asupra reparării acestor nedreptăți decât asupra intentării de acțiuni judiciare de condamnare a crimelor trecutului recent.

Pe scurt, căderea regimului salazarist a dus la lansarea unei politici legale de epurare, care a scăpat însă de sub control în momentul radicalizării vieții politice portugheze și a crizei statului. Au urmat doi ani de epurări ilegale, care au vizat nu numai reprezentanți ai fostului regim sau funcționari din domeniul public, ci și proprietari de întreprinderi private. Participarea populară la epurare, neîngrădită de lege sau de norme procedurale, animată de o stângă radicală foarte activă, a plasat justiția de tranziție portugheză în afara ordinii de drept⁸. Deși odată cu revenirea la normalitatea politică persoanele epurate au fost reintegrate, Portugalia europeană a trebuit să depășească nu numai moștenirea regimului dictatorial, ci și pe cea a primilor ani de tranziție spre democrație. Cazul portughez reflectă pericolul pe care îl reprezintă epurarea radicală a fostei administrații, din perspectiva delimitării de practicile regimului anterior. Neimplicarea sistemului judiciar în gestionarea trecutului și absența unor procese care să garanteze dreptul la apărare și la contestare a deciziilor poate crea abuzuri similare celor săvârșite de fostul regim, fragilizând statul de drept și încrederea populației în justiția aferentă lui.

7. *Ibidem*, p. 85.

8. *Ibidem*, p. 90.

2.2. Grecia: procesele ca delegitimare a fostului regim

Spre deosebire de cazul portughez, în Grecia situația a fost mult mai bine ținută sub controlul statului. Din 1967 până în 1974, Grecia a fost condusă de o junta militară aflată sub comanda colonelului Georgios Papadopoulos, care a preluat puterea prin lovitură de stat, a abolit Constituția înlocuind-o cu legea marțială și l-a obligat pe regele Constantin al II-lea să se autoexileze. Lovitura de stat a fost numită de colonei „revoluția pentru salvarea națiunii” de o presupusă „conspirație anarho-comunistă” (denumire care îngloba întreaga stângă politică)⁹. Drepturile și libertățile fundamentale au fost îngrădite; presa liberă, justiția civilă și partidele politice au fost abolite. Opozanții regimului au fost persecutați, încarcerati, deportați în insule pustii. Tortura era practică sistematic în arestul poliției militare, fiind principalul mijloc de teroare exercitat de junta coloneilor¹⁰. Izolarea internațională și protestele crescânde ale societății grecești (dintre care deosebit de semnificativ a fost protestul studenților din Politehnica din Atena în 1973, reprimat brutal cu ajutorul tancurilor) au slăbit din ce în ce mai mult regimul coloneilor, care a fost definitiv învins când s-a dovedit incapabil să gestioneze invazia insulei Cipru de trupele turce în 1974. Liderii militari au fost nevoiți să îl recheme din exil pe fostul prim-ministru Konstantinos Karamanlis pentru a forma un guvern civil și a restaura democrația constituțională¹¹. Noul guvern a implementat rapid un program de *dejuntaificare*¹². Într-o perioadă de șase luni, au fost inițiate proceduri judiciare împotriva a peste 100 de demnitari ai fostului regim, pentru acte de opresiune sau tortură. Dintre aceștia, 24 au fost condamnați la pedepse cu închisoarea.

Parlamentul a votat în unanimitate o rezoluție prin care se declara că preluarea puterii de către colonei în 1967 fusese o lovitură de stat, și nu o revoluție populară, cum susținuseră aceștia. Prin același document au fost anulate termenele de prescripție pentru crimele dictaturii¹⁴. În aceste condiții, liderii regimului coloneilor au putut fi acuzați de „înalță trădare și insurecție” pentru lovitură de stat din 1967, deși apărarea a contestat „legislația retroactivă”. În cadrul procesului televizat, numit de presa vremii „Nürnbergul Greciei”¹⁴, schimburile de replici între judecător și acuzați, reproduse în media internațională, ilustrează conștiința acestor actori asupra rolului proceselor în scrierea istoriei. Astfel, la declarația liderului principal al juntei, Georgios Papadopoulos (care își exprimase de mai multe ori convingerea că va fi amnistiat):

9. Aris Fakinos, *Le Livre noir de la dictature en Grece*, Seuil, 1969, p. 83.

10. Mika Haritos-Fatouros, *The Psychological Origins of Institutionalized Torture*, Routledge, Londra, 2003, pp. 28-29.

11. *Ibidem*.

12. Neil Kritz, *op. cit.*, vol. 2, p. 242.

13. Harry Psomiades, „Greece : From the Colonels' Rule to Democracy”, în John Herz (ed.), *From Dictatorship to Democracy. Coping with the legacies of authoritarianism and totalitarianism*, Greenwood Press, 1982, pp. 262-263.

14. „The Colonels on Trial”, *Time*, 11 august 1975, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,917678,00.html> (consultat la 25 ianuarie 2009).

„Voirăa

Găsiți

șapte:
de ami
Uns
de la'.
benefica i
foști
era
între 25
militare,;
Alte;
săvârșite i
civile. În i
o Curte]
Aceste i
în inst
tribunalul i
demic
de la!

Apelezi
să au
con
un i
și nu vis
ceea ce <

Mai i
lor, au fost j
politice, i
a fost mai;
acte de
sau sentințe,!

15. „Ansv
article/OJ

16. *Ibidem*, puJ

17. Alexandra l

18. Mika :

19. Maiorul'

Vwlence:

Action in j

20. Harry;

„Voi răspunde doar în fața istoriei și a poporului grec”, președintele Curții, Ioannis Deyannis, a replicat „Credeți că istoria este absentă din această sală de judecată?”¹⁵. Găsiți vinovați, trei dintre lideri au fost condamnați la moarte (sentință ulterior comutată în închisoare pe viață), opt au fost condamnați la închisoare pe viață, alți șapte au primit sentințe de la 5 la 20 de ani de detenție, iar doi au fost achitați¹⁶. 20 de ani mai târziu, unii dintre condamnați se aflau încă în detenție¹⁷.

Un alt proces important intentat liderilor juntei a vizat represiunea manifestanților de la Politehnică. În acest proces, apărarea lui Papadopoulos, bazată pe faptul că ar beneficia de imunitate în calitate de președinte al statului la data comiterii faptelor, a fost respinsă de tribunal: întregul regim al coloneilor, instaurat prin lovitura de stat, era considerat un produs al violenței și, în consecință, ilegal. Sentințele au variat între 25 de ani de închisoare și detenție pe viață (în cazul fostului șef al poliției militare, au fost cumulate șapte sentințe pe viață).

Alte șase procese au fost inițiate în același an, toate în legătură cu acte de tortură săvârșite în arestul poliției militare de către ofițeri și soldați ai poliției militare și civile. În primele două procese, ofițeri și soldați ai poliției militare au fost judecați de o Curte Marțială și au fost condamnați la pedepse între 7 și 25 de ani de închisoare. Aceste procese au fost recunoscute de Amnesty International ca fiind primele acțiuni în instanță care judecă acte de tortură, de la Nürnberg încoace¹⁸. Ofițerii au insistat ca tribunalul militar să exonereze acuzații de rang mai mic, pentru ca trupele să nu se demoralizeze și să nu se creeze precedentul evaluării legalității fiecărui ordin primit de la superiori:

Apelez la Comandantul suprem al forțelor armate și la restul comandamentului militar să nu fie condamnat niciun membru al personalului poliției militare. Dacă vor fi condamnați, va fi subminată disciplina armatei. Iar atunci Partidul Comunist, care are un interes foarte puternic în această chestiune, le va spune soldaților „Acționați ilegal și nu vă ascultați comandanții”. Condamnați-ne pe noi, ofițerii, la moarte dacă vreți. Tot ceea ce contează este salvarea Statului¹⁹.

Mai târziu, în urma plângerilor depuse de foștii prizonieri împotriva torționarilor lor, au fost inițiate în toată țara în jur de 400 de procese împotriva membrilor poliției politice, nefiind însă pronunțate decât câteva zeci de sentințe²⁰. Politica guvernamentală a fost mai activă în inculparea liderilor juntei decât în urmărirea vinovaților pentru acte de tortură. Mulți dintre torționari nu au fost judecați, alții primind doar amenzi sau sentințe suspendate. Nu s-au acordat compensații victimelor torturii.

15. „Answering to History”, *Time*, 1 septembrie 1975, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,947162,00.html> (consultat la 25 ianuarie 2009).

16. *Ibidem*, p. 265.

17. Alexandra Barahona De Brito, Carmen Gonzalez-Enriquez, Paloma Aguilar, *op. cit.*, p. 5.

18. Mika Haritos-Fatouros, *op. cit.*, p. 29.

19. Maiorul Theodoros Theophilogiannakos, citat în Marjo Hoefhagels, *Repression and Repressive Violence : Proceedings of the 3rd International Working Conference on Violence and Non-violent Action in Industrialized Societies*, Transaction Publishers, 1976, p. 17.

20. Harry Psomiades, *art. cit.*, p. 264.

O altă măsură de *dejuntaificare* a fost epurarea a peste 100.000 de persoane din armată, guvern și administrația locală²¹. Epurările în armată au fost făcute însă cu prudență, pe de o parte din cauza conflictului militar cu Turcia (care făcea necesară experiența vechilor cadre ale armatei) și, pe de altă parte, pentru a asigura loialitatea armatei față de guvernul civil. Într-adevăr, militarii au acordat sprijin noului regim, grație politicii premierului Karamanlis de epurare limitată a cadrelor armatei, condusă după proceduri legale și în mod treptat, după ce procesele liderilor juntei demistificaseră imaginea regimului militar în ochii ofițerilor²².

Modul în care Grecia și-a gestionat trecutul dictatorial este considerat un model de succes, prin „rolul central acordat sistemului judiciar în gestionarea trecutului autoritar al țării”²³. Subliniindu-și opțiunea pentru lege, Grecia a impus „sanțiuni severe unui număr însemnat de indivizi, inclusiv personal militar, găsiți vinovați de crime în legătură cu regimul nedemocratic anterior”, fără ca acest lucru să aibă consecințe asupra noului guvern democratic²⁴. Alți analiști, precum Jon Elster, caracterizează însă cursul justiției de tranziție în Grecia drept „ambiguu”²⁵, întrucât s-a limitat la condamnarea liderilor politici de la vârf și nu a reabilitat victimele decât parțial. Funcția narativă a proceselor a fost însă îndeplinită, natura ilegală și opresivă a regimului coloneilor fiind pusă limpede în evidență. Condamnările pentru organizarea loviturii de stat din 1967 au delegitimat fosta conducere a țării, subliniind caracterul ilegal al preluării puterii de către armată. Chiar dacă au fost pronunțate numai câteva zeci de condamnări în cazurile de tortură, dezbaterile generate de cele 400 de procese intentate au subliniat amploarea crimelor de stat comise în timpul dictaturii. Ca și în cazul proceselor de la Nürnberg, documentele acțiunilor în instanță au constituit primele surse pentru istoriografia referitoare la regimul coloneilor, ele fiind integrate apoi de analiști în studii mai nuanțate despre natura dictaturii din Grecia. Procesele torționarilor au constituit o premieră după Nürnberg, ele contribuind în mod hotărâtor la studierea fenomenului torturii în lumea contemporană²⁶. Rezultatele justiției penale de tranziție din această țară s-au datorat în parte duratei scurte a regimului dictatorial. Cei șapte ani de dictatură nu au permis schimbarea radicală a valorilor și a comportamentelor sociale și nici cooptarea unui număr mare de informatori, așa cum s-a întâmplat în regimurile longevive din Europa de Est. Memoria crimelor de stat nu a avut timp să se șteargă sau să fie internalizată ca o stare de normalitate, ea continuând să suscite emoții și reacții de respingere în rândul majorității populației. În același timp, un rol fundamental l-a jucat și voința Guvernului Karamanlis de a trage o cortină

21. Neil Kritz, *op. cit.*, voi. 2, p. 242.

22. Harry Psomiades, *art. cit.*, p. 264.

23. Nicos Alivizatos, Nikiforos Diamandouros, „Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy”, în James McAdams (ed.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame Press, 1997, p. 27.

24. *Ibidem*.

25. Jon Elster, *op. cit.*, p. 61.

26. Lucrările publicate în anii care au urmat proceselor din Grecia includ Mika Haritos-Fatouros, *op. cit.* și Marjo Hoefnagels, *op. cit.* Mai recent, vezi William F. Schulz, Juan E. Méndez, *The Phenomenon of Torture: Readings and Commentary*, University of Pennsylvania Press, 2007, în care Mika Haritos-Fatouros reia tematica proceselor juntei grecești (pp. 120-124).

între vechiul și noul regim atât în ceea ce privește mesajul politic, cât și în ceea ce privește funcționarea justiției și respectul pentru procedurile judiciare. Legitimitatea noului guvern a fost construită atât prin denunțarea preluării puterii de către colonei printr-o lovitură de stat, cât și prin distanțarea față de modul în care aceștia înțeleseseră să folosească justiția în scopuri politice și în disprețul ordinii de drept.

2.3. Spania: instituționalizarea uitării

Spania constituie un caz unic în peisajul democratizărilor, prin consensul elitelor politice spaniole de a nu implementa măsuri de justiție de tranziție.

În anul 1977, moartea generalului Francisco Franco pune capăt unei dictaturi care durase 36 de ani și care, la rândul ei, fusese urmarea unui sângeros război civil. Războiul civil din Spania, deosebit de violent și traumatizant, s-a purtat între 1936 și 1939 între „naționaliști” și „republicani” (tabără care a reunit formațiuni de stânga), în conflict s-au amestecat și puterile străine, ca preludiu la Al Doilea Război Mondial: Germania nazistă și Italia fascistă au sprijinit forțele naționaliste ale lui Franco, în vreme ce Uniunea Sovietică a vândut arme republicanilor. Masacrele, asasinatelor, teroarea au fost practicate în mod sistematic de ambele părți beligerante. Victorios în războiul civil, Franco a instaurat o dictatură de factură naționalistă, conservatoare, puternic religioasă și anticomunistă. Represiunea exercitată împotriva adversarilor politici (500.000 de deținuți politici la sfârșitul războiului civil) s-a moderat treptat, fără a înceta însă până în momentul morții dictatorului²⁷. Începând cu 1960, economia și societatea au cunoscut o rapidă liberalizare, cel mai important motor al acestui progres fără precedent fiind dezvoltarea turismului internațional pe litoralul spaniol. Confruntat cu o opoziție internă tot mai accentuată și slăbit de boală, Franco a asistat neputincios la erodarea rapidă a regimului său, decedând în 1977. Prin decizia consensuală a elitelor politice, Spania a redevenit monarhie, regele Juan Carlos fiind încoronat în același an.

Una dintre primele legi votate de noul parlament ales democratic după moartea lui Franco a fost Legea de amnistie, care prevedea eliberarea prizonierilor politici și împiedica urmărirea penală a membrilor regimului franchist²⁸. Amnistia a fost acordată pentru toate actele de violență politică, comise atât de partizanii lui Franco, cât și de opoziții lor. Aceste măsuri, inclusiv închiderea arhivei poliției politice, au consacrat în Spania o „uitare” instituționalizată a Războiului Civil și a dictaturii. Legea de amnistie a făcut parte dintr-un pact tranzițional mai larg, care includea legalizarea Partidului Comunist și adoptarea consensuală a unei noi Constituții²⁹.

Tranziția spaniolă a fost construită într-un context în care Războiul Civil era universal perceput ca fiind un conflict fratricid, reflectat în zicala populară *todos faimos culpables* („toți am fost vinovați”). Democrația trebuia clădită pe „reconciliere”

27. O imagine cuprinzătoare a regimului franchist este redată de Sophie Chautard, *Les dictateurs du XXe siècle*, Studyrama, 2006, pp. 68 și urm.

28. Alexandra Barahona De Brito, Carmen González-Enriquez, Paloma Aguilar, *op. cit.*, p. 102.

29. Juan J. Lintz, Alfred Stepan, *op. cit.*, p. 96.

și „pace între toți spaniolii”. Amnistia a fost considerată o „ștergere a tuturor datoriilor” și un nou început. În Spania, drumul spre democrație a debutat așadar sub semnul deciziei conștiente a elitei politice de a uita trecutul³⁰. Cazul spaniol este adeseori invocat de cei care susțin că politicile de justiție de tranziție nu sunt necesare (sau sunt chiar dăunătoare) instaurării și consolidării democrației, Spania fiind considerată o țară ale cărei elite, în numele păcii și reconcilierii naționale, au acceptat unanim tăcerea cu privire la trecutul violent³¹. Un argument foarte puternic în favoarea modelului spaniol este că, prin această politică a uitării, „s-a căutat ca trecutul să nu fie folosit ca o armă politică în noua Spanie”³².

Cu toate acestea, studii recente arată că, prin această opțiune, Spania a „echivalat moral” cele două părți aflate în conflict în Războiul Civil, lucru care a condus implicit la nerecunoașterea victimelor regimului franchist, atât din timpul războiului, cât și din perioada dictaturii. Prin opțiunea de a uita trecutul, regimul democratic a continuat tăcerea impusă de regimul lui Franco vreme de 30 de ani³³. Deși schimbările politice survenite după căderea dictaturii franchiste au fost incontestabile (incluzând alegeri libere, reinstaurarea monarhiei, guvernarea democratică pe baza unei noi Constituții care garanta respectarea drepturilor omului), nu a existat o ruptură clară cu trecutul, iar în multe domenii a existat chiar o continuitate cu fostul regim. O parte importantă a fostelor elite și-a păstrat poziția în ierarhia politică. „Nu au existat schimbări ale numelor de străzi și ale altor simboluri publice; monumentele naționale închinat lui Franco au fost lăsate intacte; orașelor li s-a acordat dreptul de a decide ele însele pe cine, ce și în ce manieră să comemoreze”³⁴.

În ultimii ani, necesitatea clarificării trecutului franchist este însă tot mai des invocată în Spania. Pactul tăcerii despre trecut este contestat, putându-se vorbi chiar despre un „război al memoriilor”, de o voință politică de revanșă a memoriei franchiste contra memoriei republicane și a miturilor impuse de aceasta în timpul tranziției³⁵.

30. Carolyn Boyd, comunicare la conferința Democratic Development and Reckoning with the Past: The Case of Spain in Comparative Context, College Park, University of Maryland, 2 iunie 2003, http://www.cceia.org/resources/articles_papers_reports/957.html (consultat la 30 noiembrie 2008).

31. Salvador Cardus i Ros, „Politics and the Invention of Memory. For a Sociology of the Transition to Democracy in Spain”, în Joan Ramon Résina (éd.), *Disremembering the Dictatorship: The politics of memory in the Spanish transition to democracy*, Rodopi, Amsterdam/Atlanta, 2000, p. 18.

32. Carolyn Boyd, *art. cit.*

33. *Ibidem.*

34. *Ibidem.*

35. Jean Meyer, „Memoires et histoires: la nouvelle guerre civile espagnole”, *Esprit*, vol. 7, nr. 7, 2006.

3. America de Sud

Următorul val de democratizări a avut loc în anii '80 în țările Americii Latine, în contextul în care organizațiile nonguvernamentale de apărare a drepturilor omului deveneau din ce în ce mai active. Militantismul lor a creat un etos internațional (în primul rând în lumea occidentală) de condamnare a practicilor totalitare. Organisme precum Amnesty International sau Human Rights Watch făceau auzită vocea victimelor în forurile internaționale, deschizând astfel calea spre sancționarea încălcării drepturilor fundamentale. Justiția de tranziție sud-americană a evoluat în contextul consolidării acestei conștiințe internaționale, iar victimele dictaturilor militare din regiune au beneficiat de sprijinul direct al organizațiilor de apărare a drepturilor omului.

America de Sud este un continent confruntat cu multiple probleme: sărăcie endemică, dictaturi brutale, probleme rasiale, iar violarea drepturilor omului continuă în multe cazuri și astăzi. Epoca studiată aici acoperă dictaturile militare instaurate în anii '70 și procesele de tranziție spre democrație care au urmat (majoritatea fiind organizate către mijlocul anilor '80). Pentru a-și combate opoziția, regimurile din conul sudic au pus în aplicare încă din anii '70 un vast plan de coordonare pancontinentală numit Operațiunea Condor, în cadrul căruia serviciile de informații din fiecare țară s-au angajat să coopereze nu numai prin schimb de informații, ci și prin reperarea și asasinarea opoziților, desemnați drept „teroriști”. Acest program viza atât împiedicarea răspândirii ideilor și influenței marxiste în regiune, cât și controlul asupra elementelor subversive (active sau potențial active) față de regimurile militare. Războiul Rece a intensificat „spaima endemică de revoltă socială” de pe continent și a dat naștere așa-numitei „doctrină a siguranței naționale”, invocate pentru legitimarea violărilor sistematice ale drepturilor omului. Doctrina se referea la „războiul total” care se purta împotriva dușmanilor statului (considerați agenți comuniști) care ar fi infiltrat populația în ansamblul ei (în special sistemul educativ, profesiile liberale și sindicatele), comițând „acte de război prin agitație intelectuală”¹ și „acte arbitrare de terorism”².

Operațiunea Condor a fost inițial pusă în aplicare în anul 1974 de către generalul Augusto Pinochet în Chile, pentru a fi „instituționalizată” odată cu instalarea juntei

1. Definiția dată de șeful primei junte argentinienne, generalul Jorge Videla, este elocventă: „Un terorist nu este numai cineva cu o pușcă sau cu o bombă, ci și cineva care răspândește idei contrare civilizației occidentale și creștine” (citată în Peter H. Smith, *Democracy in Latin America : Political Change in Comparative Perspective*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2005, p. 86).
2. Carlos Santiago Nino, *op. cit.*, p. 45.

militare în Argentina (în martie 1976)³. La această operațiune, care a durat până la mijlocul anilor '80, au participat ca membri cei mai „activi” Chile, Argentina și Uruguay, alături de Bolivia, Brazilia și Paraguay. Arhivele secrete ale Operațiunii Condor au fost descoperite în Paraguay în 1992 și sunt în curs de exploatare; ele stau la baza numeroaselor procese transnaționale care au survenit în ultimul deceniu. Declasificarea arhivelor CIA în anul 2000 a confirmat rolul jucat de Statele Unite în conceperea Operațiunii Condor⁴.

În cadrul operațiunii s-au folosit metode „novatoare” de represiune și luptă „antiteroristă”, care vor avea consecințe importante asupra felului în care se vor administra probele în procesele derulate ulterior, în timpul tranziției. Una dintre caracteristicile cele mai importante a fost cooperarea între statele din regiune, precum și organizarea de acțiuni externe comune, inclusiv în SUA și Europa. Un alt aspect-cheie a fost secretul care învăluia întreaga operațiune: represiunea era organizată cu maximă discreție, nicio informație neputând să răzbată spre public din interiorul lagărelor de detenție sau al locurilor de tortură. Opozanții regimurilor militare, desemnați ca dușmani ai ordinii de stat, erau „fie eliminați fizic, fie izolați politic și social, fie reduși la tăcere prin încarcerare, tortură, dispariții sau exil”⁵. În afară de reducerea drastică a libertăților civile (interzicerea opoziției politice și a mișcărilor civice și sindicale, introducerea cenzurii, subordonarea aparatului de justiție față de puterea politică etc), teroarea instaurată de dictaturile militare latino-americane s-a caracterizat prin proliferarea „disparițiilor” opozanților, care erau răpiți (adesea în plină zi), torturați, ascunși în lagăre clandestine și uciși în diverse moduri - în principal prin aruncarea în mare din avioane sau elicoptere, în zboruri nocturne. Există încă în prezent familii ale celor „dispăruți” care nu știu nimic despre soarta acestora. Aproape 500 de copii, în general născuți în captivitate, au fost răpiți de la părinți și dați spre adopție familiilor de militari sau apropiaților politici ai puterii. După cum explică Barahona de Brito, „violența astfel dezlănțuită a spart modelul represiunii autoritare «tradiționale». A fost clandestină și ilegală, chiar conform legilor dictaturii. A fost bazată pe violarea sistematică a drepturilor omului, camuflată de o largă mantie de negare oficială și de impunitate și facilitată de subjugarea instituțiilor judiciare și manipularea legalității constituționale”⁶.

în fața
preluată
și cont
omului
s-au
în
fapt

3.1. Argentina: mobilizare civică pentru dreptate

Argentina a fost prima țară latino-americană care și-a început tranziția spre democrație și a adoptat cele mai cuprinzătoare politici de dreptate și adevăr.

În 1983, în urma înfrângerii militare din Insulele Malvine (Falkland) în fața trupelor britanice, regimul generalilor a organizat alegeri libere, în vederea predării

Maya
păgân
cavali

3. RISAL - Réseau d'information et de solidarité avec l'Amérique latine, [http : //risal.collectifs.net/](http://risal.collectifs.net/) (consultat la 21 noiembrie 2006).
4. Conform informațiilor publicate de National Security Archive, [http : //www.gwu.edu/~nsarchiv/news/20010306/](http://www.gwu.edu/~nsarchiv/news/20010306/) (consultat la 1 decembrie 2008).
5. Alexandra Barahona De Brito, „Truth, Justice, Memory and Democratization in the Southern Cone”, in Alexandra Barahona de Brito, Carmen González-Enríquez, Paloma Aguilar, *op. cit.*, p. 119.
6. *Ibidem*.

7.

9.

11. Barahona
12. Barahona
13. Barahona

pașnice a puterii politice. În același timp, liderii armatei argentinienne au decretat printr-o Lege de pacificare națională amnistierea tuturor crimelor și abuzurilor săvârșite în timpul „campaniilor antiteroriste”, declarând că numai „Dumnezeu sau Istoria” puteau să fie „tribunale supreme pentru actele comise”⁷. Prima măsură a noului președinte ales, socialistul Raúl Alfonsín, un activist al drepturilor omului, a fost eliberarea prizonierilor politici. Având în vedere că forțele armate continuau să dețină o putere politică considerabilă, pentru a reuși să le integreze pașnic în noul proiect democratic, președintele Alfonsín a inițiat negocieri secrete cu generalii. Armata urma să judece ea însăși, în tribunalele sale militare, principalii responsabili ai violărilor drepturilor omului, în schimbul promisiunii prezidențiale de a nu intenta alte procese ofițerilor⁸. Judecarea în instanțe civile a militarilor era considerată de aceștia drept o campanie de distrugere a forțelor armate. În urma aceleiași negocieri, s-a stabilit anularea autoamnistiei decretate de militari cu câteva luni înainte de alegeri, dar și exonerarea de răspundere penală a celor care executaseră ordinele superiorilor. Proiectul lui Alfonsín a urmărit ca procesele să se limiteze la comandanții represiunii, pe care, de altfel, intenționa să îi grațieze înainte de sfârșitul mandatului său prezidențial⁹.

Dar negocierile secrete nu au dus la rezultatul scontat, deoarece „Alfonsín a descoperit că într-o democrație, parlamentele și tribunalele pot refuza să onoreze negocieri elitare de acest tip”¹⁰. Parlamentul a adus amendamente legii, astfel încât, în fața inacțiunii tribunalelor militare, inculparea responsabililor represiunii a fost preluată de tribunalele civile. În numai câteva luni, nouă șefi ai juntei au fost judecați și condamnați pentru 709 capete de acuzare referitoare la diverse violări ale drepturilor omului. În ceea ce s-a numit „Procesul secolului”, au fost audiați 833 de martori și s-au produs trei tone de documente și 900 de ore de înregistrări. Sentința, transmisă în direct la radio și televiziune, i-a condamnat la închisoare pe viață pe principalii lideri ai regimului — inclusiv pe generalul Rafael Videla și pe amiralul Eduardo Massera. Alți doi generali au fost condamnați la 17, respectiv 7 ani de închisoare, un brigadier la 4 ani și jumătate, ceilalți patru acuzați fiind achitați¹¹. În perioada imediat următoare s-au desfășurat alte câteva procese, dintre care cel mai mediatizat l-a vizat pe șeful poliției provinciei Buenos Aires, generalul Ramón Camps, condamnat la 25 de ani de închisoare pentru 600 de omucideri¹².

Asociațiile de apărare a drepturilor omului și asociațiile victimelor și familiilor acestora (precum celebra asociație a mamelor celor „dispăruți”, Madres de Plaza de Mayo), nemulțumite de limitarea acțiunilor în instanță și de blândețea pedepselor, au continuat să militeze pentru condamnarea vinovaților și clarificarea trecutului. Mii de plângeri au fost înaintate tribunalelor civile (în decembrie 1986, existau 6.000 de cazuri implicând peste 600 de ofițeri)¹³, care au început să ancheteze nu numai

7. Sandrine Lefranc, *Les politiques du pardon*, Paris, Presses Universitaires de France, 2002, p. 29.

8. Jon Elster, *op. cit.*, p. 62.

9. Alexandra Barahona de Brito, *art. cit.*, p. 121.

10. Jon Elster, *op. cit.*, p. 63.

11. *Ibidem*.

12. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 34.

13. Jon Elster, *op. cit.*, p. 192.

comandanți de cel mai înalt rang, ci și cadre intermediare ale armatei. Confruntat cu un fenomen pe care nu-l mai putea controla, guvernul a făcut mai multe încercări de a restrânge urmărirea penală, însă aceste decizii au fost urmate de fiecare dată de proteste publice de mare amploare. Cea mai drastică măsură de acest fel a fost Legea prescripției (*Punto Final*), care acorda un termen limită de 60 de zile pentru inițierea oricărui nou caz în fața tribunalelor. Protestele au scos în stradă 60.000 de oameni. Nu numai că numărul cazurilor nu a scăzut, ci tribunalele (care au decis să nu își ia vacanța obișnuită în perioada sărbătorilor de iarnă) au fost copleșite de un val de noi cazuri intentate de organizațiile civice, care implicau peste 300 de alți ofițeri¹⁴.

Reacția armatei în fața acestor acțiuni a fost imediată: ofițerii citați nu se prezentau la audieri, adăpostindu-se în cazărmi, iar forțele armate au început o serie de rebeliuni militare, ca protest împotriva extinderii acuzărilor la ofițerii de rang secund. În urma acestei crize, parlamentul a votat o lege care urma să limiteze drastic amploarea proceselor. Legea Supunerii Datorate îi exonera de răspundere pe cei care executaseră ordinele superiorilor ierarhici, invocând faptul că militarii de rang mediu și inferior nu avuseseră autonomie de decizie, că pregătirea lor în armată însemnase „o îndoctrinare cu scopul de a nega condiția umană a adversarului” și că orice formă de rezistență fusese imposibilă¹⁵. Următorul președinte argentinian, Carlos Menem, i-a grațiat prin decrete succesive, între 1989 și 1991, pe toți militarii înțemnițați pentru violarea drepturilor omului, pe toți liderii juntelor, precum și pe toți membrii gherilelor¹⁶. Măsurile sale au generat proteste de stradă ale societății civile, cea mai importantă manifestare reunind 80.000 de persoane pe străzile capitalei în decembrie 1990¹⁷.

Acțiunile de justiție politică nu s-au încheiat însă în Argentina. Organizațiile de apărare a drepturilor omului și asociațiile de victime au rămas active, câștigând notorietate internațională. Tribunalele au devenit actori instituționali cheie în procesul de gestionare a trecutului, după ce o remaniere importantă a sistemului judiciar a făcut ca foștii complici ai regimului generalilor să fie înlăturați¹⁸. Impunitatea de care s-au bucurat militarii nu a fost niciodată absolută, judecătorii și militanții pentru drepturile omului profitând de orice posibilitate de acțiune pe care le-o oferea legea. De exemplu, dat fiind că amnistia nu se aplica unor fapte considerate „atroce sau aberante”, a fost pornită o serie de procese împotriva celor ce au răpit sau au dat ilegal spre adopție copii „dispăruți”. Judecate sub acuzația de crime împotriva umanității, aceste cazuri i-au vizat pe unii dintre cei mai înalți responsabili ai regimului, precum Videla sau Massera. Tribunalele au făcut apel la dreptul internațional, judecând aceste crime prin coroborarea Codului Penal național cu prevederile convențiilor internaționale la care Argentina era parte¹⁹.

Alte măsuri de justiție de tranziție au fost, în perioada 1990-2000, așa-numitele „processe pentru adevăr”. Deși desfășurate în fața tribunalelor, ele nu au urmărit

14. Carlos Santiago Nino, *op. cit.*, p. 75.

15. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 35.

16. Alexandra Barahona De Brito, *art. cit.*, p. 137.

17. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 36.

18. Alexandra Barahona de Brito, *art. cit.*, p. 137.

19. http://www.trial-ch.org/fr/trial-watch/profil/db/context/jorge-rafael-videla_151.html (consultat la 9 noiembrie 2006).

sanționarea vinovaților, ci reconstituirea faptelor, în virtutea dreptului la adevăr și la doliu al familiilor celor „dispăruți”. Tribunalul federal argentinian a organizat astfel de procese în legătură cu dispariția a peste 2.000 de persoane²⁰.

În 2003, lucrurile au luat însă o nouă întorsătură. Noul președinte, Nestor Kirchner, a abrogat legile de amnistie și a introdus în Codul Penal argentinian imprescriptibilitatea crimelor împotriva umanității. Astfel, procesele politice au devenit din nou posibile. În 2005, parlamentul a declarat ca fiind neconstituționale Legile punctului final și a supunerii datorate, pe motiv că erau contrare convențiilor internaționale ale drepturilor omului la care Argentina era parte (convenții precum Convenția genocidului și a imprescriptibilității crimelor împotriva umanității, care impun statelor datoria de a urmări în justiție pe cei ce au violat drepturile omului, datorie care nu poate fi ocolită prin legi de amnistie sau de „supunere datorată”)²¹. Această decizie a deschis perspective promițătoare pentru urmărirea in justiție a miilor de militari protejați până atunci de impunitate. Pe data de 20 septembrie 2006, în cadrul unui proces împotriva unui fost ofițer de poliție, un tribunal din La Plata a declarat pentru prima oară că violările drepturilor omului din timpul dictaturii militare pot fi calificate drept genocid organizat de stat – calificare cerută de multă vreme de organizațiile civice argentinieni²². Această apreciere poate fi crucială pentru procesele viitoare, numărul de militari susceptibili de a fi trimiși în judecată ridicându-se în 2006 la cel puțin 400²³.

Cazul argentinian reflectă rolul hotărâtor pe care mobilizarea societății civile și a asociațiilor de victime îl poate avea în procesul de gestionare a trecutului dictatorial, în ciuda influenței pe care armata a continuat să o dețină în timpul tranziției, în ciuda politicii de *un pas înainte, un pas înapoi* (*stop and go*) pe care statul a avut-o cu privire la condamnarea crimelor fostului regim, militantismul civic a readus sistematic pe agenda publică problema aflării adevărului despre trecut și a pedepsirii vinovaților. Deși partidele politice au încercat să modereze măsurile de justiție de tranziție, pentru a nu pune în pericol tânăra democrație argentiniană, activismul civic le-a împiedicat să instituționalizeze uitarea cu privire la abuzurile dictaturii. De asemenea, judecarea cazurilor în instanțe civile, și nu în tribunale militare a redus în mod drastic impunitatea armatei. Abrogarea în 2003 a Legilor punctului final și a supunerii datorate a arătat că menținerea unui puternic etos național cu privire la necesitatea de a face dreptate conduce la rezultate importante în contextul schimbării generației de oameni politici și de judecători.

3.2. Bolivia: un unic proces simbolic

Între 1964 și 1982, în Bolivia s-au succedat mai multe regimuri militare instaurate prin lovituri de stat, întrerupte de scurte perioade de democrație. În acești ani, forțele militare au comis violări sistematice ale drepturilor omului, incluzând torturi, dispariții,

20. Jon Elster, *op. cit.*, p. 63.

21. [http : //www.trial-ch.org/fr/trial-watch/profil/db/context/jorge-rafael_videla_151.html](http://www.trial-ch.org/fr/trial-watch/profil/db/context/jorge-rafael_videla_151.html) (consultat la 9 noiembrie 2006).

22. *Ibidem*.

23. *L'Humanité*, 23 martie 2006.

exil forțat, detenții ilegale și execuții arbitrar²⁴. Cea mai brutală dictatură a fost cea a generalului Luis García Meza, care, deși a durat numai un an (din 1980 până în 1981), a fost caracterizată de asasinat, de „disparația” a peste 1.000 de opozanți politici, de lipsa libertăților civile și de eșec economic²⁵. Lovitura de stat prin care Meza a ajuns la putere (numită *Cocaine Coup*) a fost sprijinită de criminalul nazist Klaus Bărbie, refugiat în Bolivia după Al Doilea Război Mondial.

În octombrie 1982, președintele Hernán Siles Suazo a decretat înființarea unei Comisii Naționale de Investigare a Disparațiilor - prima inițiativă de acest fel din America Latină. Formată din 88 de cercetători, Comisia a investigat dispariția a 155 de persoane în perioada 1967-1982, fără însă ca detaliile acestor cercetări sau depozițiile martorilor să fie făcute publice. După trei ani de cercetări, Comisia a fost dizolvată fără a fi redactat un raport final²⁶.

La doi ani după eșecul acestei Comisii, la presiunile partidelor de stânga, ale bisericii, sindicatelor, asociațiilor de victime și ale altor organizații, Parlamentul bolivian a instituit proceduri judiciare împotriva generalului García Meza, ministrului de Interne Luis Arce Gómez și a altor miniștri și comandanți ai juntei, precum și a altor ofițeri ai armatei, poliției și grupurilor paramilitare (56 de persoane)²⁷. Meza și acoliții săi au fugit din țară, fiind judecați *in absentia*. Ei au fost acuzați de trei tipuri de crime²⁸: lovitură ilegală de stat, violări grave ale drepturilor omului și acte de corupție. Uciderea premeditată de către armată a opt lideri ai unei grupări de stânga a fost caracterizată de tribunal ca fiind „genocid”, în sensul de „distrugere a unui grup de politicieni și intelectuali”. Deși Convenția internațională împotriva genocidului nu menționează opozanți politici printre grupurile protejate, acuzația era justificată de Codul Penal bolivian, care includea „masacrele sângeroase” în definiția domestică a genocidului²⁹. De asemenea, tribunalul a respins argumentul „executării ordinelor”, citând prevederile constituționale care limitau folosirea acestei linii de apărare³⁰. După mai mult de șase ani de procedură și obstrucții motivate politic³¹, în aprilie 1993, Curtea Supremă a condamnat acuzații la pedepse grele (Meza și ministrul de Interne au fost condamnați la 30 de ani de închisoare, fără drept de grație). Dintre cei 48 de condamnați, numai 11 au putut fi încarcerați, ceilalți fugind din țară. În 1995, Meza a fost extrădat din Brazilia și se află în prezent în închisoare în La Paz.

Aceste cazuri au fost singurele măsuri penale de gestionare a trecutului în Bolivia, în afara crimelor comise sub regimul Meza, abuzurile săvârșite în perioada 1964-1982

24. Raportul „Bolivia” al Echipii argentine de antropologie medico-legală (organizație non-guvernamentală de investigare a încălcărilor drepturilor omului): http://eaaf.typepad.com/ar_2005/5Bolivia_p78-81_rev.pdf (consultat la 17 noiembrie 2006).

25. Naomi Roht-Arriaza, *Impunity and Human Rights in International Law and Practice*, Oxford University Press, Londra, 1995, p. 152.

26. Robert Rotberg, „Truth Commissions and the Provision of Truth, Justice and Reconciliation”, în Robert I. Rotberg, Dennis Thompson (ed.), *Truth v. Justice. The Morality of Truth Commissions*, Princeton, Princeton University Press, 2000.

27. Naomi Roht-Arriaza, *op. cit.*, p. 152.

28. *Ibidem*.

29. *Ibidem*.

30. *Ibidem*.

31. Jon Elster, *op. cit.*, p. 63.

nu au fost i
fiind încl
dictatură <
Cu toate
consider
Omului i

Este o;
dictați
trimite i
de a mai j

Prin;
distrugă
tranziție al«
trecutului
democratic.,
civile în
crimelor
noul regim
practicilor
tinuând în]

3.3. Chil la

Democrați
deoarece
Dictatura i
mai repres
alegeri, câ
promulga o <
autoritar pe
formau un,
Se instituia i
făceau practici
o schimbare i
poziția cenți

32. „Fugitive I
www.queryj
(consultat 1

33. *Ibidem*.

34. *Ibidem*, p.

35. *Ibidem*.

nu au fost aduse în instanță, dezbaterile asupra naturii dictaturilor militare boliviene fiind închisă. Justiția de tranziție s-a rezumat astfel la condamnarea ultimului an de dictatură din lunga serie a regimurilor opresive succedate timp de aproape 20 de ani. Cu toate acestea, condamnarea fie și a unui singur autor de lovitură de stat a fost considerată de bolivieni ca o victorie a legii. Președintele Comisiei pentru Drepturile Omului din Parlamentul bolivian declara în ziua condamnării generalului Meza:

Este o zi foarte importantă pentru Bolivia, deoarece reprezintă nu numai respingerea dictaturii militare de către poporul bolivian, dar și o acțiune hotărâtă a Curții de a-i trimite pe acești oameni la închisoare. Cred că oamenii se vor gândi de două ori înainte de a mai plănuși răsturnarea Guvernului prin forță armată³².

Prin această sentință, declara un lider politic de stânga, „țara a reușit cel puțin să distrugă puterea impunității”³³. Totuși, cazul bolivian reflectă o justiție penală de tranziție al cărui scop principal a fost delegitimarea ultimului an de dictatură și uitarea trecutului în numele pacificării societății și al cooptării armatei în noul proiect democratic. Absența unui militantism puternic al asociațiilor victimelor și al societății civile în vederea gestionării trecutului a făcut posibilă instaurarea tăcerii asupra crimelor comise în cei 19 ani de dictatură militară. Delimitarea dintre fostul și noul regim s-a făcut numai prin delegitimarea administrației Meza, dar nu și a practicilor abuzive ale dictaturilor militare în general, tendințele autoritariste continuând în Bolivia o lungă perioadă de timp.

3.3. Chile: de la autoamnistiere la constrângerile dreptului internațional

Democratizarea chiliana a putut beneficia de experiența celorlalte tranziții din regiune, deoarece alegerile libere au fost câștigate de partidele democratice abia în anul 1990. Dictatura militară a generalului Augusto Pinochet a fost, până în 1978, una dintre cele mai represive din întreaga Americă Latină. După această dată au fost organizate alegeri, câștigate însă de dreapta politică, favorabilă lui Pinochet. În 1980, junta a promulgat o Constituție cu intenția de „a cimenta trăsăturile fundamentale ale regimului autoritar pe termen nedefinit”³⁴. Senatul, Curtea Supremă și Consiliul de Apărare formau un „bloc instituțional” compact, constituit din membri desemnați de Pinochet³⁵. Se instituia astfel un mecanism de numiri în posturi-cheie și de inamovibilități care făceau practic imposibilă reforma democratică. Chiar și după 1990, a fost greu de introdus o schimbare decisivă de personal în pozițiile-cheie. Acest lucru a fost accentuat de poziția centrală pe care Pinochet continua să o ocupe chiar și după venirea la guvernare

32. „Fugitive Bolivian Ex-Ruler Gets 30-Year Term”, *The New York Times*, 22 aprilie 1993, <http://www.query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9F0CE5DC113BF931A15757C0A965958260> (consultat la 1 decembrie 2008).

33. *Ibidem*.

34. *Ibidem*, p. 64.

35. *Ibidem*.

a forțelor democratice. Deși o înfrângere la limită într-un referendum din 1988 l-a împiedicat să rămână la putere pentru încă un mandat de opt ani, el a continuat să fie comandantul suprem al forțelor armate, organism aproape autonom față de statul chilian³⁶.

De-a lungul întregului regim, junta militară a făcut toate eforturile pentru a-și asigura impunitatea. În 1978 a fost decretată o lege de autoamnistie care acoperea toate actele comise după lovitura de stat din 1973 și până în acel moment. Chiar înainte de preluarea puterii de către forțele democratice, a fost promulgată o lege organică, ce interzicea orice investigație a crimelor regimului militar și a actelor de trădare și corupție comise înainte de 1990³⁷.

Având în vedere aceste obstacole legale aproape insurmontabile, noul președinte Patricio Aylwin nu a anunțat o politică oficială de urmărire penală a crimelor regimului militar, ci a cerut dreptate „în măsura posibilului”³⁸. În acest spirit, tribunalele chiliene au urmat modelul argentinian al „proceselor pentru adevăr”: deși amnistia făcea imposibilă orice pedepsire a celor vinovați, totuși faptele trebuiau investigate judiciar în numele dreptului familiilor victimelor de a cunoaște soarta celor „dispăruți”. Numai câteva procese au putut fi duse însă la bun sfârșit. În 1990 a fost constituită Comisia Națională Chiliană pentru Adevăr și Reconciliere, care, în decurs de opt luni, a redactat un raport, în urma audierii a 4.000 de victime sau moștenitori ai acestora, precum și a câtorva militari care s-au prezentat de bunăvoie în calitate de martori. Au fost repertoriate numele a 2.279 de morți, dintre care 49 aveau sub 16 ani la data asasinării lor³⁹.

Dincolo de obstacolele legale, absența măsurilor de gestionare a trecutului a fost cauzată și de faptul că Chile era statul cu cea mai puternică moștenire autoritară din regiune, garantul și elementul cel mai activ al acestei moșteniri fiind însuși generalul Augusto Pinochet. Pe de o parte, puterea de care se bucura acesta își avea sursa în „abilitatea sa de a menține o unitate absolută în cadrul armatei ca instituție”⁴⁰. Pe de altă parte, Pinochet beneficia de sprijinul unei părți importante a opiniei publice, caracterizate de o teamă obsesivă de polarizare a societății și de repetare a trecutului. După cum analizează Aguilar și Hite, în America Latină „legitimitatea reziduală a dictaturii este legată de un discurs obsesiv despre ordine și pace socială, ca și cum o parte a acestor societăți subscrie automat la maxima kantiană «prefer nedreptatea dezordinii»”⁴¹. În

36. Militarii au control deplin asupra propriului buget, care nu este determinat de guvernul civil, ci provine din alocarea automată a 10% din vânzările brute ale companiei de stat de cupru. Militarii au rămas membri cu drept de vot ai Consiliului de Securitate, și fiecare ramură a armatei desemnează un senator dintre cei 9 care nu sunt aleși. Cu puțin înainte de cedarea puterii, serviciul de informații a fost dizolvat fără nicio supraveghere, și 19.000 de foști angajați au fost încorporați în serviciul de informații al armatei. Alexandra Barahona de Brito, *art. cit.*, p. 134.

37. Alexandra Barahona de Brito, *art. cit.*, p. 133.

38. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 44.

39. <http://www.trial-ch.org/fr/international/commissions-verite/chili.html> (consultat la 20 noiembrie 2008).

40. Paloma Aguilar, Katherine Hite, „Historical Memory and Authoritarian Legacies”, în Katherine Hite, Paola Cesarini (ed.), *Authoritarian Legacies and Democracy in Latin America and Southern Europe*, University of Notre Dame Press, 2004, p. 213.

41. *Ibidem*, p. 216.

martie 1998, Pinochet a demisionat din fruntea armatei după 25 de ani, instituindu-se în schimb senator pe viață (poziție care îi asigura impunitatea în fața legii).

Lucrurile s-au schimbat însă fundamental șapte luni mai târziu, odată cu arestarea sa neașteptată la Londra, unde era internat în spital. Judecătorul spaniol Baltazar Garzon a emis un mandat internațional de arestare, sub acuzații de terorism, genocid și tortură în cadrul Operațiunii Condor (3.051 de cazuri de dispariții și asasinat), iar Curtea Supremă spaniolă s-a declarat aptă să-l judece pe fostul dictator, conform principiului jurisdicției universale privind crimele împotriva umanității. Asumarea acestui act de către justiția spaniolă avea la bază, pe de o parte, faptul că zeci de spanioli care trăiseră în Chile fuseseră victime ale persecuției lui Pinochet și, pe de altă parte, faptul că puternica imigrație chiliană din Spania se mobilizase de-a lungul anilor pentru a denunța abuzurile dictaturilor din conul sudic. A urmat o bătălie juridică de 16 luni, în care cererea lui Pinochet de acordare a imunității ca fost șef de stat a fost refuzată de Camera Lorzilor (cea mai înaltă instanță din Marea Britanie), care a votat în favoarea extrădării sale. Deși a fost eliberat din motive umanitare (fiind declarat inapt mental), detenția lui Pinochet în Anglia a marcat un moment de răscruce în dreptul penal internațional⁴². Pentru prima dată, un șef de stat era arestat într-o țară străină pentru crime împotriva umanității, fără ca statul în care acestea fuseseră săvârșite să emită vreun mandat de arestare sau vreo cerere de extrădare.

Arestarea lui Pinochet a schimbat drastic situația în Chile. Încurajați de întorsătura pe care o luau lucrurile, judecătorii chileni au început să dea curs plângerilor intentate de victime și de urmașii acestora. Judecătorul Curții Supreme, Juan Guzmán, a investigat peste 80 de cazuri⁴³ și a propus ridicarea imunității parlamentare a fostului șef al statului. În august 2000, senatorul pe viață Augusto Pinochet a fost pus sub acuzație. Deși în 2002 a fost declarat inapt pentru judecată din motive de sănătate mentală, Pinochet nu s-a mai bucurat de imunitate parlamentară, verdictul de demență senilă obligându-l să demisioneze din Senat. La aproape doi ani după demisie, în 2004, în urma unui interviu televizat în care Pinochet părea a fi în deplină formă, Curtea de Apel i-a revocat statutul de incapabil mental. Acest fapt a condus la deschiderea mai multor procese împotriva sa pentru crime, asasinate și torturi săvârșite în timpul regimului său, dar și pentru fraudă fiscală, falsificare de documente și spălare de bani provenind din traficul de arme și de droguri după 1990⁴⁴. În fiecare dintre aceste cazuri, statutul sănătății sale mentale a fost repus în discuție, imunitatea fiindu-i acordată în unele cazuri, în altele fiind pus sub acuzare și arest preventiv la domiciliu. Pinochet a murit la 10 decembrie 2006 la vârsta de 91 de ani, fără să fi fost condamnat pentru niciuna dintre gravele acuzații ridicate împotriva sa.

Arestarea lui Pinochet a marcat însă fisurarea întregului sistem de imunități care apăra forțele armate și a deschis calea unei justiții de tranziție în Chile.

În primul rând, pactul de loialitate care unea armata în jurul lui Pinochet a încetat să mai funcționeze. În 2001, Pinochet a susținut în fața judecătorului Guzmán că

42. Vezi, de exemplu, Geoffrey Robertson, <http://www.ushmm.org/conscience/analysis/details.php?content=2000-09-15> (consultat la 16 noiembrie 2006).

43. <http://www.derechos.org/nizkor/chile/juicio/burneo.html> (consultat la 16 noiembrie 2006).

44. Aceste cazuri sunt trecute în revistă în necrologul publicat de cotidianul *Le Monde*: „Augusto Pinochet, ancien dictateur chilien”, 11 decembrie 2006.

ofițerii care au participat la crimele asociate așa-numitei „Caravane a morții”⁴⁵ au acționat independent de ordinele sale - o răsturnare dramatică față de poziția de până atunci. Acest refuz de a-și asuma responsabilitatea pentru actele subalternilor săi a dus la dezavuarea publică a lui Pinochet de către foștii loialiști, marcând „prăbușirea unității absolute dintre Pinochet și armată ca instituție”⁴⁶.

Un al doilea factor important a fost reprezentat de „variabila generațională”, în sensul că judecătorii Curții Supreme sau alți oficiali militari desemnați de Pinochet au ieșit la pensie, lăsând loc unei alte generații mai puțin legate de regimul trecut. Aceste reînnoiri ale aparatului de stat au creat un spațiu mai mare de manevră pentru măsuri de justiție politică, „ofițerii militari fiind mai puțin servili față de fostul regim și judecătorii fiind din ce în ce mai mult numiți de către regimul democratic”⁴⁷.

În al treilea rând, evoluția dreptului internațional a făcut posibilă o schimbare în jurisprudența Curții Supreme din Chile, care a început să argumenteze în cazurile majore aflate în dezbatere că legislația internațională a drepturilor omului are prioritate asupra legii naționale de amnistie și că disparițiile constituie „crime continue” până la descoperirea corpurilor, ceea ce înseamnă că aceste crime nu pot fi amnistiate până la identificarea cadavrelor⁴⁸. Astfel de decizii au făcut posibilă apariția măsurilor de justiție penală de tranziție la mai mult de zece ani de la căderea fostului regim.

Al patrulea factor semnificativ a fost dezvoltarea în Chile a „uneia dintre cele mai puternice, mai durabile și mai extinse mișcări ale drepturilor omului din America Latină”⁴⁹, formată nu numai din asociațiile victimelor, ci și din partidele de stânga aflate la guvernare, asociații juridice, Biserica Catolică și organizații nonguvernamentale internaționale.

Deși Augusto Pinochet nu a fost pedepsit pentru crimele comise, acțiunea justiției a făcut ca moștenirea sa să nu fie una de apărător al securității naționale sau de artizan al „miracolului economic”, ci de dictator sângeros împotriva căruia s-a mobilizat justiția internațională. „Arestarea sa la Londra a stabilit un precedent ce va constitui peste 100 de ani singurul lucru pe care lumea și-l va mai aminti despre Pinochet”⁵⁰.

45. „Caravana Morții” desemnează operațiunea unor brigăzi militare chiliene de dreapta, comandate de generalul Pedro Espinoza Bravo, care, între 30 septembrie și 22 octombrie 1973, imediat după preluarea puterii de către Augusto Pinochet, în 11 septembrie 1973, au asasinat 120 de lideri și militanți ai forțelor de stânga. Acest episod a constituit baza acuzației judecătorului spaniol Baltazar Garzón, care a condus la arestarea lui Pinochet la Londra. În 2001, Curtea de Apel chiliana l-a acuzat de Pinochet de complicitate la „Caravana Morții”, cauza rămânând însă nesoluționată.

46. Paloma Aguilar, Katherine Hite, *art. cit.*, pp. 213-214.

47. *Ibidem*, p. 209.

48. Alexandra Barahona de Brito, *art. cit.*, p. 148.

49. *Ibidem*, p. 135.

50. „Pinochet legacy will be his dictatorship not his economic policy”, <http://www.thedialogue.org/page.cfm?pageID=32&pubID=1618> (consultat la 3 decembrie 2008).

3.4. Uruguay: renunțarea la pretenția punitivă a statului

Regimul militar instaurat în anul 1973 în Uruguay a cedat puterea unui guvern civil în 1985. Spre deosebire de alte țări latino-americane, violările drepturilor omului în Uruguay sunt mai puțin cunoscute, iar dictatura uruguayană este privită ca un caz mai puțin grav - deoarece se crede că numărul asasinatelor și disparițiilor este mai mic decât în alte părți. Cu toate acestea, se estimează că, în timpul dictaturii, unul din 500 de uruguayeni a fost torturat, iar unul din 50 încarcerat din motive politice⁵¹.

Tranziția postautoritară a fost precedată de negocieri secrete cu forțele militare în august 1984, în cadrul așa-numitului Pact de la Clubul Naval - în cadrul căruia s-a stabilit că violările drepturilor omului din timpul dictaturii nu vor fi pedepsite penal⁵², în consecință, noul președinte, Julio María Sanguinetti, a declarat că, în numele „pacificării” societății, nu se vor lua măsuri oficiale de condamnare a fostului regim, dar că nu va fi împiedicată investigarea plângerilor penale individuale⁵³. În același timp, o Lege de Pacificare Națională a amnistiat toți prizonierii politici și de drept comun care nu comiseseră sau nu fuseseră complici în omoruri cu premeditare. În martie 1985 au fost eliberați 735 de prizonieri politici, alți 65, condamnați pentru omor, rămânând în închisoare⁵⁴. În același an a fost promulgată Legea Reintegrării celor Disculpați, care a permis reabilitarea a 10.500 de foști angajați din administrație și acordarea de pensii altor 6.000, alături de o altă lege care facilita reîntoarcerea în țară a celor exilați⁵⁵.

Între timp, organizațiile nonguvernamentale și asociațiile victimelor au lansat acțiuni împotriva ofițerilor. Până în decembrie 1986 au fost investigate 734 de cazuri implicând sute de militari și ofițeri de poliție⁵⁶. În virtutea Pactului de la Clubul Naval, ca și în cazul Argentinei, guvernul și președintele au susținut că abuzurile armatei trebuiau judecate numai de tribunale militare. Însă Curtea Supremă de Justiție a respins această poziție. 40 de procese au fost imediat inițiate de tribunalele civile împotriva a 180 de reprezentanți ai armatei și ai poliției politice. Ele au fost însă tergiversate din cauza unui ordin direct comunicat militarilor de către Ministerul Apărării, prin care le interzicea să apară în fața tribunalelor, să depună mărturii sau să corespundă cu judecătorii⁵⁷. În contextul declanșării acestor procese, membrii forțelor armate și comandantul suprem, generalul Hugo Medina, au început să aibă o atitudine tot mai amenințătoare, cerând o acțiune legislativă hotărâtă pentru stoparea proceselor. În fața activismului curților civile de justiție și a atitudinii ambigue a partidelor politice (care erau conștiente de pericolul continuării proceselor, dar nu

51. Christine Ehrick, „State Terrorism in the Switzerland of South America”, *Latin American Perspectives*, vol. 21, nr. 4, octombrie 1994, p. 62.

52. Jon Elster, *art. cit.*, p. 66.

53. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 38.

54. Alexandra Barahona De Brito, *art. cit.*, p. 127.

55. *Ibidem*, p. 128.

56. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 39.

57. *Ibidem*.

erau pregătite să își asume costul politic al încetării lor), cu numai două zile înainte ca 13 ofițeri să apară în fața tribunalului, președintele Sanguinetti a prezentat în parlament proiectul Legii caducității pretenției punitive a statului (*Ley de Caducidad de la Pretensi n Punitiva del Estado*), prin care statul renunța la dreptul său de a pedepsi abuzurile fostului regim⁵⁸. Astfel, voința prezidențială de a îngropa orice inițiativă de gestionare a trecutului, precum și jocurile politice dintre diversele partide (care, „deși își declarau sprijinul pentru adevăr și dreptate în timpul și imediat după alegeri, odată aflate în fața deciziilor, le-a lipsit voința sau posibilitatea de a face pașii necesari pentru atingerea acestui obiectiv”⁵⁹), au determinat absența oricărei inițiative oficiale de a lămuri trecutul dictatorial în Uruguay. Nu au existat niciun fel de reparații pentru familiile victimelor, deoarece nu a existat o recunoaștere oficială a disparițiilor sau a asasinatelor politice. Atitudinea fără echivoc a președintelui Sanguinetti s-a manifestat și în timpul celui de-al doilea mandat al său (1995-2000), când a respins sistematic orice încercare de relansare a investigațiilor, deși Legea caducității lăsa deschisă această cale pentru cei ce doreau să afle soarta „dispăruților”.

Societatea civilă nu s-a oprit însă aici, preluând inițiativa actelor de gestionare a trecutului. Astfel, vreme de trei ani, organizația nonguvernamentală SERPAJ, cu ajutorul altor organizații religioase și de apărare a drepturilor omului, a condus investigații privind represiunea, redactând în 1989 raportul *Uruguay Nunca Mas*. Deși acesta a fost un bestseller național, opinia publică din Uruguay a preferat să sprijine Legea caducității într-un referendum organizat pe această temă în 1989: „rezultatul a confirmat faptul că uruguayenii, într-un climat de amenințări din partea ofițerilor militari și a președintelui, au fost convinși că a continua politica de dreptate însemna a pune în pericol procesul de tranziție”⁶⁰.

Ca și în celelalte țări din regiune, organizațiile nonguvernamentale nu au încetat însă să folosească orice breșă existentă în zidul de impunitate care îi proteja pe responsabili represiunii. Dacă Legea caducității absolvea crimele comise între 1973 și 1985 de către militari și polițiști, ea nu îi scutea de răspundere și pe civili. Astfel, fostul președinte Juan M ria Bordaberry, autor al loviturii de stat din 1973, a putut fi anchetat pentru asasinarea a opt comuniști în 1972 (Legea caducității neacoperind crimele dinainte de puci)⁶¹. O altă posibilitate de aflare a adevărului a fost deschisă de investigațiile conduse în țările vecine, care îi priveau și pe uruguayenii implicați în Operațiunea Condor, ca autori sau ca victime; anchetele din Argentina au dus la descoperirea sorții unor uruguayeni „dispăruți”⁶².

În timpul mandatului său din 2000-2004, președintele Jorge Battle Ib nez a recunoscut pentru prima oară în mod oficial existența în Uruguay a terorismului de stat, a crimelor, torturilor și disparițiilor - acțiune percepută de organizațiile de apărare a drepturilor omului drept „un pas de uriaș” în această țară în care disparițiile

58. Alexandra Barahona De Brito, *art. cit.*, p. 129.

59. *Ibidem*, p. 130.

60. *Ibidem*, p. 131.

61. Benito Perez, „V rit  et justice, les cl s d'un nouvel Uruguay?”, http://risal.collectifs.net/article.php3?id_article=1135 (consultat la 21 noiembrie 2006).

62. *Ibidem*.

erau negate⁶³. În 2005, după ce stânga politică a câștigat alegerile, noul președinte Tabare Vâsquez a promis acțiuni oficiale pentru avansarea justiției de tranziție. Legea caducității, confirmată prin referendum, rămâne însă un obstacol de netrecut în fața unei politici cu adevărat eficace.

În Uruguay, inițiativele de gestionare a trecutului dictatorial au fost în marea lor majoritate private. Statul a renunțat în mod explicit la prerogativele sale de sancționare a nedreptății, ca o capitulare a ordinii de drept în fața amenințării forțelor armate. Conservarea *defacto* a puterii de către militari și dezbinarea interpartinică (votul final al Legii caducității a culminat aproape cu un schimb de focuri în parlament) au fost cauzele cele mai importante ale acestui eșec al statului, favorizat și de incapacitatea societății civile de a se organiza într-o mișcare coerentă și de a stabili alianțe cu partidele politice.

63. Virginie Poyetton, „Cela fait 30 ans qu'ils ont disparu”, http://risal.collectifs.net/article.php?id_article=1600 (consultat la 21 noiembrie 2006).

4. Africa de Sud: justiția restaurativa

Cazul Africii de Sud este unic în peisajul strategiilor de gestionare a trecutului opresiv, deoarece în această țară, pentru prima oară, justiția de tranziție nu a fost concepută ca imperativ al dreptății absolute și nici nu a fost evitată în numele reconcilierii, ci a fost gândită și aplicată ca politică publică de reconstrucție a națiunii. Nu drepturile victimelor sau pedepsirea vinovaților, ci reconcilierea socială prin aflarea adevărului, și nu prin uitare, ca în cazul spaniol, a fost scopul fundamental al justiției de tranziție sud-africane. Crearea modelului sud-african a beneficiat, pe de o parte, de experiențele tranzițiilor latino-americe și est-europene, și, pe de altă parte, de cristalizarea unei reflecții academice internaționale și interdisciplinare asupra conceptului de justiție de tranziție. Diversele politici de gestionare a trecutului au putut fi astfel evaluate, alese și adaptate contextului particular al Africii de Sud.

Colonizată de olandezi în secolul al XVII-lea, devenită dominion britanic în 1910, Africa de Sud avea deja în spate o lungă istorie de discriminare rasială în 1948, când a fost instaurat apartheidul. Această politică viza în realitate păstrarea supremației rasei albe puternic minoritare, deși ea a fost prezentată ca o politică de dezvoltare și de conservare a culturii fiecărei etnii din Africa de Sud (negri Bantu, metiși, asiatici, albi). Politica de apartheid (în olandeză - „a menține separat”) consta într-o serie de legi ce vizau separarea totală, geografică, politică, socială și culturală a etniilor Africii de Sud. Acestea puteau locui doar în zone clar delimitate, căsătoriile mixte erau interzise, serviciile și locurile publice erau segregate, toate acestea pe fondul inechității sociale dintre albi și negri: educația publică, codul muncii și distribuția resurselor economice defavorizau net populația de culoare¹. Începând cu 1959, au fost delimitate regiuni pentru populația neagră Bantu (așa-numitele Bantustane), care urmau să devină mai întâi state autonome, apoi independente. Aceste regiuni, care însumau 13% din teritoriu, erau lipsite însă de resurse naturale și incapabile de autonomie economică. Ura rasială a mers până la proiectarea unor măsuri de eugenie sau de folosire a armelor chimice împotriva populației de culoare.

Populația majoritară neagră, din ce în ce mai conștientă de condiția sa, s-a coalizat în mișcări politice încă de la începutul secolului XX, fondând în 1912 Congresul Național African. Împreună cu alte organizații politice Bantu care militau împotriva apartheidului, Congresul a fost interzis în 1960, în urma manifestației de la

1. Pentru istoria politicii de apartheid vezi François-Xavier Fauvelle-Aymar, *Histoire de l'Afrique du Sud*, Seuil, Paris, 2006, sau Paul Coquerel, *La nouvelle Afrique du Sud*, Gallimard, Paris, 1999.

Sharpeville², reprimată sângeros de autorități. Gruparea și-a continuat activitățile în clandestinitate, trecând la acțiuni de gherilă armată. Liderul mișcării, Nelson Mándela, a fost arestat în 1962 și condamnat la închisoare pe viață. Între timp, pe plan internațional, apartheidul era condamnat tot mai viguros, Organizația Națiunilor Unite impunând sancțiuni în mai multe rânduri. În 1976, reprimarea violentă a unei manifestații de liceeni de culoare în orașul Soweto³ a indignat opinia publică internațională, generând căderea guvernului „alb”. În contextul crizei politice și sociale din acea perioadă, noul guvern condus de Pieter Willem Botha a încercat mici reforme ale apartheidului, ceea ce, departe de a liniști spiritele, a agravat protestele și acțiunile armate ale populației de culoare, ajungându-se până la declararea stării de urgență⁴.

Între 1989 și 1991, premierul Frederik De Klerk a integrat în guvern reprezentanți ai majorității de culoare și a suprimat legile de apartheid, după 40 de ani de discriminare rasială. Congresul Național African a redevenit legal, populației de culoare i s-a acordat dreptul de a vota și de a candida la funcții publice. Mándela a fost eliberat din închisoare și a câștigat primele alegeri prezidențiale multirasiale în 1994. Tranziția la democrație nu a fost însă pașnică, ci marcată de violențe, care au costat tot atâtea vieți între 1990 și 1994 cât în întreaga istorie a apartheidului începând cu 1948⁵.

Caracteristica procesului de gestionare a trecutului în Africa de Sud a fost căutarea reconcilierii naționale și a reformei sociale, mai degrabă decât a măsurilor de justiție precum procesele penale. Kader Asmal, ministru al Educației, declara în 2000 :

Mi se pare mai puțin important, personal și ca ministru de stat, să-l văd pe P.W. Botha în spatele gratiilor, decât să-i văd pe acoliții săi ideologici opriți în încercările lor de a-i perpetua moștenirea socioeonomică. Într-un sistem care a ucis mult mai mulți copii prin malnutriție și lipsa apei decât a ucis adulți cu gloanțe și bombe, dramatismul unui proces al militariștilor ar umbri atrocitatea tot atât de reală a sistemului însuși⁶.

De altfel, imediat după câștigarea alegerilor, în mai 1994, noul președinte Nelson Mándela a cerut populației „iertarea” crimelor trecutului, propunând elaborarea unei legi de amnistie. Acest proiect fusese deja stipulat în noua Constituție, care prevedea, pe baza unui act normativ votat de parlament, iertarea infracțiunilor cu caracter politic săvârșite

2. Manifestație organizată de populația de culoare în 21 martie 1960 împotriva impunerii pașapoartelor speciale indicând apartenența rasială și limitând accesul negrilor în diverse zone, violent reprimată de autorități și soldată cu 79 de morți și 178 de răniți.
3. În 16 iunie 1976, câteva sute de adolescenți de culoare au manifestat la Soweto, în periferia Johannesburgului, împotriva impunerii învățământului exclusiv în limba comunității albe (afrikaans). Manifestația a fost reprimată brutal de autorități, represiunea soldându-se, conform statisticilor oficiale, cu 23 de morți și 220 de răniți. Bilanțul real al victimelor nu se cunoaște, dar anumite organizații avansează cifre care fac referire la mai mult de 500 de morți. Una dintre primele persoane asasinate, Hector Pieterse, un adolescent de 12 ani, va deveni simbolul represiunii oarbe a regimului.
4. „Obituary : P.W. Botha”, *BBC News*, 31 octombrie 2006 (<http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/africa/2281566.stm>, consultat la 1 decembrie 2008).
5. Kader Asmal, „Truth, Reconciliation and Justice : the South African Experience in Perspective”, *The Modern Law Review*, voi. 63, nr. 1, ianuarie 2000, p. 10.
6. *Ibidem*, p. 16.

în timpul apartheidului⁷. Amnistia abuzurilor dictaturii era astfel „constituționalizată”, act unic în întreg peisajul justiției de tranziție moderne⁸. Dezbaterile asupra acestei legi a durat aproape un an și jumătate, timp în care mai multe sesizări penale au fost depuse la procuratură împotriva foștilor responsabili implicați în acte de tortură sau omor. În acest context, pentru a evita intentarea de procese, Guvernul De Klerk a publicat în ianuarie 1995 o listă cu aproximativ 3.500 de membri ai forțelor de securitate, care beneficiau de imunitate în fața justiției. Ministerul Justiției nu a recunoscut însă validitatea acestui act⁹, fapt care a permis demararea câtorva acțiuni în instanță.

Puținele procese care au avut loc în Africa de Sud privind crimele din timpul apartheidului s-au finalizat însă cu achitări (ca în cazul doctorului Wouter Basson, acuzat că a realizat experimente medicale pe prizonieri negri¹⁰, sau cazul lui Magnus Malan, ministru al Apărării în Guvernul Botha, achitat împreună cu alți 21 de acuzați de crime, fapt care a provocat un scandal public privind loialitățile pro-apartheid ale procurorului¹¹). Singurul condamnat (la 212 ani de închisoare pentru crime împotriva umanității) a fost Eugene de Kock, șeful unei unități speciale însărcinate cu asasinările politice¹².

După 18 luni de dezbateri intense cu privire la amnistierea trecutului, în Parlamentul sud-african a fost votat Actul de promovare a unității naționale și reconcilierii, care mandata înființarea Comisiei pentru Adevăr și Reconciliere. Desmond Tutu, arhiepiscop anglican de culoare, laureat al Premiului Nobel pentru Pace, a fost numit președinte al Comisiei, iar vicepreședinte - albul Alex Boraine, fost președinte al Centrului Internațional pentru Justiție de Tranziție de la New York. Comisia urma să investigheze crimele și abuzurile comise în perioada 1948-1994 și să stabilească adevărul despre apartheid. Audierile au început în aprilie 1996, iar în octombrie 1998 Comisia și-a publicat raportul final. Au depus mărturie peste 23.000 de victime și martori, dintre care peste 2.000 au apărut în audieri publice, televizate în direct¹³. Au fost investigate inclusiv crimele săvârșite de membrii Congresului Național African. În textele fondatoare ale Comisiei se precizează că finalul lucrărilor sale înseamnă îngroparea definitivă a trecutului, interzicând orice nouă revelație. Desmond Tutu declara:

Acordăm un termen de doi ani pentru dezvăluirea trecutului, după care cortina va cădea. După această dată, nimeni nu va mai putea să se prezinte și să povestească noi orori, pentru că va fi avut deja ocazia să o facă. După această dată, țara nu va mai putea fi ostatică unor noi revelații¹⁴.

7. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 54.

8. *Ibidem*, p. 55.

9. *Ibidem*.

10. New York Times Report, „Apartheid Era Aide on Trial”, 24 iulie 2001, <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9A0CEEDCIE3AF937A15754C0A9679C8B63> sau <http://www.afrik.com/article6185.html> (consultat la 4 iunie 2007).

11. Kader Asmal, *art. cit.*, p. 13.

12. BBC News, 28 octombrie 1998, http://news.bbc.co.Uk/1/hi/special_report/1998/10/98/truth_and_reconciliation/143668.stm (consultat la 4 iunie 2007).

13. International Center for Transitional Justice, <http://www.ictj.org/en/where/region/625.html> (consultat la 4 iunie 2007).

14. *Apud* Dominique Darbon, „La Truth and Reconciliation Commission. Le miracle sud-african en question”, *Revue française-de science politique*, vol. 48, nr. 6, 1998, nota 1, p. 708.

Particularitatea Comisiei sud-africane a fost oferta de „amnistie contra adevăr” făcută vinovaților care își mărturiseau crimele. Comisia a avut puteri cvasijudiciare, putând să recomande iertarea crimelor în schimbul mărturisirilor complete. În cazul în care o condamnare fusese deja pronunțată, sentința urma să fie casată, iar persoana în cauză eliberată imediat¹⁵. Mărturisirile vinovaților, împreună cu depozitiile victimelor, urmau să constituie versiunea „definitivă” a istoriei apartheidului¹⁶. Amnistia era recomandată dacă se întruneau trei condiții: deplina dezvăluire a faptei și a contextului săvârșirii acesteia; motivația abuzului trebuia să fi fost de natură politică; abuzul trebuia să fi fost proporțional cu obiectivul politic urmărit¹⁷, excluzând deci acte de cruzime sau „exces de zel” din partea celui care a comis fapta. Dintre cele 7.112 cereri de amnistie, s-au aprobat 849 și au fost refuzate 5.392. Un singur membru al cabinetului Botha a solicitat amnistie. Botha însuși a refuzat să apară în fața Comisiei pentru a depune mărturie¹⁸.

Modelul sud-african de justiție de tranziție s-a bazat pe ideea că reconcilierea națională și aflarea adevărului erau scopuri mult mai importante decât pedepsirea vinovaților. Meritul Comisiei a constat în stabilirea adevărului despre lunga perioadă de nedreptate și aducerea față în față, în spectacole publice, în fața întregii națiuni, a torționarilor și a victimelor lor, reintegrați într-o comunitate morală aflată sub semnul iertării și reconcilierii. Considerat exemplar prin natura sa nonviolentă, modelul sud-african de justiție de tranziție a fost totuși criticat pentru sacrificarea dreptății în numele pacificării societății, mai ales în condițiile în care numeroși vinovați nu au apărut în fața Comisiei. Absența proceselor și a condamnărilor a fost denunțată de o parte importantă a victimelor, multe dintre acestea refuzând să depună mărturie și declarându-se nemulțumite de activitatea ei. De asemenea, dezbaterile asupra „capitolelor dureroase” din istoria Africii de Sud a continuat să suscite disensiuni și emoții în rândul populației, Comisia nereușind să elimine conflictele sociale generate în jurul abuzurilor trecutului, istoria oficializată de ea fiind criticată de toate părțile implicate în conflict¹⁹.

15. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 58.

16. Kader Asmal, *art. cit.*, p. 2.

17. *Ibidem*.

18. *Ibidem*.

19. Sandrine Lefranc, *op. cit.*, p. 73.

5. Europa de Est

Regimurile comuniste din Europa de Est au avut importante caracteristici comune, care au făcut ca în literatura de specialitate, mai ales în cea aparținând curentului tranzitologic, întreaga regiune să fie analizată ca un bloc unitar. Deși fiecare țară prezintă caracteristici ce au influențat hotărâtor gestionarea trecutului după 1990, pe care le vom prezenta în următoarele studii de caz, este important să subliniem elementele similare dictaturilor comuniste est-europene, definitorii pentru cadrul general al tranziției din acest spațiu.

Asemănarea dintre aceste regimuri este vizibilă în primul rând în originea lor comună, în dependența față de cursul politic și economic impus de Moscova și în coincidența apariției, duratei și prăbușirii lor. Dictaturile comuniste est-europene au fost instaurate în urma celui de-al Doilea Război Mondial prin ocupație militară sovietică (cu excepția Iugoslaviei și a Albaniei), iar guvernele pro-moscovite au obținut în general puterea prin alegeri fraudate. Modul în care a fost impus comunismul face ca acesta să fie privit astăzi, în multe dintre țările din Est, ca fiind în integralitate un regim de ocupație, antinațional și fără nicio legitimitate. Această viziune fără nuanțe este contrazisă însă la o privire mai atentă asupra duratei de 45 de ani a regimului în țările-satelit și de aproape 75 de ani în Uniunea Sovietică. O astfel de analiză indică o cooptare masivă a populației la proiectul comunist, perceperea de către populație a fostului regim drept un factor de modernizare economică și de progres social¹, existența unei rețele impresionante de informatori, adeziunea în cazuri precum România, Albania sau Iugoslavia la naționalismul promovat de conducerea partidului.

De asemenea, longevitatea comunismului est-european a implicat existența mai multor etape istorice, diferențiate atât prin evoluția cursului politic și economic, cât și prin metodele folosite de Partidul Comunist pentru a-și asigura dominația asupra societății. După un deceniu de consolidare prin brutalitate, caracterizat de crime ale aparatului de stat săvârșite sistematic în disprețul legii și fără a fi ascunse în fața opiniei publice, moartea lui Stalin, în 1953, a marcat o relaxare progresivă a violenței, precum și o schimbare a generației de lideri. Acest nou curs a însemnat o liberalizare politică și în unele țări economică, fără însă ca influența URSS asupra statelor din Europa de Est să slăbească (Moscova neezitând să intervină în forță în Ungaria în

1. Daniel Barbu, «Participation politique et clivages politiques en Roumanie. Du communisme au postcommunisme», în Jean-Michel De Waele (éd.), *Les clivages politiques en Europe centrale et orientale*, Bruxelles, Éditions de l'Université Libre de Bruxelles, 2004, pp. 140-145.

1956 sau în Cehoslovacia în 1968) și fără ca represiunea politică internă să dispară. Metodele au cunoscut însă schimbări importante. Teroarea fățișă a fost abandonată, pentru a fi înlocuită cu o supraveghere continuă și ubicuă, cu abuzuri permanente și la toate nivelurile, cu discriminări și politici arbitrare. Ultimele decenii ale regimurilor comuniste din Europa de Est au fost caracterizate însă de un efort al autorităților de a respecta, cel puțin în aparență, legalitatea socialistă și de a ascunde în fața opiniei publice, interne și internaționale, abuzurile săvârșite de autorități. Atât schimbarea naturii represiunii, cât și ascunderea crimelor de stat chiar și în documentele partidului și ale poliției politice vor avea consecințe importante pentru justiția penală de tranziție, dovedirea implicării înalților responsabili în astfel de măsuri, investigarea și judecarea faptelor devenind extrem de dificile.

O altă caracteristică comună regimurilor din Europa de Est este modul în care s-a produs desprinderea de comunism. Căderea acestor regimuri a coincis în toate țările din regiune, cu excepția Uniunii Sovietice și Albaniei: sfârșitul anului 1989 a adus cu sine prăbușirea în lanț a dictaturilor comuniste din Polonia, Ungaria, Germania de Est, Cehoslovacia, Bulgaria și România. Schimbarea puterii s-a realizat, în general, pe cale pașnică, prin negocieri între înalții demnitari ai Partidului Comunist și reprezentanții organizațiilor civice, cu excepția României, unde schimbarea a fost însoțită de violențe. Tranziția negociată din Polonia, Ungaria sau Bulgaria le-a asigurat pentru o vreme fostelor elite comuniste impunitatea penală, iar victoria în alegeri a moștenitorilor Partidului Comunist a marcat în general stoparea politicilor de justiție de tranziție inițiate de primele guverne postcomuniste.

De asemenea, spre deosebire de tranzițiile din America Latină, transformările radicale operate în fostul spațiu comunist nu au fost numai politice, ci și economice, sociale, legislative, constituționale și, în unele cazuri, naționale și teritoriale - fiind caracterizate de analiști drept „triple tranziții”² sau chiar „cvadruple tranziții”³. Dificultatea ridicată de numărul mare și de diversitatea reformelor necesare a concentrat în numeroase cazuri eforturile și atenția elitelor politice și a opiniei publice, măsurile de justiție de tranziție devenind adesea secundare în raport cu transformarea instituțională sau economică a țării.

Cu toate acestea, țările Europei de Est au pus în aplicare politici complexe de justiție de tranziție, urmând atât experiențele democratizărilor din alte părți, cât și metode noi, specifice regiunii. Justiția de tranziție a vizat, în proporție covârșitoare, eliminarea nomenclaturii de partid din viața politică și deconspirarea membrilor și colaboratorilor poliției politice. Au fost făcute eforturi pentru a înlătura moștenirea instituțională a structurilor represive, atât prin reformarea serviciilor secrete și a fostului partid unic (devenit în țări precum Ungaria, Bulgaria sau Cehoslovacia un partid ca oricare altul în competiția electorală), cât și prin deschiderea arhivelor acestor instituții. Până în anul 2000, toate țările din regiune, cu excepția fostei Iugoslavii, au adoptat legi de lustrare sau cel puțin de acces la arhivele fostelor poliții politice⁴.

2. Claus Offe, „Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe”, *Social Research*, vol. 71, nr. 3, 2004.

3. Taras Kuzio, „Transition in Post-Communist States : Triple or Quadruple?”, *Politics*, vol. 21, nr. 3, 2001.

4. Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 8.

Accesul la dosarele de urmărire informativă, alcătuite de **membrii** poliției politice cu ajutorul informatorilor, a fost unul dintre cele mai importante obiective ale justiției de tranziție din țările postcomuniste. Scopul acestei măsuri a fost **afllarea** adevărului despre funcționarea instituției represive, deconspirarea agenților și colaboratorilor și furnizarea de probe pentru eventualele acțiuni în instanță. Folosirea arhivelor ca instrument al justiției de tranziție a fost însă deseori criticată, considerându-se că dosarele pot fi pline de erori, exagerări sau minciuni, și că documente importante au putut fi distruse sau sustrase atât în timpul schimbării de regim, cât și în anii care au urmat. Au fost ridicate de asemenea obiecții de ordin moral: dezvăluirea publică a dosarelor de urmărire ca adevăruri istorice ar însemna prelungirea acțiunii ilegale și imorale a poliției politice, permițându-i să continue să influențeze viața politică și după căderea dictaturii.

O altă politică de justiție de tranziție specifică țărilor postcomuniste a fost lustrăția, anume interzicerea accesului la funcții publice pentru membrii nomenclaturii de partid și pentru agenții și colaboratorii poliției politice. Lustrăția a fost cea mai cunoscută politică de gestionare a trecutului din țările postcomuniste, fiind adesea confundată în literatura de specialitate cu întregul concept de justiție de tranziție. După cum arată Lavinia Stan, „lustrăția este un instrument important de decomunizare în regiune, într-atât de important, încât cei mai mulți analiști o consideră o unitate de măsură a progresului justiției de tranziție în țările din Europa de Est și fosta Uniune Sovietică. Aceste țări au fost judecate în funcție de adoptarea sau nu a unei legislații a lustrăției [...]”⁵. Concentrarea atenției asupra unei singure politici de gestionare a trecutului și ignorarea celorlalte (procesele penale, schimbările legislative, accesul la arhive) au dus la evaluări eronate ale adevăratului nivel al justiției de tranziție în țările din Est.

După cum se va vedea în următoarele studii de caz, procesele intentate foștilor reprezentanți ai regimului contrazic adesea, prin amploare și semnificații, impresia de continuitate neîntreruptă cu trecutul comunist pe care o poate da absența lustrăției.

5.1. Germania: ordinea de drept ca fundament al tranziției la democrație

Căderea comunismului în Germania socialistă rezumă, în imaginea Zidului Berlinului escaladat de cetățeni euforici, sfârșitul erei de „nelibertate” în Europa de Est. Politicile de justiție de tranziție au avut aici o mare importanță, atât ca amploare și efecte, cât și ca subiect de dezbateri sociale și academice. Din punctul de vedere al gestionării trecutului, Germania este considerată atât un model paradigmatic, cât și un caz special. În primul rând, după 1989, Germania a avut de luptat cu moștenirea unui „dublu trecut”, cu istoria grea a fascismului și a comunismului. Se spune că, după unificare, noul stat a preluat sarcina gestionării trecutului, iar vest-germanii au căutat să compenseze propriile lipsuri în raportul lor cu regimul nazist printr-o politică

5. *Ibidem*, p. 12.

foarte
particu
Spre i
aparat l
a trecu
de
de est-j
abuz

pentru i
„prc
Ger
atât în:
în;
care i
acuzati
focurile!
ordinul
instanță j
crime, £
CO
în
Această I
conformi
mor
o
datoria:
ca un
omuc
și a or
consii
care

au fost;
vârșă dej
omuc»
au fost;
a foști
acestuii

6. Nod

7. Kifi
East (
8.

foarte strictă în privința comuniștilor⁶. În al doilea rând, unificarea însăși este o particularitate a cazului german, Germania comunistă încetând să mai existe ca stat. Spre deosebire de celelalte state, Germania de Est a fuzionat cu un stat bogat, cu un aparat legal și administrativ bine pus la punct, pregătit să aplice politicile de gestionare a trecutului. Din acest motiv, justiția de tranziție germană este adesea considerată greu de imitat. Chiar dacă multe dintre măsurile de gestionare a trecutului au fost inițiate de est-germani înainte de unificare, procesele penale care au judecat crimele și abuzurile comunismului au fost intentate în Germania unită.

Primele procese germane au dat naștere unei vaste literaturi în științele politice, pentru că reprezintă cazuri exemplare de confruntare a filozofiei dreptului. Numite „procesele gardienilor Zidului”, ele au pus în evidență dubla moștenire istorică a Germaniei, precedentul juridic al procesului de la Nürnberg jucând un rol important atât în acțiunile penale propriu-zise, cât și în dezbaterile pe care acestea le-au generat.

În aceste procese s-a judecat împușcarea mortală de către grăniceri a persoanelor care încercau să sară Zidul Berlinului, în tentative disperate de a trece în Vest. Au fost acuzați atât simplii soldați (foarte tineri la data săvârșirii faptelor) care trăseseră focurile de armă, cât și responsabilii de frunte ai regimului comunist, care dăduseră ordinul (nescris) de a-i ucide pe cei ce încercau să treacă ilegal frontiera. Acțiunile în instanță au ridicat următoarele probleme: după ce legislație pot fi judecate aceste crime, și în ce măsură responsabilitatea este una individuală sau aparține sistemului însuși.

Conform Tratatului de Unificare, crimele comise în RDG nu puteau fi condamnate în Germania unită decât dacă ele constituiau crime și în fosta Germanie de Est. Această măsură corespundea principiului fundamental de neretroactivitate a legii, conform căruia un act nu poate fi pedepsit decât dacă a încălcat legea în vigoare la momentul comiterii. Codul Penal al RDG prevedea că trecerea ilegală a frontierei era o infracțiune penală, pe care grănicerul, ca membru al societății socialiste, avea datoria să o împiedice -, mai ales că trecerea ilegală a frontierei putea fi interpretată ca un atac la suveranitatea RDG⁷. Pe de altă parte, același Cod Penal condamna omuciderea, cu excepția cazului în care ea prevenea un atac împotriva statului socialist și a ordinii sociale, caz în care nu era pedepsită. Trecerea ilegală a frontierei putea fi considerată un astfel de atac la siguranța națională, dar numai în anumite condiții, care trebuiau dovedite.

Primul proces al gardienilor Zidului a început în septembrie 1991. Patru grăniceri au fost acuzați de omor pentru uciderea în februarie 1989 a lui Chris Gueffroy, în vârstă de 20 de ani, „ultima victimă de la Zid”. În funcție de implicarea lor directă în omucidere, doi dintre grăniceri („care nu au ucis și nu au avut intenția de a ucide”) au fost achitați, un altul condamnat cu suspendare, iar cel care a tras gloanțele fatale a fost condamnat la trei ani și jumătate de închisoare pentru omucidere⁸. Judecătorul acestui caz, Theodor Seidel, făcuse parte cândva dintr-o organizație care facilita ieșirea

6. Noel Calhoun, *Dilemmas of Justice in Eastern Europe's Democratic Transitions*, Palgrave Macmillan, New York, 2004, p. 51.

7. Kif Augustine-Adams, „What is Just? The Rule of Law and Natural Law in the Trials of Former East German Border Guards”, in Neil J. Kritz, *op. cit.*, p. 628.

8. *Ibidem*, p. 632.

refugiaților din RDG. În timpul procesului, el nu și-a ascuns preferința politică⁹. În motivarea sentinței, judecătorul a declarat că, deși dechiderea **focului** asupra fugarilor era autorizată în RDG, fapta a încălcat „o lege mai înaltă, o lege morală”. El a argumentat că soldații au violat un drept uman fundamental când **au** împușcat un om a cărui singură crimă era încercarea de a emigra: „nu tot ce e legal este și drept: există o zonă în nucleul justiției asupra căreia nici o lege nu poate impieța. Legea că «orice fugar va fi împușcat» nu merită ascultată”¹⁰. Chiar și în RDG, a continuat judecătorul, „dreptatea și umanitatea erau recunoscute și tratate ca idealuri”¹¹, deci soldații trebuie să fi fost conștienți de imoralitatea acțiunilor lor: „la sfârșitul secolului XX, nimeni nu are dreptul să nu-și asculte conștiința când e vorba despre a ucide oameni în numele unei structuri de putere”¹².

Judecătorul nu s-a pronunțat asupra principalului argument al acuzării, anume că cetățenii unei țări, inclusiv soldații, au obligația de a respecta legile internaționale la care țara lor aderă (în acest caz, Acordurile de la Helsinki și Convenția de la Geneva), considerând că încălcarea „legii morale” era suficientă pentru pronunțarea unei condamnări. Deși vinovăția grănicerilor nu a fost pusă în discuție, decizia judecătorului Seidel a fost contestată (atât de comentatori, cât și de Curțile de Apel) pentru că era în contradicție cu principiile Tratatului de Unificare și cu principiul neretroactivității legii în general. Sentința a fost ulterior casată în instanțele superioare.

Al doilea proces al gardienilor Zidului, început în decembrie 1991, a stabilit un cu totul alt precedent, care urma să devină normă pentru toate procesele următoare. Doi grăniceri au fost acuzați de uciderea unui fugar la Zidul Berlinului în 1984 și condamnați la 18, respectiv 21 de luni de închisoare cu suspendare. Judecătoria acestui caz, Ingeborg Tepperwein, a invocat legea est-germană (Legea granițelor din 1982) pentru a demonstra că acuzații și-au depășit atribuțiile legale, utilizând forța „în mod excesiv”. Această lege prevedea „cruțarea vieții omenești dacă este posibil” și statua ca mijloacele folosite pentru prevenirea unei infracțiuni să fie proporționale cu gravitatea faptei¹³. Legea est-germană nu cerea ca fugarii neînarmați să fie uciși; criteriul „pericolului la graniță” care permitea folosirea forței nu era îndeplinit. Judecătoria Tepperwein a stabilit și un alt precedent important: chiar dacă ambii acuzați au fost declarați vinovați, sentințele au fost suspendate imediat după pronunțare. „Vina nu este a grănicerilor, ci a celor care au promulgat legile și ordinele. Acuzații se aflau la baza unei piramide a responsabilităților”, a declarat judecătoria¹⁴.

În următorii ani, în procesele grănicerilor de la Zidul Berlinului au fost judecați și condamnați peste 80 de acuzați. Precedentul pedepselor ușoare, al achitărilor și al suspendărilor a fost urmat în toate aceste cazuri¹⁵.

9. James McAdams, „The Honecker Trial: The East German Past and the German Future”, Working Paper 216, 1996 (<http://www2.nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/216.pdf>, consultat la 13 ianuarie 2007).

10. *Apud* Kif Augustine-Adams, *art. cit.*, p. 632.

11. *Apud* James McAdams, *op. cit.*, p. 10.

12. *Apud* Kif Augustine-Adams, *art. cit.* p. 632.

13. James McAdams, *op. cit.*, pp. 10-11.

14. *Apud* Kif Augustine-Adams, *art. cit.*, p. 633.

15. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 80.

Primele două procese prezentate mai sus sunt privite ca modele diferite de a judeca aceeași realitate. Judecătorul Seidel a considerat împușcarea fugarilor legală în RDG, dar încălcând regulile moralei, pe când judecătoarea Tepperwein l-a considerat un abuz definit de Codul Penal. Seidel a aplicat legea naturală, pe când Tepperwein a aplicat legea pozitivă. Prima variantă a fost însă sancționată de instanțele superioare, acestea arătând că aplicarea legii naturale nu are bază legală și poate genera abuzuri.

Faptul că procesele referitoare la abuzurile fostului regim au început cu acuzarea unor simpli soldați a provocat proteste ale opiniei publice germane. Timp de doi ani, presa și societatea civilă au denunțat „vânarea peștilor mici” și disculparea ierarhiei politice superioare. Abia în mai 1992, procurorul general îi acuza pe Erich Honecker - fost lider al partidului, pe Erich Mielke - șef al Stasi între 1957 și 1989, precum și pe alți patru demnitari de partid și de stat de „omucidere colectivă” pentru crimele de la Zid. Rechizitoriul argumenta că nu soldații de la periferia lanțului ierarhic trebuiau considerați responsabili pentru omuciderile de la graniță, ci acești șase membri ai Consiliului Național de Apărare, care luaseră toate deciziile privind fortificarea frontierelor¹⁶. Bazându-se în exclusivitate pe legea RDG, Procuratura a redactat un document de 800 de pagini care conținea detalii cu privire la procedurile Consiliului de Securitate al RDG, descrieri amănunțite a 68 de omucideri (din sutele care avuseseră loc la Zid), precum și demonstrații meticuloase ale legăturilor directe dintre fiecare acuzat și crimele imputate. În ciuda tuturor eforturilor, nu s-a găsit însă în arhiva Consiliului sau Biroului Politic niciun ordin scris de a trage în fugari¹⁷.

Deși opinia publică a așteptat acest proces ca pe un al doilea Nürnberg¹⁸, menit să pună sub acuzare întregul sistem comunist, cazul nu a deschis astfel de dezbateri edificatoare. Fostul șef de stat Erich Honecker, care fugise în URSS cu un an înainte pentru a scăpa de proces, era bolnav de cancer în faza terminală. Discuția asupra sănătății sale a înlocuit orice alte dezbateri, iar în final, după numai câteva luni, procesul a fost oprit pentru Honecker, Erich Mielke (care avusese un atac de cord) și fostul prim-ministru Willi Stoph, de asemenea foarte bolnav¹⁹. Erich Honecker a murit în exil în Chile patru ani mai târziu. Protejarea demnității umane a persoanelor grav bolnave a fost considerată de judecători mai importantă decât orice avantaj posibil al unui astfel de proces. Judecătorii au declarat:

Dacă s-ar îngădui ca procesul să devină un scop în sine, Germania unită ar deveni tot atât de vinovată de violarea demnității umane a cetățenilor săi pe cât a fost RDG. Individul ar deveni un simplu obiect al măsurilor statului, astfel ștergându-se o distincție fundamentală dintre cele două ordini politice²⁰.

Procesul a continuat pentru ceilalți trei membri ai Consiliului de Apărare. Doi dintre ei au fost condamnați pentru instigare la omor, celălalt pentru complicitate,

16. James McAdams, *op. cit.*, p. 12.

17. *Ibidem*, p. 13.

18. În afara amiralului Karl Donitz, președinte al Germaniei naziste în ultimele sale 20 de zile, ultimul șef de stat german adus în fața judecății fusese Henric Leul, cu peste 800 de ani în urmă. Gary Bruce, „East Germany”, în Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 44.

19. James McAdams, *op. cit.*, p. 14.

20. *Apud ibidem*.

pedepsele variind între patru și șapte ani de închisoare. Curtea de Apel a schimbat însă sentința în coautorat direct la crime (fără ca pedepsele să fie modificate). Judecătorii au motivat că:

ar fi o reflectare inadecvată a rolului celor trei indivizi ca actori în umbră de la vârful ierarhiei dacă ar fi tratați doar ca instigatori, în timp ce grănicerii au fost condamnați pentru comiterea crimelor²².

Spre deosebire de cazurile soldaților, sentințele membrilor Consiliului de Apărare nu au fost suspendate, arătând astfel că vinovăția reală aparținea vârfului ierarhiei politice.

În noiembrie 1995, alți șase membri ai Biroului Politic au fost trimiși în judecată pentru crimele de la Zid, inclusiv Egon Krenz, ultimul conducător al RDG. Pedepsele au variat între trei și șase ani de închisoare²³.

După ce au fost retrase acuzațiile împotriva lui din procesul crimelor de la Zid, șeful Stasi, Erich Mielke, a fost acuzat într-un alt proces de uciderea a doi ofițeri de poliție prusaci în 1931. După comiterea crimei, Mielke a fugit în Uniunea Sovietică și a trăit în străinătate până după război. Toate documentele referitoare la aceste asasinat, provenind din investigarea cazului de către naziști, erau clasate în seiful personal din biroul lui Mielke de la Stasi. Pe baza lor, Mielke a fost condamnat la șase ani de închisoare, din care a executat doi²⁴. Nici acest proces nu s-a transformat într-un proces edificator și educativ precum Nürnberg, Mielke apărând în ochii publicului ca un opozant al naziștilor, nu ca organizatorul Stasi. După cum subliniază Calhoun, „ca să fi avut vreo valoare publică, procesul lui Mielke ar fi trebuit să investigheze acțiunile sale ca șef al Stasi - rolul său în ordonarea răpirilor și a punerii în scenă de procese politice, în plasarea de dispozitive de ascultare și în crearea rețelelor de spioni interni. Niciuna dintre aceste fapte istorice nu a putut fi pusă în evidență într-un proces despre politica anilor '30”²⁵.

În 1992 s-a creat un organism federal pentru investigarea „crimelor guvernamentale” din fosta RDG, care avea peste 300 de angajați. În primii doi ani de activitate, au fost înaintate procuraturii materiale detaliate privind aproape 20.000 de cazuri de crime și abuzuri comise în perioada comunistă, dintre care: 2.668 de investigații privitoare la crimele de la Zid; 362 de investigații referitoare la pervertirea justiției; 550 de investigații vizând cazuri de răpiri etc.²⁶. Până în anul 2000, tribunalele au pronunțat sentințe în 16.494 de cazuri privind diverse abuzuri (de la doparea atleților până la rele tratamente aplicate deținuților, excluzând însă omuciderile)²⁷. Puține cazuri s-au soldat cu condamnări: de exemplu, la Berlin au avut loc 598 de procese, dintre care

21. *Ibidem*, p. 15.

22. *Apud ibidem*, p. 17.

23. „Ex-Stasi chief dies”, BBC News, 25 mai 2000, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/764397.stm> (consultat la 1 decembrie 2008).

24. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 80.

25. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 82.

26. *Ibidem*, p. 79.

27. Gary Bruce, „East Germany”, in Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 27.

numai 32 s-au finalizat cu condamnarea la închisoare²⁸. Investigarea acestor infracțiuni a încetat în octombrie 2000, în virtutea termenelor de prescripție.

Fostul șef al serviciilor de spionaj, Markus Wolf, a fost judecat și condamnat în 1993 la 6 ani de închisoare pentru trădare, sentință anulată însă în 1995 de către Curtea Constituțională Federală, care a declarat că activitățile de spionaj desfășurate pe teritoriul și în beneficiul unui stat suveran nu pot fi considerate ilegale. În 1997, Wolf a fost judecat pentru sechestrare ilegală și rele tratamente, fiind condamnat la doi ani de detenție cu suspendare²⁹.

Procesele germane ilustrează opțiunea noului stat pentru respectarea cu strictețe a literei legii, chiar dacă aceasta înseamnă imposibilitatea de a pedepsi toți vinovații sau sacrificarea funcției narative a justiției penale de tranziție. Judecarea după legea RDG, indiferent de valențele sale morale, a consfințit principiul că o crimă nu poate fi condamnată decât conform legii în vigoare la data comiterii sale. Oprirea proceselor înalților demnitari comuniști din motive umanitare a transmis un mesaj puternic cu privire la noua ordine legală: posibilele avantaje politice ale unor astfel de procese nu trebuie să devină scopuri în sine, în detrimentul respectării demnității individului. Totuși, deși nu i-au condamnat pe Honecker și pe Mielke, procesele crimelor de la Zid au arătat în rechizitorii și sentințe ierarhia responsabilităților din sistemul comunist și au reabilitat victimele prin recunoașterea juridică a nedreptății la care fuseseră supuse și prin acordarea de reparații morale. Deși niciun ofițer al Stasi nu a fost judecat pentru faptele săvârșite în timpul regimului comunist, miile de cazuri trimise în instanță la începutul anilor '90 au făcut lumină asupra diverselor tipuri de abuzuri comise în timpul regimului comunist, arătând natura sistemică a crimelor de stat comise în RDG. Acțiunile penale au fost dublate în Germania de ample măsuri de gestionare a trecutului, precum lustrarea, deschiderea arhivelor fostului regim sau înființarea de memoriale în multe orașe ale țării. Ele au permis aflarea adevărului despre crimele comunismului într-o măsură neegalată de alte state din Europa de Est.

5.2. Polonia: rolul institutelor de investigare a crimelor trecutului în justiția penală de tranziție

Natura comunismului polonez, mult mai puțin dură decât în statele vecine, este invocată deseori ca o explicație pentru politicile de justiție relativ „blânde” din anii '90 în Polonia³⁰. În această țară, activitatea poliției politice a fost mai redusă în comparație cu Germania, Bulgaria, Albania sau România, iar represiunea împotriva intelectualității mai moderată. Polonia a fost singura țară în care agricultura nu a fost colectivizată, țăranii rămânând proprietari ai pământului. Biserica Catolică a oferit în mod constant

28. Matt Murphy, „Political Justice and Consolidation of New Democracies : The Role of Criminal Trials in Post-Communist Transitions in Eastern Europe”, comunicare la Adunarea Anuală a American Political Science Association, Philadelphia, 27 august 2003, [http : //www.allacademic.com/ meta/p_mla_apa_research_citation/0/6/4/1/6/p64163_index.html](http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/6/4/1/6/p64163_index.html) (consultat la 7 martie 2009).

29. *Ibidem*.

30. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 95.

sprijin și refugiu activității disidente - altă caracteristică pe care celelalte țări comuniste nu au avut-o. Generalul Wojciech Jaruzelski (a cărui familie fusese deportată în Siberia după război)³¹ nu a fost un dictator inflexibil precum vechea gardă stalinistă, Husák, Honecker sau Ceaușescu, el adoptând în anii '80 măsuri de liberalizare politică și economică. În aceiași ani, Polonia comunistă a primit calificativul de țară „parțial liberă” de la Freedom House vreme de opt ani, în timp ce RDG și Cehoslovacia erau considerate „nelibere”³².

De asemenea, poporul polonez a dat dovadă de o putere de mobilizare și solidarizare fără precedent în Europa comunistă, greve muncitorești de amploare fiind organizate sistematic, pe întreaga durată a regimului, în ciuda intervențiilor violente ale autorităților (la Poznań în 1956, la Varșovia și Cracovia în 1967, la Gdansk în 1970, la Varșovia și Radom în 1976 și în toată țara în 1980, când s-a creat la Gdansk sindicatul Solidaritatea). În 1981, ca reacție la amploarea mișcării Solidaritatea, generalul Jaruzelski a declarat Legea Marțială, scoțând sindicatul în afara legii (Legea Marțială a fost abolită în 1983). Miliția a deschis focul împotriva muncitorilor care manifestau la minele din Wujek (1981) și la Lubin (1982). Represiunea deschisă, cunoscută de toți, a marcat societatea și a strâns și mai mult legăturile comunitare. „Dacă cehii, slovaci și germanii pot vorbi despre experiențele lor individuale în regimul comunist, polonezii se referă la dramaticele experiențe comune, împărtășite. Protestele muncitorilor au obligat statul să se angajeze în acte de represiune deschisă. Nu mai exista cortina secretului, în spatele căreia să fie reprimăți selectiv indivizi incomozi, așa cum se practica în țările vecine”³³.

Justiția de tranziție poloneză a fost influențată și de modul în care s-a produs trecerea la sistemul democratic, prin negociere în cadrul Meselor Rotunde între aripa reformatoare a Partidului Comunist și mișcările de opoziție. Alegerile parțial libere din iunie 1989 au fost obținute de reprezentanții sindicatelor în schimbul garanțiilor că trecutul nu va fi politizat sau reinterpretat. Declarând „vom trage o linie groasă între trecut și prezent”, primul premier neocomunist, Tadeusz Mazowiecki, lăsa să se înțeleagă că oricine putea face parte din noul proiect democratic, iar vechile loialități urmau să fie uitate³⁴.

Cu toate acestea, încă din august 1989, Parlamentul polonez (Sejm) a constituit o comisie parlamentară de cercetare a crimelor politice ale serviciilor de securitate (aflate încă sub control comunist). Comisia, numită după șeful său Jan Rokita, a început investigații privind moartea suspectă în arest a 93 de persoane între 1981 și 1989. Activitatea Comisiei a fost îngreunată de felurile șicane ale membrilor comisiei aparținând Partidului Comunist (care nu își îndeplineau atribuțiile sau nu erau prezenți la ședințe), de lipsa de cooperare a Ministerului de Interne (care, departe de a pune

31. Lavinia Stan, „The Politics of Memory in Poland: Lustration, File Access and Court Proceedings”, St. Francis Xavier University - Studies in Post-Communism, Occasional Paper nr. 10, 2006, p. 6, <http://www.stfx.ca/pinstitutes/cpcs/studies-in-post-communism/stan2006.pdf> (consultația 1 decembrie 2008).

32. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 95.

33. *Ibidem*.

34. *Ibidem*, p. 99.

la dispoziție documente relevante, continua să le distrugă) și de limitele propriilor puteri legale (nu aveau dreptul de a convoca martorii în mod obligatoriu, astfel încât mulți ofițeri nici nu se prezentau la audieri). Raportul final, prezentat parlamentului chiar înainte de alegerile din octombrie 1991, recomanda trimiterea în judecată a 88 de persoane (ofițeri din Ministerul de Interne sau procurori care au ascuns cazurile), precum și îndepărtarea din posturile publice a încă 100 de ofițeri și 70 de procurori. Raportul includea concluzii generale asupra practicilor și politicilor care au dus la aceste decese, arătând că Ministerul de Interne a acționat sistematic și cu impunitate aproape totală, cu complicitatea procuraturii³⁵. Atât reprezentanții Partidului Comunist, cât și intelectualii Solidarității au minimalizat importanța raportului, spunând că trebuie evitată culpabilizarea globală a unei singure instituții (Ministerul de Interne) pentru toate problemele ultimilor 40 de ani. Ei au invocat „modelul spaniol” de uitare a trecutului în favoarea reconcilierii. Raportul comisiei Rokita nu a fost publicat, el rămânând disponibil numai la biblioteca parlamentului. În ajunul alegerilor parlamentare, documentul a trecut aproape neobservat de presă și de public³⁶.

Acțiunile penale împotriva foștilor demnitari au demarat totuși cu rapiditate. În 1991, Comitetul de cercetare a crimelor lui Hitler în Polonia, un organism care exista încă din 1945, a fost transformat în Comitetul de coordonare a studierii crimelor împotriva națiunii poloneze, primind prin lege și sarcina suplimentară de a investiga crimele comuniste comise până în 1956³⁷. Termenele de prescripție pentru aceste crime urmau, de asemenea, să fie înlăturate. Curtea Constituțională a respins însă acest proiect, considerând că prin definirea prea largă a „crimelor comunismului”, fără dovedirea încadrării lor juridice drept crime imprescriptibile, anularea termenului de prescripție ar fi însemnat legislație retroactivă³⁸. În acest context neclar, între 1991 și 1995, Comitetul a investigat totuși peste 500 de cazuri și a trimis procuraturii generale 95 de recomandări de trimitere în judecată.

Problema expirării termenelor de prescripție a constituit un obstacol cu care s-a confruntat în mod sistematic judecarea fostului regim comunist în Polonia. Pentru a înlătura această barieră juridică, Codul Penal polonez a fost amendat în 1995, în sensul că „termenul de prescripție pentru crimele împotriva vieții, sănătății, libertății sau împotriva obstrucționării justiției, pedepsite cu mai mult de 3 ani de închisoare și comise de funcționari de stat în exercițiul funcțiunii sau în legătură cu aceste funcțiuni în perioada 1 ianuarie 1944 - 31 decembrie 1989, începe să curgă de la 1 ianuarie 1990” (pentru că, din motive politice, aceste crime nu au putut fi judecate cu imparțialitate înainte de această dată³⁹). Data votării amendamentului a fost semnificativă, deoarece în 1995 se împlineau 25 de ani de la masacrul de la Gdansk, adică exact termenul de prescripție pentru omucidere în Polonia⁴⁰. Odată cu acest amendament, obstacolele

35. *Ibidem*, p. 111.

36. *Ibidem*.

37. Vezi site-ul oficial al Institutului Polonez al Memoriei Naționale : http://www.ipn.gov.pl/portal/en/5/43/Chief_Commission_for_Prosecution_of_Crimes_against_the_Polish_Nation.html.

38. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 106.

39. Maria Los, Andrzej Zybertowicz, *Privatizing the Police-State. The case of Poland*, St. Martin's Press, New York, 2000, pp. 190-191.

40. *Ibidem*, p. 191.

juridice din calea judecării fostului regim au fost înlăturate, numeroase cazuri putând fi aduse astfel în fața tribunalelor.

Dintre acestea, cazul fostului ministru al Securității Publice, **Adam Humer**, a ajuns în fața tribunalului încă din 1993. Considerat „procesul stalinismului polonez”, procesul lui Humer și a altor 15 demnitari ai fostului regim a început chiar înaintea alegerilor generale. Natura crimelor regimului comunist și comparația cu nazismul au fost ample dezbătute în campania electorală, procesul lui Humer constituind un punct de referință⁴¹. Humer, acuzat de uciderea unui activist opozant, de torturarea prizonierilor politici (inclusiv femei) între 1946 și 1952 și de complicitate în pogromul evreilor din Kielce în 1946, a fost găsit vinovat în nouă cazuri de tortură și condamnat la 9 ani de închisoare în 1996. După doi ani, pedeapsa lui Humer a fost comutată din motive de boală la 7 ani executați la domiciliu, decizie contestată de mulți polonezi, care considerau că nu trebuie făcut niciun gest umanitar față de artizanii terorii staliniste⁴².

Un alt caz de crimă stalinistă, investigat în 1998, a fost cel al procurei Helena Wolinska-Brus, acuzată de „complicitate la crimă judiciară” pentru că a falsificat dovezi, a deținut în arest abuziv opozanți politici și a participat în sutele de procese-spectacol intentate opozanților regimului sovietic în anii '50 (printre care cazul generalului August Emil Fieldorf, legendarul șef al rezistenței poloneze în timpul războiului)⁴³. Wolinska, emigrată în Marea Britanie în 1968 în urma valului de epurări antisemite din perioada Gomulka, a refuzat să apară în fața unui tribunal din Polonia, „țara lui Auschwitz și Birkenau”, și care continuă să fie antisemită, conform declarațiilor sale. Autoritățile britanice au refuzat să o extrădeze, din cauza vârstei înaintate și a celor 50 de ani trecuți de la săvârșirea faptelor incriminate⁴⁴.

În ceea ce privește anchetarea abuzurilor din perioada Legii Marțiale, acțiunea cea mai semnificativă a fost audierea generalului Jaruzelski de către *o Comisie Parlamentară de Investigare a Responsabilității Constituționale creată în 1992, pentru a determina dacă proclamarea Legii Marțiale în 1981 a fost justificată⁴⁵. Conform Constituției poloneze, înalții demnitari pot fi judecați numai de un tribunal special, Tribunalul de stat, în urma unei decizii aprobate de parlament cu o majoritate de două treimi. „Coalițiile politice schimbătoare determină deci în mod direct cine și pentru ce va fi judecat”⁴⁶.

Audierile au durat patru ani, perioadă în care au fost consultate ca probe documente de arhivă până atunci secrete și au fost audiați numeroși martori, printre care mai mulți istorici, precum și generalul Jaruzelski. „La audierile Comisiei, generalul Jaruzelski însuși a depus mai multe mărturii decât la orice altă încercare ulterioară de a i se

41. Lavinia Stan, *art. cit.*, p. 37.

42. Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 92.

43. Judecătoarea Maria Gurowska, acuzată de a-1 fi condamnat la moarte pe Fieldorf în urma unui proces-spectacol de o zi, a decedat în 1995, înainte de începerea procesului (Lavinia Stan, *art. cit.*, p. 39).

44. Lavinia Stan, *art. cit.*, pp. 39-40; de asemenea, „Constituțional Watch : A country-by-country update on constitutional politics in Eastern Europe and the ex-USSR”, *East European Constitutional Review*, vol. 8, nr. 1, 1999.

45. Lavinia Stan, *art. cit.*, p. 40.

46. Matt Murphy, *art. cit.*, p. 28.

intenta un|
diviziunile!
Marțială »ț
apărarea
națională?^
împotriva J
rărea
posibilă i
lui Jar
tergiversa l
parlamen
solidă;
deveniseră j|

Alte
decurs
Literatura 4
intentate
Stan, Los|

Asasi
bătaie în |
în 1992.1
s-a afir
primi oi
grav, au:
autorități
1992,
funcțion
au mai l
că, într-i
falsifica

Pro
Interne, |
cardiacă|
moartea j
lor (se |
inclusiv i
Ucid
disidente, l
probelor,!

47. *IbidemA*

48. Lavinia I

49. *IbidemA*

50. Maria i

51. *IbidemA*

intenta un proces"⁴⁷. Dezbaterile Comisiei au fost foarte instructive în ceea ce privește diviziunile din societatea poloneză și diferitele viziuni asupra trecutului recent: Legea Marțială a servit la apărarea țării împotriva unei posibile invazii sovietice sau la apărarea partidului împotriva Solidarității? A fost apărare națională sau trădare națională? Deși adversarii lui Jaruzelski îl acuzau pe acesta de înaltă trădare și crimă împotriva poporului polonez, poziția fostului lider comunist, care susținea că declararea Legii Marțiale salvase nenumărate vieți și apăraseră suveranitatea națională de o posibilă invazie sovietică, era împărțită de peste 70% dintre polonezi⁴⁸. Apărătorii lui Jaruzelski din Comisie au făcut tot posibilul pentru a lungi procedurile și a tergiversa hotărârile, în așteptarea unor rezultate electorale favorabile lor. În 1996, parlamentul a recomandat neînceperea urmăririi penale, fără a oferi o motivație solidă; voturile au respectat configurația partinică a Comisiei, unde foștii comuniști deveniseră majoritari după alegerile din 1993⁴⁹.

Alte acțiuni judecătorești privind actele comise în perioada Legii Marțiale au decurs din raportul comisiei Rokita, care a recomandat judecarea a 88 de cazuri. Literatura de specialitate nu menționează statistici referitoare la numărul de procese intentate foștilor comuniști. Câteva cazuri cunoscute au fost prezentate de Lavinia Stan, Los și Zybertowicz.

Asasinarea părintelui Jerzy Popieluszko, preot catolic opozant al regimului ucis în bătaie în 1984, la funeraliile căruia s-au adunat un milion de oameni, a fost re judecată în 1992. Ca urmare a celebrității cazului, a fost intentat un prim proces în 1984, unde s-a afirmat că patru agenți ai poliției politice au acționat din proprie inițiativă, fără a primi ordin. Pedepsele, între 14 și 25 de ani de închisoare pentru omor deosebit de grav, au fost ulterior drastic reduse. În acel prim proces s-a arătat că preotul sfida autoritatea statului și s-au formulat atacuri sistematice împotriva Bisericii Catolice. În 1992, procesul a fost redeschis pe baza unor noi dovezi care indicau că doi înalți funcționari din Ministerul de Interne au ordonat uciderea. Achitați în 1994, cei doi nu au mai fost puși sub acuzare, în ciuda deciziei Curții Supreme din 1998 care recunoștea că, într-adevăr, conducerea Ministerului se făcea responsabilă pentru ucidere și pentru falsificarea ulterioară a probelor⁵⁰.

Procesul reprimării grevei de la minele Wujek, intentat în 1993 fostului ministru de Interne, generalul Czesław Kiszczak, a fost oprit în 1996, când generalul a avut o criză cardiacă pe drumul spre tribunal. Alte 22 persoane au fost acuzate în 1992 în legătură cu moartea a nouă mineri și rănirea altor 25 la Wujek, dar au fost achitate în 1997. Superiorii lor (se pare că responsabilitatea merge până foarte sus în ierarhia ministerului, vizându-l inclusiv pe generalul Jaruzelski) rămân de neatins, afirmă Los și Zybertowicz⁵¹.

Uciderea în bătaie de către doi milițieni a lui Grzegorz Przemyk, fiul unei poete disidente, a dat naștere în 1984 unei vaste operațiuni de ascundere și falsificare a probelor, înscenări și false mărturii, implicarea unor nevinovați, coruperi și intimidări

47. *Ibidem*, p. 30.

48. Lavinia Stan, *art. cit.*, p. 42.

49. *Ibidem*.

50. Maria Los, Andrzej Zybertowicz, *op. cit.*, p. 71.

51. *Ibidem*, p. 70.

sistematice. Tânărul de 19 ani a fost arestat sub pretextul unei verificări de identitate, torturat și internat într-un spital. La insistențele familiei, a fost eliberat din custodia abuzivă, decedând la două zile după externare. Ca urmare a amplorii pe care o luase publicitatea cazului (miile de persoane prezente la funeralii și mobilizarea grupărilor disidente din țară și din exil contribuind la declanșarea unui scandal internațional), o echipă specială din Ministerul de Interne creată de ministrul Czeslaw Kiszczak a orchestrat o amplă campanie de ascundere a adevărului. A fost publicată în presă o versiune mincinoasă a faptelor, mai mulți milițieni au fost instruiți să ofere o versiune comună în fața procuraturii, martorii (colegi ai victimei care fuseseră reținuți cu aceeași ocazie) precum și grupurile disidente și protestatare au fost intimidare, iar vina a fost atribuită medicilor și personalului din ambulanță. S-a încercat răspândirea ideii că este o practică obișnuită în mediul spitalicesc ca personalul să atace violent pacienții. S-a înscenat un proces penal, în care cei doi milițieni au fost achitați, iar personalul din ambulanță și medicii au fost condamnați pentru neglijență criminală la câte doi ani de închisoare. Dosarele acestui caz au fost salvate de la distrugere în aprilie 1990, iar în iulie 1990 procesul a fost redeschis, vechiul verdict fiind anulat⁵². Acest al doilea proces a început în mai 1995, judecând culpabilitatea celor doi milițieni și a unui înalt funcționar din Ministerul de Interne. În 1997, unul dintre milițieni a fost achitat, considerându-se că nu a putut fi identificat, celălalt a fost condamnat la 4 ani de închisoare pentru instigare la omor (pedeapsă înjumătățită printr-o amnistie anterioară), iar înaltul funcționar a fost găsit vinovat de tentativă de distrugere a dosarelor, fiind condamnat la 18 luni de închisoare cu suspendare. Deși rolul esențial jucat de fostul ministru Kiszczak și de Biroul Politic a fost amplu documentat și recunoscut de judecător în justificarea verdictelor, niciunul dintre înalții responsabili nu a fost implicat în proces. Curtea de Apel a anulat achitarea milițianului, a adăugat 5 ani de interdicție de a lucra în poliție pentru celălalt și l-a achitat pe înaltul funcționar⁵³.

Singurul caz de judecare a altor categorii de fapte decât crimele stalinismului sau Legea Marțială⁵⁴ a fost procesul privind folosirea forței militare în înăbușirea grevei de la Gdansk în 1970, în care 44 de persoane și-au pierdut viața, și alte 200 au fost rănite. Considerat echivalentul polonez al procesului de la Nürnberg, acesta a fost primul proces inițiat în Polonia pentru abuzurile comunismului. Demarate în 1990, investigațiile au durat ani de zile, din cauza volumului mare de documente care trebuiau studiate și a martorilor care trebuiau audiați, iar procesul propriu-zis a început abia în 1995 la Gdansk. 12 lideri de stat și de partid - printre care Jaruzelski, în 1970 ministru al Apărării, fostul ministru de Interne și fostul vicepremier - au fost acuzați că ar fi ordonat deschiderea focului împotriva greviștilor. Din cauza problemelor de sănătate ale acuzaților, procesul a fost amânat ani de zile (după încercări de a-l opri și decizii casate la Curtea de Apel). Jaruzelski și-a clamat inocența, „iar la ședința de deschidere a procesului le-a spus familiilor celor uciși că nu poate uita sutele de polițiști și soldați răniți”⁵⁵. Până astăzi, procesul continuă să fie amânat sistematic din cauza stării de sănătate a acuzaților.

52. *Ibidem*, pp. 72-73.

53. Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 96.

54. *Ibidem*, p. 90.

55. Lavinia Stan, *art. cit.*, p. 34.

În 1999, Comitetul de coordonare a studierii crimelor împotriva națiunii poloneze a fost încorporat în Institutul Memoriei Naționale, sub numele de Comisia pentru urmărirea penală a crimelor împotriva națiunii poloneze⁵⁶. Codul Penal a fost încă o dată amendat, în sensul că termenul de prescripție pentru crimele comunismului începea să curgă din momentul constituirii Institutului. Până în iunie 2001, Comisia a investigat 486 de cazuri, dintre care numai 20 au fost aduse în fața instanței⁵⁷.

Cazul polonez este reprezentativ pentru rolul pe care îl pot avea organismele de investigare a crimelor trecutului în justiția penală de tranziție, două comisii parlamentare și două institute guvernamentale fiind înființate în Polonia în acest sens. Chiar dacă, într-o primă fază, cercetările Comisiei Rokita nu au condus la intentarea de procese, ele au constituit o bază solidă pentru plângerile penale trimise ulterior de victime către procuratură, precum și pentru investigațiile întreprinse mai târziu de institute precum Comitetul de coordonare a studierii crimelor împotriva națiunii poloneze sau Institutul Memoriei Naționale. Activitatea acestor două organisme a fost principalul motor nu numai al trimerii în judecată a foștilor responsabili comuniști, ci și al suspendării cursului prescripției pentru crimele politice pe întreaga durată a comunismului. Polonia este singura țară care și-a amendat de două ori Codul Penal în acest sens: în 1995, motivația acestei acțiuni a constituit-o imposibilitatea anterioară de a investiga abuzurile regimului din cauza subordonării politice a sistemului judiciar, iar în 1999 s-a argumentat că abia odată cu înființarea Institutului Memoriei Naționale exista în Polonia un organism abilitat să cerceteze aceste crime și care să dețină acces exhaustiv la arhivele regimului. Chiar dacă numai câteva dintre cele peste 1.000 de cazuri de omor și tortură cercetate au putut fi aduse în fața instanței, aceste organisme de investigare au jucat un rol foarte important în informarea opiniei publice.

Cazul polonez este însă emblematic și pentru dependența acestor organisme și a activității lor de balanța puterii în statul postcomunist. Dreptatea de tranziție în Polonia a fost însă, susțin analiștii, recuperată ca un instrument de putere, de propagandă sau de șantaj⁵⁸ în jocurile politice postcomuniste. Primii doi ani ai tranziției au fost marcați în Polonia de o politică a „uitării” cu privire la regimul dictatorial, atât foștii comuniști, cât și facțiunile liberale din Solidaritatea preferând să nu repună în discuție trecutul comunist și crimele sale. Odată cu normalizarea vieții politice, raportarea la trecutul recent a devenit în Polonia, precum și în celelalte țări din regiune, un clivaj fondator, partidele construindu-și în mare măsură identitatea politică în jurul acestei tematici și influențând, în consecință, măsurile de justiție de tranziție. Astfel, numeroase procese începute în perioada guvernării de dreapta (între 1991 și 1993) au fost stopate sau tergiversate după schimbarea puterii politice și revenirea la guvernare a foștilor comuniști. De asemenea, deciziile Comisiei parlamentare de

56. Vezi site-ul oficial al Institutului Polonez al Memoriei Naționale: http://www.ipn.gov.pl/portal/en/5/43/Chief_Commission_for_Prosecution_of_Crimes_against_the_Polish_Nation.html (consultat la 1 decembrie 2008).

57. *Ibidem*.

58. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 95. Lavinia Stan, *art. cit.* sau Jana Kunicova, Monika Nalepa, „Coming to Terms With the Past: Strategic Institutional Choice in Post-Communist Europe”, comunicare la Reuniunea de la Chicago a Midwest Political Science Association, aprilie 2006, p. 21.

investigare a legalității Legii Marțiale au depins în mod direct de interesele puterii politice: neînceperea urmăririi penale a generalului Jaruzelski a fost decisă în 1996, când foștii comuniști dețineau majoritatea parlamentară.

După revenirea la putere a forțelor de centru-dreapta, în 1998, regimul comunist a fost condamnat în parlament drept ilegal, iar în 1999 a fost creat Institutul Memoriei Naționale. Iar în 2005, câștigarea alegerilor de formațiunea radicală de dreapta „Adevăr și Dreptate” a însemnat relansarea, cu și mai multă vigoare, a politicilor de justiție de tranziție. Dihotomia dintre măsurile ferme de gestionare a trecutului luate de partidele anticomuniste și cele blânde, întreprinse de moștenitorii fostului Partid Comunist, trebuie privită însă cu rezervă, având în vedere că ambele blocuri politice au adoptat politici de justiție de tranziție. Prima amendare a Codului Penal polonez în vederea suspendării cursului prescripției a fost votată de parlament în 1995, când foștii comuniști se aflau la putere. Și în ceea ce privește lustrația, cei ce au luat măsurile cele mai semnificative au fost tot urmașii comuniștilor, președintele postcomunist Kwasniewski și Alianța Stângii Democratice (SLD).

5.3. Ungaria: prescripția ca formă de impunitate a fostului regim

După moartea lui Stalin și în urma raportului Hrușciov, liderul maghiar Mátyás Rákosi a fost înlocuit în 1953 de Imre Nagy. Acesta a slăbit teroarea instaurată la sfârșitul războiului și a instaurat „Noul Curs”, un program de reforme ce includea eliberarea prizonierilor politici, desființarea lagărelor de concentrare și reducerea puterii poliției politice. El a pierdut însă rapid sprijinul Moscovei și a fost exclus din partid - fiind reînlocuit de Rákosi, iar la scurtă vreme, de Erno Gero. În octombrie 1956, o mare manifestație studențească de susținere a reformelor lui Imre Nagy a fost reprimată sângeros, ceea ce a făcut ca ea să se transforme în revoluție. Armata a sprijinit mișcarea revoluționară, iar Gero a fost debarcat. Revenit la putere, Imre Nagy a inițiat noi reforme și a declarat ieșirea Ungariei din Pactul de la Varșovia. Peste câteva zile, trupele sovietice au invadat Ungaria și au pus capăt „Noului Curs”. Se estimează că în timpul revoluției au fost ucise 3.000 de persoane, iar 12.000 au fost arestate și închise, dintre care 400-450 au fost executate. Peste 200.000 de persoane au reușit să emigreze în Vest⁵⁹. Janos Kádár, fost opozant al lui Rákosi și artizan al capturării și execuției lui Imre Nagy, a fost instalat ca nou prim-ministru al Ungariei. Kádár a instaurat teroarea în prima fază a guvernării sale: partidul a fost epurat de susținătorii lui Nagy, iar mulți participanți la revoluție, inclusiv minori, au fost executați. Ulterior însă, începând cu anii '60, represiunea și controlul asupra societății s-au diminuat: prizonierii politici au fost eliberați, s-a redus puterea poliției politice și a fost permisă călătoria în Vest. Ungaria nu a devenit o țară liberală, dar regimul de „gulaș comunism” practicat de Kádár - care încuraja diverse forme de inițiativă privată, promova infuzia de capital occidental pe piața maghiară și îngăduia o mai

59. <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/COLDHungarianU.htm>, consultat la 28 ianuarie 2007.

mare libertate de expresie și de acțiune a societății civile - a fost cel mai relaxat din regiune. Deviza lui Kádár - „cine nu e împotriva noastră, e cu noi” - este simbolică pentru acest regim de tip „posttotalitar matur”, după cum l-au caracterizat Linz și Stepan. Cât timp nu se manifesta o opoziție fățișă, libertatea de expresie și un oarecare liberalism economic erau tolerate în Ungaria.

În mai 1988, din cauza crizei economice tot mai grave, Kádár a fost înlăturat din funcția de prim-ministru și înlocuit de Károly Grosz, iar peste șase luni de Miklos Nemeth. În februarie 1989, Partidul Comunist a anunțat că renunță la rolul său conducător în viața politică și că permite pluralismul politic și democrația, amendând Constituția în acest sens. Societatea civilă din Ungaria era în plină efervescentă: s-au format în această perioadă aproape 50 de partide politice, alături de sindicate și organizații pro-democrație⁶⁰. În iunie 1989 au început negocierile din cadrul Mesei Rotunde între opoziția care cerea reforme radicale și guvernul comunist. În aprilie 1990 au avut loc primele alegeri libere după 40 de ani, finalizate cu înfrângerea Partidului Comunist (redenumit Partidul Socialist Ungar) și cu victoria coaliției Forumul Democratic Maghiar.

Justiția maghiară de tranziție este cunoscută în literatura de specialitate mai ales pentru decizia Curții Constituționale de a respinge suspendarea termenului de prescripție pentru crimele comunismului. În noiembrie 1991, Parlamentul ungar a votat cu o largă majoritate Legea Z6tenyi-Takács, numită după inițiatorii săi, membri ai Forumului Democratic. Textul legii, prima inițiativă de acest fel din Europa de Est, prevedea suspendarea termenului de prescripție pentru cazurile de trădare, omor premeditat și lovituri cauzatoare de moarte comise între 1944 și 1990, care nu fuseseră judecate din motive politice⁶¹. Cea mai mare parte a acestor crime a avut loc în timpul revoluției din 1956, când autoritățile au comis grave încălcări ale drepturilor omului chiar și după criteriile comuniste ale vremii (execuții ale minorilor, torturi cauzatoare de moarte în timpul anchetelor sau împușcarea cu muniție de război a demonstranților în orașe ca Mosonmagyaróvár, Salgotarján și altele). Susținătorii legii au argumentat că viitoarele procese nu urmau să vizeze membri de rând ai partidului, ci numai persoanele direct implicate în torturi și omucideri⁶². Conform estimărilor, ar fi fost vorba despre câteva sute de indivizi, și nu de o „vânătoare de vrăjitoare” generalizată, după cum susțineau opoziții proiectului. Legea recomanda explicit și aplicarea unor pedepse mai blânde decât cele prevăzute: „în mod evident, scopul principal nu era pedepsirea criminalilor, ci demascarea acestora”⁶³. Curtea Constituțională a respins însă legea cu unanimitate de voturi, considerând că suspendarea termenului de prescripție însemna crearea de legislație *ex post facto*. Această suspendare avea însă baze în dreptul penal socialist, conform căruia cursul prescripției putea fi suspendat dacă fapta nu a putut fi investigată. Curtea și-a justificat însă decizia ca fiind o măsură de ruptură radicală față de vechiul regim, în numele principiului securității juridice

60. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 646.

61. Judith Pataki, „Dealing with Hungarian Communists' Crimes”, in Neil Kritz, *op. cit.*, p. 647.

62. Myroslava Antonovych, „Punishing Communist Rights Abuses”, *Peace Review*, vol. 12, nr. 1, 2000, p. 35.

63. Judith Pataki, *art. cit.*, p. 648.

(care desemnează dreptul fundamental al cetățenilor de a fi protejați de efectele negative ale ambiguităților, incertitudinilor sau schimbărilor prea frecvente ale dreptului, în special de legislația retroactivă): „securitatea juridică, bazată pe principii formale și obiective, are prioritate în fața dreptății, care este întotdeauna parțială și subiectivă”⁶⁴.

Pentru a surmonta piedica legală a prescripției, în 1993, parlamentarii maghiari au votat o nouă lege, care făcea referire fără ambiguitate la evenimentele din 1956. Pe baza dreptului internațional, crimele comise în timpul revoluției din 1956 au fost considerate crime de război și crime împotriva umanității, categorii de infracțiuni imprescriptibile conform Convențiilor de la Geneva și de la New York, semnate și de Ungaria comunistă⁶⁵. Trimiterea în judecată a celor implicați în represiunea din 1956 a devenit astfel posibilă, Ministerul Justiției demarând imediat investigațiile în legătură cu 50 de cazuri de ucideri în masă în timpul revoluției maghiare⁶⁶. Majoritatea vinovaților și martorilor decedaseră însă, având în vedere timpul scurs de la derularea evenimentelor. Câteva cazuri au fost totuși judecate, dintre care cel mai mediatizat în presa occidentală a fost cel al colonelului István Dudás, responsabil pentru masacrul de la Mosonmagyaróvár. În urma ordinului său de a se trage în demonstranți, aproximativ 100 de persoane au murit și alte 80 au fost rănite. Început în 1993, procesul a fost inițial închis, pentru că termenul de prescripție de 15 ani pentru omor expirase. După câțiva ani, Dudás a fost readus în fața instanței, acuzat de crimă împotriva umanității. În 2001, Dudás, în vârstă de 77 de ani, a fost condamnat la 3 ani de închisoare (pedeapsă ușoară motivată de vârsta înaintată) și grațiat prin decret prezidențial fără să execute nici măcar o zi din pedeapsă⁶⁷. În afara judecării crimelor comise în timpul revoluției din 1956, literatura de specialitate nu menționează alte procese intentate în Ungaria cu privire la abuzurile fostului regim. În Ungaria nu au avut loc epurări sau lustrații, dar o lege a accesului la dosare permite verificarea colaborării oamenilor politici și a personalităților publice cu fosta Securitate maghiară. Această lege nu impune sancțiuni colaboratorilor dovediți, având doar rolul de a informa opinia publică. Opozanții fostului regim au fost în schimb reabilitați juridic, iar compensațiile materiale care le-au fost acordate au fost printre cele mai mari din Europa de Est.

Contextul politic din Ungaria post-1956, precum și desprinderea pașnică de comunism, explică măsurile moderate de pedepsire a foștilor lideri. După 1956, în Ungaria a funcționat cel mai permisiv regim comunist din regiune. Tranziția s-a derulat de asemenea în mod pașnic, prin negocieri, fără tulburări violente sau victime. Justiția penală de tranziție din Ungaria s-a concentrat așadar asupra evenimentului traumatic care a marcat istoria comunismului în această țară: revoluția din 1956. Responsabilitatea pentru crimele comise în acea perioadă a fost stabilită, chiar dacă

64. „Hungary: Constitutional Court Decision on the Statute of Limitations”, in Neil Kritz, *op. cit.*, vol. 3, p. 631.

65. Timothy Garton Ash, „Trials, Purges and History Lessons”, <http://www.geocities.com/decommunization/English/Decommunization.htm> (consultat la 29 ianuarie 2007) și Krisztina Morvai, „Retroactive Justice based on International Law”, in Neil Kritz, *op. cit.*, p. 662.

66. Lavinia Stan, *op. cit.*

67. John Horvath, „A Bitter Anniversary”, <http://www.heise.de/tp/r4/artikeU23/238U71.html> (consultat la 29 ianuarie 2007).

multe dintre persoanele decidente nu mai erau în viață și nu mai puteau fi chemate în fața instanței. Alte crime ale comunismului nu au putut fi însă judecate, în urma deciziei Curții Constituționale de a nu suspenda cursul prescripției. Această decizie a fost salutăată de cei mai mulți analiști ai tranzițiilor ca fiind un exemplu de respectare a principiilor statului de drept⁶⁸, dar critici precum Teitel⁶⁹ sau Sadurski⁷⁰ au caracterizat decizia drept o apropiere de Curtea Constituțională a puterii de a dicta termenii tranziției și ai gestionării trecutului.

5.4. Cehoslovacia: „Justiția nu judecă istoria, ci respectarea legilor”

Numărul victimelor represiunii regimului comunist instaurat în 1948 în Cehoslovacia este comparabil cu cel din statul Chile aflat sub tutela lui Pinochet, iar raportul dintre numărul prizonierilor politici și populația civilă se apropie de cel din Uruguay (1 la 50). În Cehoslovacia, între 1948 și 1989, au avut loc aproximativ 234 de execuții din motive politice; peste 4.000 de deținuți politici au murit în circumstanțe neclare (de exemplu, ca urmare a torturilor); sute de persoane au decedat trecând clandestin granița cu Germania sau Austria, și aproape 262.500 de oameni au fost încarcerați din motive politice (nu numai în închisori, ci și în lagăre de muncă forțată), dintre care 100.000 nu erau pedepsiți pentru încălcarea „legilor socialiste”, ci pentru că erau „dușmani de clasă”⁷¹. Perioada de „normalizare” ulterioară invaziei din 1968 a durat 20 de ani, constituind unul dintre cele mai opresive regimuri comuniste din regiune. Peste 150.000 de cehi și slovaci s-au exilat peste granițe, o jumătate de milion de persoane au fost excluse din partid, iar cei care au continuat să protesteze împotriva invaziei au fost epurați masiv (majoritatea elitei intelectuale a țării și-a petrecut următorii 20 de ani în posturi de muncitori necalificați).

În deceniul următor a început să se formeze o opoziție activă la politica de „normalizare”. Cea mai importantă mișcare civică a fost Charta 77, constituită în scopul de a monitoriza și de a raporta încălcările drepturilor omului din Cehoslovacia. Printre liderii mișcării se numărau Václav Havel, Ján Patočka și Jiří Hájek. Împreună cu multe alte mișcări de opoziție, Charta s-a opus activ regimului în numele drepturilor și libertăților fundamentale, iar liderii săi au avut de suferit persecuții și adesea încarcerări⁷². În jurul acestor aspirații s-au organizat demonstrațiile din 1989, încurajate

68. De exemplu, Spencer Zifcak, „Hungary's Remarkable, Radical, Constitutional Court”, *Journal of Constitutional Law in Eastern and Central Europe*, nr. 3, 1996.

69. Ruti Teitel, „Paradoxes in the Revolution of the Rule of Law”, *Yale Journal of International Law*, 1994, vol. 19, 1994.

70. Wojciech Sadurski, *Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe*, Springer, 2005, p. 256.

71. Roman David, Susanne Choi, „Victims on Transitional Justice: Lessons from the Reparation of Human Rights Abuses in the Czech Republic”, *Human Rights Quarterly*, vol. 27, nr. 1, 2005, p. 397.

72. Despre semnificația Chartei 77, Vladimir Tismăneanu, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, Polirom, 1997, pp. 129-140.

și de prăbușirea statului polițienesc est-german. Încă din ianuarie 1989 au avut loc manifestații pentru comemorarea liderului studenților, Jan Palach, care în 1969 și-a dat foc pentru a protesta împotriva invaziei sovietice și a consecințelor ei. Zeci de luptători pentru drepturile omului (printre care și Havel) au fost închiși, în încercarea de a preveni escaladarea mișcărilor de opoziție. La data de 17 noiembrie, o demonstrație studențească pașnică a fost înăbușită violent de forțele de ordine, ceea ce a galvanizat masele și a provocat manifestații ample în toată țara (în piața Wenceslas, manifestația a durat nouă zile fără întrerupere, numărând 750.000 de oameni). Pe data de 27 noiembrie s-a declanșat o grevă generală, fapt care a grăbit sfârșitul regimului, luat cu totul pe nepregătite de evenimente. Au urmat negocieri, un guvern de coaliție și abandonarea unipartidismului. Revendicările societății nu au încetat însă, culminând în decembrie cu demisia lui Gustáv Husák și alegerea lui Václav Havel ca președinte al Cehoslovaciei.

După 1990, în Cehoslovacia s-au adoptat ample măsuri de justiție de tranziție. Epurările foștilor colaboratori ai poliției politice și demnitari de partid au fost printre cele mai importante din Europa de Est. În schimb, procesele penale au fost mult mai puțin numeroase.

Una dintre primele acțiuni penale a fost inițiată împotriva fostului secretar municipal al partidului, Miroslav Stepan, acuzat de abuz de putere în reprimarea violentă a manifestației din 17 noiembrie 1989. El a fost condamnat la 4 ani de închisoare în 1990, din care a efectuat unul singur⁷³. Un alt proces soldat cu condamnări a fost intentat în 1992 fostului ministru de Interne, primului său adjunct și șefului serviciului de contrainformații, acuzați de acte de represiune împotriva opoziției în ultimii ani ai regimului (printre care încarcerarea lui Václav Havel, Petr Pithart și alții în timpul evenimentelor din 1988 și 1989), precum și de distrugerea documentelor poliției politice după Revoluția de Catifea⁷⁴. Condamnați la 3 ani de închisoare, doi dintre ei au efectuat mai puțin de jumătate. Al treilea, fostul ministru adjunct Alojz Lorenc, cetățean slovac, a profitat de legile de extrădare pentru a cere rejudecarea procesului în Republica Slovacă. Cazul său a fost tergiversat până în 2001, când un tribunal militar slovac l-a condamnat la 15 luni de închisoare cu suspendare⁷⁵.

În următorii zece ani, peste 100 de cazuri au fost trimise în instanță pentru crime comise în-timpul regimului, numai cinci verdicte fiind însă pronunțate⁷⁶. Unul dintre cele mai interesante procese a fost cel al înalților responsabili de partid Milos Jakes și Jozef Lenárt, acuzați de crimă de înaltă trădare pentru conspirație cu Uniunea Sovietică, ce a dus la invazia din 1968. În 2002, tribunalul i-a achitat, considerând că cei doi nu au violat legile în vigoare în Republica Socialistă Cehoslovacă. După cum argumenta judecătoria: „datoria justiției nu este de a judeca istoria, ci de a respecta legile”⁷⁷.

73. Jean Mayer, *art. cit.*, p. 63.

74. <http://carolina.cuni.cz/archive-en/Carolina-E-No-010.txt> (consultat la 14 decembrie 2006).

75. Ivan Remias, „Crime time limit almost up”, *Prague Post*, 27 octombrie 1999, <http://www.praguepost.com/P02/pp.php?id=30943&a=3> (consultat la 14 decembrie 2006).

76. Jon Elster, *art. cit.*, p. 68.

77. „Les fonctionnaires communistes de 1968 échappent à la justice”. *Radio Praga*, 24 septembrie 2002, <http://www.radio.cz/fr/article/32679> (consultat la 14 decembrie 2006).

Abia în 2003 s-a reușit condamnarea unui înalt responsabil în legătură cu invazia din 1968 : Karel Hoffman, fost director general al radioului cehoslovac, în vârstă de 80 de ani, a fost condamnat la 6 ani de închisoare pentru sabotaj. El a întrerupt, în noaptea de 21 august 1968, transmisia unui apel al Comitetului Central al Partidului Comunist Cehoslovac, care declara invazia sovietică „o violare nu numai a relațiilor dintre țările socialiste, dar și a dreptului internațional”⁷⁸. După toate probabilitățile, acesta va fi și ultimul caz judecat în legătură cu evenimentele din 1968. În general, tergiversările, ezitățile judiciare și dificultățile de ordin administrativ au făcut ca tentativele de incriminare penală a responsabililor comuniști să constituie, în majoritatea lor, eșecuri.

itiae

Cehoslovacia - și, mai târziu, Republica Cehă - a optat în schimb pentru măsuri de tip administrativ: epurări masive ale aparatului de stat, o lege cuprinzătoare a lustrăției, precum și reabilitări juridice ale foștilor deținuți politici. Republica Cehă a fost și primul stat din Europa de Est care a condamnat prin lege regimul comunist ca fiind ilegal. În 1991 a fost promulgată Legea privind perioada de nelibertate (Legea 480 din 13 noiembrie 1991), care declara că „între 1948 și 1989, regimul comunist a violat drepturile omului, precum și propriile legi”. Ea nu a implicat însă o reevaluare a Codului Penal din perspectiva reabilitării juridice a opozanților politici⁷⁹. La presiunile acestora, în 1993 a fost adoptată Legea asupra ilegitimității regimului comunist și asupra rezistenței la acesta, ce recunoștea rezistența activă față de regimul comunist ca fiind legală (inclusiv atunci când ea implicase acte de violență), la fel ca rezistența împotriva regimului nazist sau habsburgic⁸⁰. Această lege decreta anularea termenelor de prescripție pentru toate crimele comise în timpul regimului comunist care nu fuseseră judecate „din motive politice incompatibile cu principiile de bază ale ordinii legale într-un stat democratic”⁸¹. Curtea Constituțională, solicitată de 41 de parlamentari care contestau legea ca fiind retroactivă, a sprijinit anularea termenelor de prescripție, în virtutea ilegitimității fostului regim⁸².

•rei

Ca urmare a acestei legi, în 1995 a fost înființat în cadrul Ministerului de Interne (ca departament al poliției ceh) Oficiul de documentare și investigare a crimelor comunismului, care colaborează cu procurorul general pentru trimiterea în judecată a cazurilor investigate. Până în 2007, au fost documentate 3.000 de cazuri, ce au condus la judecarea a 192 de persoane, dintre care numai 30 au fost condamnate (cea mai gravă pedeapsă fiind 5 ani de închisoare pentru un torționar al poliției politice)⁸³. Aceste rezultate sunt considerate dezamăgitoare în comparație cu efortul documentar depus de Oficiul de Investigare.

Ăsual

lerne
iHere
:ie și
teci,
iE 3u
• ca

În ceea ce privește Slovacia, deși în primul deceniu după separarea de Cehia nu s-au luat măsuri de justiție de tranziție, începând din 2002 au fost implementate importante

78. Nadya Nedelsky, „Czechoslovakia and the Czech and Slovak Republics”, in Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 59.

79. Jean Mayer, *art. cit.*, p. 63.

80. Jan Obrman, „Czech Parliament Declares Former Communist Regime Illegal”, in Neil Kritz, *op. cit.*, p. 587.

81. Reprodus în Nadya Nedelsky, *art. cit.*, p. 58.

82. *Ibidem.*

83. *Ibidem.*

politici în acest sens. Astfel, Slovacia se numără printre puținele țări care au mers până la a publica lista tuturor colaboratorilor cu poliția politică (până în 2005, numai Germania și Cehia publicaseră această listă, urmate la scurt timp de Polonia și Ungaria)⁸⁴.

După „divorțul de catifea” din 1993, toată legislația federală a rămas valabilă din oficiu în ambele republici ale fostei Cehoslovacii, inclusiv Legea lustrației din 1991. Spre deosebire de țara vecină, Slovacia nu a implementat legea federală a lustrației, care a rămas literă moartă. Regimul naționalist al premierului Vladimir Meciar nu numai că nu a luat măsuri în sensul decomunizării, ci a folosit serviciile secrete nereformate pentru jocuri politice, șantaje și chiar crime⁸⁵. Meciar a încercat să abroge legea federală a lustrației, făcând o petiție în acest sens la Curtea Constituțională cum că legea ar contraveni drepturilor și libertăților fundamentale; Curtea a respins însă petiția⁸⁶. În februarie 1996, după expirarea Legii lustrației, Consiliul Național Slovac a adoptat la rândul său o lege de condamnare a regimului comunist ca imoral și ilegal⁸⁷. Spre deosebire de legea cehă, care descria Partidul Comunist „o organizație criminală, responsabilă pentru încălcarea drepturilor omului și răspândirea terorii”, legea slovacă se referea la „un partid care nu și-a împiedicat membrii să comită crime”⁸⁸. Legea, cu un caracter pur declarativ, nu are nici o putere de a împiedica foștii demnitari comuniști sau membrii poliției politice (StB) să ocupe posturi în noua democrație⁸⁹.

După ce alegerile din 1998 au adus la putere o nouă coaliție de partide, noul ministru al justiției Ján Carnogursky (fost opozant al regimului comunist, activ în Charta 77) a readus lustrația pe agenda politică. Legea federală fiind expirată, trebuia propusă o nouă legislație. Dinamica de coaliție a împiedicat însă orice inițiativă eficace (unele partide amenințând cu retragerea)⁹⁰, iar Carnogursky a dus aproape de unul singur bătălia pentru justiția de tranziție. Printr-o directivă executivă, el a creat Departamentul de Documentare a Crimelor Comunismului în cadrul Ministerului de Justiție - departament care avea doar doi angajați. Acesta colecta documente și urma să formuleze plângeri către procurorul general în cazul crimelor neprescrise, dar „nu era echipat în niciun fel pentru a efectua vreo lustrație”⁹¹.

Tot în această perioadă a avut loc procesul ultimului șef al poliției politice cehoslovace, Alojz Lorenc, găsit vinovat de abuz în serviciu și condamnat la 15 luni de închisoare, cu suspendare⁹². El fusese arestat încă din 1990 și condamnat în 1992 la 4 ani de închisoare pentru arestarea ilegală a opozanților regimului în zilele

84. Jana Kunicova, Monika Nalepa, *art. cit.*, p. 21.

85. O analiză a rolului poliției secrete în Slovacia lui Meöiar, în Kieran Williams, Dennis Deletant, *Security Intelligence Services in New Democracies*, Palgrave, 2001, pp. 123-158.

86. Jana Kunicova, Monika Nalepa, *art. cit.*, p. 13.

87. Mark Ellis, „Purging the Past. The Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc”, *Law and Contemporary Problems*, vol. 59, 1996, p. 184.

88. Nadya Nedelsky, *art. cit.*, p. 60.

89. <http://www.slovakspectator.sk/clanok-645.html> (consultat la 27 ianuarie 2009).

90. Pentru o analiză a dinamicii de coaliție între 1998 și 2002, vezi Jana Kunicova, Monika Nalepa, *art. cit.*

91. *Ibidem*, p. 20.

92. Ed Holt, „Former spy boss Lorenc escapes jail”, *The Slovak Spectator*, 6 mai 2002, <http://www.spectator.sk/articles/view/7502/1> (consultat la 27 ianuarie 2009).

âsrja
r
(Kt lin
l » l .

ftar nu
perete
Ștoge

licori

4 ml
ijv in

Iprcvă
pe de
itcreat
iliii de

m .nu

.ptnce
uE 'uni
* -92
i mele

dHesnt,

Revoluției de Catifea. După ce, în anul următor, Cehoslovacia s-a dezmembrat, Lorenc a refuzat să-și execute pedeapsa în Republica Cehă, invocându-și cetățenia slovacă și legile de extrădare, care cereau ca procesul să fie judecat de o instanță din Slovacia. Derularea și deznodământul acestui proces îndelung tergiversat au nemulțumit toate părțile interesate, procesul fiind permanent comparat cu cel desfășurat în Cehoslovacia cu zece ani înainte. Procurorii slovaci au fost criticați pentru că nu au convocat suficienți martori împotriva acuzatului (doar 11 martori au compărut în fața judecătorilor slovaci, față de peste 300 care au depus mărturie în procesul din Cehoslovacia)⁹³. Sentința, considerată mult prea blândă, și suspendarea au fost declarate de către forțele politice de dreapta o insultă la adresa celor ce au suferit de pe urma poliției politice, „o tristă batjocorire a tuturor victimelor totalitarismului”⁹⁴. La rândul său, Lorenc a protestat împotriva încadrării juridice a faptelor de care era acuzat, susținând că ordinele date de el nu constituie în niciun caz abuz în serviciu, ci îndeplinirea datoriilor sale legale :

Nu mă pot recunoaște vinovat, pentru că aceasta ar contrazice întreaga mea carieră de 35 de ani de serviciu în forțele armate. Nu există nici o mărturie care să ateste vreun abuz săvârșit de mine în posturi publice. În niciunul dintre ordinele date de mine nu figurează numele vreunei persoane specifice care să fie arestată la un moment precis. Am dat ordinul de a se stopa acțiunile care la ora aceea erau calificate drept criminale”⁹⁵.

În august 2002, la sfârșitul mandatului electoral al coaliției de dreapta, a fost adoptată Legea accesului la documentele privind activitățile serviciilor de securitate între 1939 și 1989 (Legea memoriei naționale), care stabilea și înființarea Institutului Slovac de Memorie Națională⁹⁶. Legea memoriei naționale permite cetățenilor slovaci și străini să solicite accesul la documentele poliției politice din perioada 1939-1989 care conțin informații ce îi privesc, precum și istoricilor și altor cercetători. Documentele privesc perioada comunistă, dominația sovietică, dar și perioada nazistă⁹⁷. Institutul nu are în sarcină verificarea trecutului candidaților la posturi publice, dar poate da publicității orice instanță de colaborare, cu consecințe foarte similare lustrației. Institutul și-a început activitatea printr-un apel la predarea documentelor StB în Slovacia și în străinătate, colectare urmată de deschiderea investigațiilor judiciare împotriva crimelor comuniste pentru care termenul de prescripție a fost anulat ori prelungit⁹⁸. În noiembrie 2004, pe pagina web a Institutului Memoriei Naționale din Slovacia (<http://www.upn.gov.sk>) au fost publicate registrele care conțin lista dosarelor întocmite de poliția politică, precum și lista membrilor acestei organizații. Legea slovacă nu permite ca Institutul să publice conținutul dosarelor. Acest

93. *Ibidem*.

94. Deputatul Jân Budaj, președintele Partidului Uniunea Democratică Liberală, citat în Ed Hoit, *an. cit.*

95. Lorenc, citat în Ed Hoit, *art. cit.*

96. *Ibidem*.

97. <http://www.privacyinternational.org/survey/phr2003/countries/slovakia.htm#ftnref2332> (consultat la 15 decembrie 2006).

98. Nalepa Kunicova, *op. cit.*

demers îl poate face numai cel care a solicitat un dosar concret⁹⁹. În mai 2005, a fost publicată lista completă a colaboratorilor StB și a victimelor lor. Aceste acțiuni au dus la terminarea carierelor politice a câtorva membri ai parlamentului, miniștri, episcopi și arhiepiscopi. În martie 2006, Biserica Reformată slovacă a decis într-un sinod extraordinar că toate fețele bisericești care au colaborat vor fi iertate, dar nu li se va mai permite accesul la înalte funcțiuni - pentru a proteja instituția, dar și pe cei în cauză, de o publicitate exagerată¹⁰⁰.

Procesul șefului poliției politice, un caz aproape unic de judecare a aceluiași fapt în două procese diferite, în țări diferite și în momente politice diferite, este o ilustrare a influenței acestor factori asupra justiției penale. Tergiversat în timpul guvernării partidului lui Meciar, procesul nu a putut avea loc decât odată cu schimbarea puterii politice și cu readucerea justiției de tranziție în prim-planul vieții publice slovace. În ciuda așteptărilor, o reproducere a procesului lui Lorenc desfășurat în Cehoslovacia cu zece ani în urmă nu a mai fost posibilă, probabil nu atât din cauza lipsei de motivație politică a artizanilor procesului, cât din cauza schimbării etosului epocii. La zece ani după Revoluția de Catifea, nu justiția penală, ci lustrația, deschiderea arhivelor și institutele de memorie au devenit formele preferate de gestionare a trecutului comunist, în aceste domenii, o țară ca Slovacia, clasificată vreme de mai bine de un deceniu de către analiști ca o țară în care nu s-a făcut dreptate de tranziție și în care problema trecutului a rămas uitată, a reușit să „recupereze” timpul pierdut și să ia măsuri de o radicalitate străină sau de neegalat de alte țări, care au început politicile de tranziție imediat după schimbarea de regim. Slovacia este încă un exemplu care infirmă ipoteza general acceptată a temporalității dreptății de tranziție (respectiv, cu cât aceste politici sunt adoptate mai repede, cu atât ele sunt mai eficace și mai complete), generalizare contrazisă de multe dintre cazurile studiate.

5.5. Bulgaria: dificultatea de a condamna politici de stat

În anii '50, regimul comunist bulgar a fost unul deosebit de brutal. Epurările conduse de miliția populară și tribunalele poporului au fost cele mai extinse în raport cu numărul de locuitori din întreaga regiune. În mai puțin de șase luni de la preluarea puterii de către comuniști, 2.730 de persoane au fost condamnate la moarte și 1.305 la închisoare pe viață¹⁰¹. Prim-secretarul Vulko Cervenkov, denumit „Stalin al Bulgariei”, a colectivizat întreaga agricultură, a rupt legăturile cu Vestul și a epurat 100.000 de persoane din administrația publică, multe dintre ele fiind trimise în lagăre de muncă¹⁰², în 1954, Todor Jivkov a fost numit secretar general al partidului. El a denunțat abuzurile predecesorului său, a diminuat represiunea, inaugurând o epocă mai puțin

99. http://www.memorialsighet.ro/en/antologie_de_texte.asp?id=19 (consultat la 14 decembrie 2006).

100. „Slovak church finds a balanced way to treat communist collaborators”, http://warc.jalb.de/warc.jsp/side.jsp?news_id=726&part_id=0&navi=5 (consultat la 17 decembrie 2006).

101. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 693.

102. *Ibidem*.

j- st	violentă și o relaxare inițială a cenzurii culturale. Până la jumătatea anilor '70, economia bulgară s-a dezvoltat constant, iar standardul de viață a crescut sistematic. În anii '80, dinamica modernizării socialiste s-a epuizat însă, iar penuria a devenit cronică, mai ales în urma degradării relațiilor cu URSS. Jivkov s-a dovedit reticent față de introducerea reformelor gorbaceviste, preferând un „model bulgar”, mult mai moderat în ceea ce privea atât privatizarea, cât și deschiderea politică ¹⁰³ . În acești ani, represiunea politică s-a înăsprit din nou, libertatea de expresie fiind radical îngrădită pentru minoritățile naționale. În perioada 1984-1989, Partidul Comunist a condus o campanie de asimilare forțată a etnicilor turci („procesul de regenerare”) -, ce reprezentau 10% din populație. Această politică a generat exodul a peste 300.000 de persoane către Turcia ¹⁰⁴ . La sfârșitul anilor '80, noi grupuri de opoziție și-au consolidat influența atât în interiorul partidului, cât și în rândul societății civile. La 10 noiembrie 1989, aripa reformistă a guvernului comunist bulgar, în frunte cu ministrul de Externe Petar Mladenov, l-a debarcat pe Todor Jivkov, arestându-l sub acuzații de corupție și abuz de putere.
Ine va in	
iBtire	
jjperii	
£ e mi Şkr şi	În ianuarie 1990, noul secretar general al partidului, Petar Mladenov, a fost nevoit să înceapă negocieri la masa rotundă cu opoziția, reprezentată în principal de Uniunea Forțelor Democratice (UFD), și să planifice alegeri libere. La sfârșitul lui ianuarie, Partidul Comunist Bulgar a organizat un congres extraordinar, în care își declara intenția de a se reforma. Partidul și-a schimbat numele în Partidul Socialist Bulgar (PSB) și a exclus din rândurile sale numeroși membri de rang înalt: „aceste excluderi au fost făcute pentru a arăta că problema purificării și revitalizării partidului va fi rezolvată din interior” ¹⁰⁵ . Campania electorală din 1990 s-a axat pe denunțarea atrocităților comise de comuniști: exterminarea opoziției politice, lagărele de muncă și uciderile în masă, corupția și fraudele economice practicate de Todor Jivkov. Faptul că Partidul Socialist Bulgar însuși s-a disociat de aceste practici, precum și divizarea opoziției democratice au condus la câștigarea primelor alegeri libere de către foștii comuniști ¹⁰⁶ , alternanța politică survenind la scrutinul din 1991, câștigat de către Uniunea Forțelor Democratice.
ŞBiide pœr.ia §§1 le 0 •duc țpreza	
aC.sc ine cu ijiarea u 3D5	Șase dosare principale referitoare la crimele fostului regim au fost întocmite de Procuratura bulgară, toate avându-l ca principal inculpat pe Todor Jivkov. Ele vizau: „procesul de regenerare”, organizarea de lagăre de muncă forțată, abuzurile de putere, ajutoarele și creditele acordate țărilor din lumea a treia, deturnarea de fonduri și catastrofa de la Cernobîl ¹⁰⁷ .
» 1 de	În februarie 1991, fostul secretar general a fost acuzat de deturnare de fonduri pentru că ar fi oferit mașini, apartamente și alte obiecte de valoare familiei și apropiaților săi. Procesul a durat 18 luni și a produs 110 volume și 216.000 de pagini de mărturii și dovezi ¹⁰⁸ . Apărarea a pledat constant nevinovăția acuzatului, susținând
n_~tat i--țin	
•d de/ li	103. Marta Touykova, <i>La conversion identitaire du Parti Communiste Bulgare</i> , teză de doctorat la Institutul de Studii Politice din Paris, 2005, p. 45. 104. <i>Ibidem</i> , p. 46. 105. Charles Berttschi, „Lustration and the Transition to Democracy: the Cases of Poland and Bulgaria”, <i>East European Quarterly</i> , vol. XXVIII, nr.4 /1995, p. 439. 106. <i>Ibidem</i> , p. 440. 107. Vezi Marta Touykova, <i>op. cit.</i> , pp. 348-351, Neil Kritz, <i>op. cit.</i> , p. 711. 108. Neil Kritz, <i>op. cit.</i> , p. 707.

că procesul este unul politic și că Jivkov este țapul ispășitor al regimului comunist. Jivkov a fost condamnat în septembrie 1992 la 7 ani de închisoare și la o amendă de 7 milioane de leve¹⁰⁹. Considerat foarte bolnav, el a fost plasat în arest la domiciliu în vila nepoatei sale dintr-o suburbie a Sofiei. În 1996, Curtea Supremă de Justiție l-a achitat însă, evocând o prevedere constituțională postcomunistă, conform căreia șefii statului nu puteau fi judecați pentru decizii luate în timpul mandatului¹¹⁰. Decizia a fost interpretată ca o intervenție a factorului politic în justiție, în contextul în care motivația Curții se baza pe un document emis ulterior comiterii faptelor incriminate. În același proces a mai fost condamnat la 2 ani de închisoare pentru fraudă și fostul șef de cabinet a lui Jivkov, Milko Balev. Alte anchete referitoare la deturnarea de fonduri au condus în 1992 la condamnarea la 10 ani de închisoare a lui Georgi Atanasov, priffi-ministru între 1986 și 1990, care acordase ilegal 210.000 de leve membrilor nomenclaturii pentru a-și construi apartamente personale¹¹¹. Stojan Ovciarov, fost membru supleant al Biroului Politic însărcinat cu politicile științifice, a fost condamnat la 9 ani de închisoare pentru deturnarea de fonduri alocate burselor în străinătate¹¹².

În 1993, Todor Jivkov a fost implicat într-un alt proces, alături de 21 de foști lideri ai partidului, sub acuzația de acordare a unor „ajutoare frățești” între 1981 și 1989 unor țări precum Nicaragua, Cuba, Yemen sau Afghanistan, partidelor de stânga din Bangladesh, Chile sau Honduras, precum și Organizației Pentru Eliberarea Palestinei. Ajutoarele erau atât financiare, cât și militare (arme sau asistență tehnică), creșterea datoriei externe a Bulgariei în urma acestei politici fiind estimată la 1,2 miliarde de dolari¹¹³. Printre inculpați figurau două personalități comuniste care își continuaseră cariera politică și după 1990, Andrei Lukanov și Alexandr Lilov, și care beneficiau de imunitate parlamentară în momentul procesului. Parlamentul bulgar a decis ridicarea imunității parlamentare a celor doi, procesul putând astfel să continue. Ca urmare, Lukanov, acuzat de deturnarea a 60 milioane de dolari, a formulat o plângere împotriva statului bulgar la Comisia Europeană a Drepturilor Omului, care i-a dat câștig de cauză. El a fost asasinat în 1996, înainte ca o decizie judiciară să fie pronunțată în ceea ce-l privește. Todor Jivkov a decedat și el înainte de finalizarea procesului. Cazul a continuat până în 2000, când Curtea Supremă de Justiție i-a achitat pe toți inculpații, considerând că aceștia nu încălcasez legea bulgară sau angajamentele internaționale ale statului¹¹⁴.

Un alt proces semnificativ a fost cel în care înalți demnitari precum Todor Jivkov, fostul premier Georgi Atanasov, fostul ministru de Externe Petar Mladenov și fostul ministru de Interne Stoianov au fost acuzați de incitare la ură rasială, politici de asimilare forțată a minorității turce și de violare a Convenției împotriva discriminării rasiale pentru inițierea „procesului de regenerare”. Procesul a început în 1991, în condițiile în care exista încă în societatea bulgară un sprijin deosebit pentru politica

antiturdă a hz
ianuarie 1990 ^
încheindu-se oghl,
inițiat de fainii»
10 ani de încfcm»
în perioada „pre-
siunea comuna»

Jivkov a na
Lukanov și ce m.
1961 și 1%; ,
fiind singuree A
Jivkov, cât și Im,
ale acușării, i ar
într-un alt peact
a sistemului JE a
de lagăr au ni
14 deținuți. SUB
procesul a —
termenele an mc
conform cănați I
atunci crimat st

Un alt znoc
Cernobil dr 3»
de apărare zxxnl
1991 la 3. sawr
pentru sănaaar
protecție
radioactiv £.

în 200:
declarat ikamni
activitate \-
cratice. Aamm
respect¹

Deși
comunist

109. BBC News: „Bulgaria's ex-communist leader dies”, 6 august 1998, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/146406.stm> (consultat la 26 ianuarie 2007).

110. Marta Touykova, *op. cit.*, p. 348.

111. Momchil Metodiev, „Bulgaria”, în Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 163.

112. Marta Tuykova, *op. cit.*, p. 349.

113. OMRI Daily Digest, *Southeastern Europe*, nr. 82, 25 aprilie 1996.

114. Marta Touykova, *op. cit.*, p. 349.

115. Neil Eac.

116. [http:
\(com](http://com)

117. Helsat.

118. Mona....

119. *Ibidem*.

120. [http: «•»•](http://)

121. Neillr.

122. Mara ~mmi

antiturcă a lui Jivkov (după cum au dovedit marile demonstrații naționaliste din ianuarie 1990)¹¹⁵. Procesul a fost tergiversat, audierile s-au derulat cu ușile închise, încheindu-se odată cu decesul lui Jivkov, în 1998. În anul următor însă, într-un proces inițiat de familia victimei, patru angajați ai poliției politice au fost condamnați la 10 ani de închisoare pentru depășirea atribuțiilor și uciderea în bătaie a unui etnic turc în perioada „procesului de regenerare”. Acesta a fost însă singurul caz vizând reprimarea comuniștilor bulgari împotriva comunității turce¹¹⁶.

Jivkov a mai fost trimis în judecată în 1994, alături de fostul prim-ministru Lukanov și de alți înalți responsabili din Ministerul de Interne, pentru moartea, între 1961 și 1962, a 147 de deținuți politici în lagărele de la Lovec și Skravena¹¹⁷ (acestea fiind singurele lagăre despre care existau documente în arhivele secrete)¹¹⁸. Atât Jivkov, cât și Lukanov au decedat în cursul procesului, iar una dintre martorele-cheie ale acuzației, o supraviețuitoare a lagărului de la Lovec, a fost asasinată în 1994. Într-un alt proces, fostul ministru adjunct de Interne, Mircho Spassov - figură-cheie a sistemului de lagăre și unul dintre principalii lideri ai represiunii - și trei gardieni de lagăr au mai fost acuzați de uciderea cu premeditare între 1959 și 1962 a cel puțin 14 deținuți. Spassov a murit puțin înaintea demarării procesului. Din diverse motive, procesul a fost oprit până în 2002, când Curtea Supremă l-a închis definitiv întrucât termenele de prescripție expiraseră¹¹⁹. Curtea a respins argumentul procurorului, conform căruia cursul prescripției trebuia să curgă începând cu 1990, întrucât până atunci crimele nu au putut fi anchetate și judecate¹²⁰.

Un alt proces s-a referit la ascunderea adevăratelor efecte ale catastrofei de la Cernobîl din 1986. Fostul viceprim-ministru Grigor Stoicikov, fostul șef al comisiei de apărare civilă, precum și fostul ministru adjunct al Sănătății au fost condamnați în 1991 la 3, respectiv 2 ani de închisoare pentru „nedivulgarea de informații vitale pentru sănătatea populației”¹²¹. În 1986, din motive politice, ei nu au luat măsurile de protecție necesare și nu au prevenit populația de riscul de contaminare când norul radioactiv a atins Bulgaria în urma exploziei de la centrala nucleară sovietică.

În 2000, Parlamentul bulgar a adoptat o lege prin care regimul comunist era declarat ilegal și criminal, iar Partidul Comunist o „organizație criminală”, a cărei activitate vizase încălcarea drepturilor și libertăților fundamentale și a valorilor democratice. Acțiunile opoziției anticomuniste au fost declarate justificate și demne de respect¹²². Legea nu a avut însă efecte practice, ea rămânând doar o declarație simbolică.

Deși procesele din Bulgaria au făcut referire la marile politici criminale ale statului comunist (existența lagărelor de muncă forțată și a practicilor de exterminare; politica

115. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 708.

116. <http://www.b-info.com/tools/miva/newsview.mv?uri=places/Bulgaria/news/99-03/marl9d.bta> (consultat la 26 ianuarie 2007).

117. Helsinki Report 1993, <http://www.hrw.org/reports/1993/WR93/Hsw-02.htm> (consultat la 26 ianuarie 2007).

118. Momchil Metodiev, *art. cit.*, p. 164.

119. *Ibidem*.

120. <http://www.b-info.com/places/Bulgaria/news/93-06/jun09a.rfe> (consultat la 26 ianuarie 2007).

121. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 711.

122. Marta Touykova, *op. cit.*, p. 362.

de discriminare rasială împotriva minorității turce; gestionarea iresponsabilă a crizei Cernobîl; subminarea economiei naționale din motive politice), ele nu au reușit să stabilească lanțul de responsabilitate și să condamne persoanele vinovate. Niciun proces nu a făcut referire la crimele comise în anii '50, perioada cea mai dură a regimului. Nimeni nu a fost condamnat pentru actele de cruzime din lagărele de muncă forțată care au continuat să existe până în 1989. Condamnarea abuzurilor împotriva comunității turce s-a limitat la un singur caz de omor, în care au fost găsiți vinovați patru angajați ai poliției politice. Deși puși sub acuzare, responsabilii pentru inițierea acestei politici de discriminare rasială, Jivkov și Mladenov, nu au fost condamnați din cauza tergiversării procesului. Subminarea economiei naționale în vederea acordării de „ajutoare frățești” nu a fost considerată ilegală. Singura acuzație pentru care Jivkov a fost găsit vinovat s-a referit la deturnarea de fonduri în scopuri personale, un caz de corupție care nu implica o politică de stat. Urnea politică a statului condamnată în instanță a fost cea referitoare la efectele catastrofei de la Cernobîl, proces soldat însă cu pedepse ușoare.

Incapacitatea justiției bulgare de a se pronunța asupra crimelor din lagăre a dus la perpetuarea statutului de victimă a deținuților politici, perpetuare confirmată în mod tragic prin asasinarea martorului principal din singurul astfel de proces. Nici minoritatea turcă nu a fost reintegrată în societatea care o exclusese, puternice atitudini șovine continuând în Bulgaria posteomunistă. Prin opțiunea de a nu suspenda termenele de prescripție pentru crimele comise în lagărele de muncă, justiția bulgară posteomunistă a refuzat să recunoască umbrela protectoare pe care statul comunist a oferit-o crimelor de natură politică. S-a compromis astfel o posibilitate de a marca ruptura între un regim al crimelor politice și un regim democratic care pedepsește crima de stat. „Eșecul proceselor a avut ca rezultat o neîncredere cinică a publicului față de capacitatea guvernului, a elitei politice și a sistemului judiciar de a despărți binele de rău”¹²³.

5.6. Albania: dependența justiției penale de interesele politice

Regimul comunist din Albania a fost cel mai dur din întregul spațiu comunist est-european. Enver Hoxha, secretar general al partidului și conducător al țării timp de 40 de ani, a instaurat o politică de teroare și de autoizolare greu de egalat. Orice formă de opoziție sau de atitudine contestatară era imediat pedepsită cu arestarea, tortura sau munca forțată. Pentru „propagandă împotriva statului” sau încercarea de a părăsi țara se aplica pedeapsa cu moartea¹²⁴. Dominația aproape totală a partidului asupra societății era asigurată de brutală poliție politică, Sigurimi. Toate segmentele societății, inclusiv ierarhia de partid, comunitatea intelectuală și armata, erau supuse unor epurări periodice ce rezultau în demiteri, încarcerări și execuții¹²⁵. Din 1967,

123. Momchil Metodiev, *art. cit.*, p. 165.

124. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 723.

125. *Ibidem*.

Jf.c.m-zei

gpHEi a
|pK de
tpnr.'or
iBşsiți
pjrcnru
fpi i>st
|pBie în
tptuație
^paruri
jpncă a
gp:e la

I
j^goila
|px rod
•BBiea
Jpp>ine
fWde
.fpcistă
|pceior
«pcs un
§HB riat.

fg&nist
pe imp
Oi Irice
flporea,
'iSRa de
«nrului
pqr.tele
«ianuse'
h .967,

orice activitate religioasă a fost interzisă prin Constituție (Albania declarându-se primul stat ateu din lume).

După moartea sa în 1985, Enver Hoxha a fost succedat la putere de Ramiz Alia. Ca reacție la prăbușirea regimurilor comuniste, Partidul Comunist Albanez a inițiat în 1990 reforme limitate, descentralizând într-o oarecare măsură economia, redând cetățenilor libertatea religioasă și dreptul de a călători, abandonând politica de izolaționism strict și permițând formarea partidelor politice alternative. În urma primelor alegeri libere din 1991, caracterizate de grave neregularități, comuniștii au reușit să formeze guvernul, opoziția câștigând o treime din locurile în parlament. Guvernul comunist condus de Fatos Nano a căzut însă după numai o lună, ca urmare a demonstrațiilor anticomuniste și a unei greve generale. Partidul Comunist și-a schimbat numele în Partidul Socialist Albanez și s-a dezis de Enver Hoxha și de crimele sale. S-a format o coaliție de uniune națională, socialiștii deținând jumătate din portofolii. Au fost inițiate importante reforme în domeniul respectării drepturilor omului, printre care eliberarea printr-o amnistie generală a tuturor prizonierilor politici în iunie 1991¹²⁶.

În urma noilor alegeri din 1992, Partidul Democrat anticomunist a câștigat aproape două treimi din locurile din parlament; președintele Ramiz Alia a demisionat, iar în locul lui, parlamentul l-a ales pe Sali Berisha. De îndată ce a avut controlul asupra Guvernului și Legislativului, Partidul Democrat a inițiat politici de dreptate de tranziție îndreptate împotriva adversarilor politici. Legea partidelor politice din 1992 interzicea crearea oricărui partid sau organizație cu caracter „antinațional, șovin, rasist, totalitar, fascist, stalinist, «enverist», comunist sau marxist-leninist” ori a oricărui partid pe bază etnică sau religioasă¹²⁷. Încercările Partidului Socialist de a anula legea au eșuat, în Albania, prin intermediul mai multor legi de lustrare, a fost condus cel mai vast program de epurări ale aparatului de stat din Europa postcomunistă, un program criticat de organizațiile internaționale ca fiind dictat de favoritism politic și personal¹²⁸.

Între 1991 și 1994, au fost inițiate procese împotriva unor lideri ai fostului regim, încă din mai 1991, familiile demnitarilor comuniști au fost evacuate din vilele de funcțiune din centrul Tiranei. Unul dintre motivele cele mai puternice pentru care comunismul era detestat în această țară foarte săracă era luxul ce-i înconjura pe membrii nomenclaturii. Astfel, în septembrie 1991 primii oficiali ai fostului regim au fost arestați și judecați nu pentru gravele încălcări ale drepturilor omului comise în timpul comunismului, ci pentru infracțiuni economice precum deturnarea de fonduri ale statului sau traiul fastuos în condițiile sărăciei și crizei alimentare cu care se confrunta țara¹²⁹. Foști membri ai Biroului Politic, foști miniștri și chiar văduva lui Enver Hoxha au fost acuzați de corupție și deturnare de fonduri¹³⁰. Nexhmije Hoxha

126. Pentru istoria comunistă și postcomunistă a Albaniei vezi Owen Pearson, *Albania in the Twentieth Century, A History*, voi. III: *Albania as Dictatorship and Democracy, 1945-1999*, IB Tauris, Londra, New York, 2007.

127. Mark Ellis, art. cit., p. 186.

128. Lavinia Stan, „Lungul drum al lustrăției în Europa de Est”, *Sfera Politicii*, nr. 120-122, 2006, <http://www.sferapoliticii.ro/sfera/120-121-122/art20-laviniastan.html>.

129. Neil Kritz, op. cit., p. 728.

OO.Human Rights Watch: Raport „Albania”, 1992, <http://www.hrw.org/reports/1992/WR92/HSW-01.htm> (consultat la 1 februarie 2007).

a fost condamnată în 1993 la 12 ani de închisoare, pedeapsă ulterior redusă. Alți nouă oficiali au fost condamnați la pedepse între 5 și 10 ani de închisoare și la rambursarea a 60.000 de dolari fiecare¹³¹. În 1992, alături de alți lideri și simpatizanți ai Partidului Socialist, a fost arestat și fostul președinte Ramiz Alia, acuzat în principal de abuz de putere și însușirea de fonduri ale statului¹³², dar și de câteva delictе de natură politică, cum ar fi măsurile dure de represiune luate după explozia de la Ambasada Sovietică în 1951, abolirea religiei în 1967 și numeroase omucideri la frontierele Albaniei¹³³. Condamnat la 9 ani de închisoare pentru delictе economice, Alia a susținut că procesul său și cele ale celorlalți foști comuniști erau pur politice. Analistii consideră că decizia noilor guvernanti albanezi de a concentra eforturile justiției postcomuniste asupra delictelor economice a fost o eroare, transmițând populației mesajul clar că foștii demnitari nu vor fi judecați pentru acțiunile lor politice. „Noii conducători ai țării au considerat că într-o țară atât de lovită de sărăcie și privațiuni, publicul va fi mai înclinat să sprijine acțiuni concentrate asupra abuzurilor financiare”¹³⁴.

În 1995, Parlamentul albanez a votat însă o lege (Legea genocidului și a crimelor împotriva umanității comise în Albania în timpul regimului comunist din motive politice, ideologice și religioase) care, pe baza convențiilor internaționale la care Albania era parte, decreta imprescriptibilitatea celor mai grave crime și abuzuri ale regimului comunist. Această lege a permis declanșarea unui nou val de procese, în care demnitarii comuniști au fost acuzați de crime împotriva umanității. Până în ianuarie 1996, procurorul general a ordonat arestarea a 24 de foști lideri comuniști, dintre care mulți erau deja în închisoare pentru implicarea în acte de corupție¹³⁵, iar în anul următor alți câțiva zeci de demnitari comuniști au fost arestați sub aceeași acuzație¹³⁶. Ramiz Alia, eliberat în 1995, a fost rearestat în 1996 sub acuzații de genocid și crime împotriva umanității pentru încarcerarea a mii de cetățeni înainte de 1991, uciderea celor care încercaseră să părăsească țara între 1990 și 1991, precum și alte crime¹³⁷. Alia a fugit din țară înainte de pronunțarea sentinței, dar alți acuzați au fost condamnați la închisoare sau chiar la moarte (pedepse comutate la 25 de ani de detenție sau închisoare pe viață)¹³⁸.

După alegerile generale din 1997 (alegeri anticipate, cauzate de tulburările produse de falimentul schemelor piramidale) la care socialiștii au câștigat majoritatea locurilor din parlament, Curtea Supremă a anulat sentințele tuturor celor 33 de foști demnitari comuniști condamnați până atunci pentru crime împotriva umanității, pe motiv că aceștia nu puteau fi trași la răspundere pentru fapte recunoscute ca fiind legale în momentul comiterii lor¹³⁹.

131. *Ibidem*.

132. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 728.

133. Robert C. Austin, Jonathan Ellison, „Albania”, în Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 183.

134. Robert C. Austin, Jonathan Ellison, *art. cit.*, p. 181.

135. Lavinia Stan, „Lungul drum...”, *art. cit.*

136. *Albanian Times*, voi. 2, nr. 3, 22 ianuarie 1996, <http://www.hri.org/news/agencies/albatim/1996/96-01-22.albatim.html#5>.

137. Lavinia Stan, „Lungul drum...”, *art. cit.*

138. *OMRIDaily Digest* din 1996, la <http://www.b-info.com/places/Bulgaria/news/96-05/may27.omri> și <http://listserv.buffalo.edu/cgi-bin/wa?A2=ind9607d&L=albanews&T=0&P=356> (consultat la 1 februarie 2007).

139. *RFE/RL Newslines*, voi. 1, nr. 139, partea a II-a, 15 octombrie 1997, [http://www.friends-partners.org/friends/newomri/1997/10/971015n.html\(opt,mozilla,unix,english,,new](http://www.friends-partners.org/friends/newomri/1997/10/971015n.html(opt,mozilla,unix,english,,new) (consultat la 1 februarie 2007), Mark Ellis, *op. cit.*, p. 187, și Lavinia Stan, „Lungul drum...”, *art. cit.*

În octombrie 2006, după recâștigarea alegerilor de către Partidul Democrat, parlamentul a aprobat o rezoluție care denunța crimele regimului comunist și ale lui Enver Hoxha, declarat „inițiatorul, liderul și executorul celui mai sălbatic sistem comunist din Europa de Est, care a izolat Albania și a dus-o într-o sărăcie extremă”¹⁴⁰. Rezoluția nu avea însă caracter de lege și niciun efect practic.

Procese referitoare la trecutul comunist au fost puternic influențate în Albania de factorul politic, condamnările sau achitățile acuzaților făcându-se în funcție de interesele partidelor aflate la putere. Dacă Partidul Democrat a avut un proiect ambițios de judecare a crimelor comunismului conform dreptului internațional, recâștigarea alegerilor de către moștenitorii Partidului Comunist a însemnat anularea sentințelor și invalidarea aplicării conceptului de crime împotriva umanității. La rândul său, Partidul Democrat a utilizat mecanismele justiției de tranziție mai ales pentru a-și elimina adversarii de pe scena politică. În ciuda legislației numeroase în acest sens, a proceselor mediatizate și a epurărilor masive, nu a existat nici o încercare de a clarifica adevărata natură a crimelor regimului comunist. „Fiecare măsură, de la modificările legislației muncii în 1991 până la legile genocidului sau ale lustrației din 1995, a fost concepută pentru a servi scopurilor politice”¹⁴¹.

5.7. Tarile baltice: chestiunea dublului genocid și a dublei ocupații

Devenite independente după Primul Război Mondial, Estonia, Letonia și Lituania au fost nevoite, în 1939, să accepte ocupația sovietică impusă de Pactul Ribentrop-Molotov. Alegerile falsificate au instalat în toate cele trei țări parlamente și guverne pro-sovietice, care au cerut în august 1940 anexarea acestor republici la Uniunea Sovietică - considerată ilegală și niciodată recunoscută de țările occidentale. În mai puțin de doi ani, cât a durat prima ocupație sovietică, populația celor trei țări a fost supusă terorii și deportărilor în masă: peste 35.000 de lituanieni au fost deportați în Siberia și peste 5.000 au fost executați¹⁴²; aproape 6% din populația Estoniei a fost deportată numai în primul an¹⁴³, iar în Letonia, cel puțin 27.586 de persoane au fost arestate și deportate, iar aproape 1.000 au fost executate. Dominația sovietică a încetat în 1941, când Germania nazistă a atacat URSS în cadrul „operațiunii Barbarossa” și a ocupat țările baltice - care au întâmpinat inițial invazia germană ca pe o eliberare. În această perioadă, populația evreiască din aceste țări a fost asasinată în masă de plutoane naziste, adesea cu ajutorul colaboratorilor locali sau a soldaților înrolați cu forța în trupele germane. Astfel, 70.000 de evrei au fost uciși în Letonia, iar peste 185.000 au fost executați în Lituania¹⁴⁴.

140. Associated Press, 31 octombrie 2006.

141. Robert C. Austin, Jonathan Ellison, *art. cit.*, p. 196.

142. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 763.

143. Aadu Oil, „Estonia: Toward Post-Communist Reconstruction”, *Demokratizatsiya*, vara 2004.

144. Tomas Skucas, „Lithuania: A Problem of Disclosure”, *Demokratizatsiya*, iunie 1994, http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qa3996/is_200407/ai_n9409127 (consultat la 3 februarie 2007).

După masacrarea a 2.000 de evrei, Estonia a fost declarată de trupele mobile de exterminare *Einsatzgruppen* „țară fără evrei”¹⁴⁵. Se estimează că doar o treime din populația evreiască din țările baltice a supraviețuit războiului¹⁴⁶.

După înfrângerea Germaniei pe frontul de est, sovieticii au reocupat cele trei țări în 1944. Amintirea represiunii din prima ocupație, precum și intensificarea terorii după 1944 au dus la inițierea unor ample mișcări de rezistență: se estimează că peste 170.000 de partizani s-au ascuns în zonele dens împădurite din Estonia, Letonia și Lituania, de unde au opus rezistență armată trupelor sovietice. În Lituania, războiul partizanilor a căpătat proporții aproape mitice pentru lituanienii din țară și din diaspora; mișcarea a rezistat până în 1952, devenind atât de puternică, încât sovieticii au trimis trupe suplimentare pentru menținerea controlului¹⁴⁷. Ca și înainte de război, și după 1944, instrumentul cel mai eficace al represiunii sovietice a fost deportarea: de exemplu, între 1947 și 1949 au fost deportați în Siberia 220.000 de lituanieni, în special din zonele rurale (așa-numiții „kulak”) în timpul colectivizării forțate a agriculturii. În Estonia, războiul de gherilă a fost înfrânt de sovietici numai cu prețul deportărilor în masă (12% din populație a fost strămutată) și al colectivizării agriculturii (care a tăiat liniile de alimentare a partizanilor). După moartea lui Stalin, represiunea directă a scăzut, ca și politicile de rusificare forțată. Cu toate acestea, rezistența naționalistă față de „rusificare” a continuat, mai ales sub forma unei preze clandestine foarte active. Mișcările disidente au avut în toate țările baltice un puternic caracter naționalist, sovieticii prezenți pe teritoriu fiind permanent percepuți ca o forță de ocupație străină.

La sfârșitul anilor '80, odată cu perestroika, în toate cele trei țări au avut loc demonstrații de stradă, reunind zeci de mii de persoane care cereau independența republicilor baltice. O manifestare semnificativă a fost „lanțul uman” de 600 de kilometri care a unit cele trei capitale la 23 august 1989, cea de-a 50-a aniversare a Pactului Ribentrop-Molotov. Cele trei țări și-au declarat independența în 1990 și 1991, independență recunoscută de Moscova doar în urma puciului din august 1991, care a marcat sfârșitul Uniunii Sovietice. Fiecare dintre aceste țări a proclamat reinstaurarea națiunii suverane din perioada 1918-1940, subliniind faptul că dominația sovietică a constituit un regim de ocupație străină și o anexare ilegală.

Măsurile de gestionare a trecutului comunist s-au concentrat în jurul eliminării prezenței KGB-ului și a colaboratorilor acesteia din viața politică. Asimilată unei acțiuni antinaționale, colaborarea cu structurile KGB-ului constituie astăzi o crimă de stat¹⁴⁸, și toate aceste țări au aplicat legi de lustrare sau de dezvăluire a colaborării cu fosta poliție politică. În Estonia sau Letonia, populația minoritară rusă, foarte numeroasă (25-29%) și adesea dominantă în multe orașe și districte, nu poate obține cetățenia estonă sau letonă și, în consecință, nu poate participa la viața politică. O teorie

145. Katy Miller-Korpi, „The Holocaust in the Baltics”, *University of Washington, Department papers online*, SCAND 344, mai 1998, <http://depts.washington.edu/baltic/papers/holocaust.html> (consultat la 22 decembrie 2008).

146. Peter Davies, *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, Pearson Education, 2004, p. 156.

147. Tomas Skucas, *op. cit.*

148. Jozef Darski, „Police Agents in the Transition Period”, in Neil Kritz, *op. cit.*, p. 766.

the ie
ac ± l

« s i r i

Iceste
tm și

t » : in

prea:
pK- în
Îp^i- a

pjșri-

(rcrese
șBemic

:Pc IOC
pesnța
pe: de

il_F*J și
P
pemat
pcația

«jEEării
a a -nei
• țaz/de
PKE-J CU
;Bî::^me-
• Tține
itC eorie

menent
MIEVHTML

subiacentă politicilor de dreptate de tranziție din Estonia este doctrina continuității statului estonian dinainte de războiul mondial și până la actuala republică; de aici decurge legitimitatea politicii de acordare a cetățeniei numai succesorilor foștilor cetățeni și politica de restituire integrală a proprietăților naționalizate de sovietici în anii '40¹⁴⁹. În Letonia, nu numai etnicii ruși, dar nici foștii angajați KGB nu pot cere naturalizarea și nu au drept de vot nici măcar la alegerile locale¹⁵⁰. Această discriminare - o formă indirectă, dar radicală, de lustrare - a fost criticată îndelung pe plan internațional¹⁵¹.

Un alt factor specific justiției de tranziție din statele baltice este felul în care trecutul e rememorat și perceput astăzi în aceste țări. Letonii, estonienii și mai ales lituanienii trebuie să integreze în istoria lor națională nu numai crimele stalinismului, ci și masacrarea populației evreiești în timpul ocupației naziste, la care autoritățile și populația locală au fost adesea complice. Una dintre teoriile istorice aflate în circulație, așa-numita „teorie a dublului genocid”, are o conotație antisemită foarte puternică: „răzbunarea” localnicilor împotriva evreilor a fost justificată de faptul că aceștia erau simpatizanți comuniști, care au masacrat și au deportat populațiile baltice în timpul primei ocupații sovietice¹⁵².

Lituania

Procurorii lituanieni au făcut eforturi pentru a intenta acțiuni penale împotriva membrilor fostului NKVD pentru crime împotriva umanității. Membrii micii comunități evreiești rămase în Lituania au protestat împotriva concentrării acestor eforturi numai asupra crimelor staliniste și a minimalizării responsabilității lituanienilor în exterminarea evreilor sub ocupația germană (mulți colaboratori ai naziștilor, responsabili pentru astfel de crime, aflându-se încă în libertate).

În 1998, a fost creată o Comisie Internațională de Investigare a Crimelor de sub Ocupația Nazistă și Sovietică, formată din istorici, juriști, reprezentanți ai organizațiilor evreiești internaționale și activiști pentru drepturile omului din Lituania, SUA, Marea Britanie, Germania, Rusia și alte țări. Datorită investigațiilor conduse de această comisie, a fost posibilă condamnarea unora dintre vinovații pentru crimele din ambele perioade.

În 1998, patru foști ofițeri NKVD au fost judecați pentru crime împotriva umanității comise în timpul războiului de gherilă din anii '40. Unul dintre acuzați a murit în timpul procesului, iar ceilalți trei au primit pedepse între 6 luni și 3 ani de închisoare, ulterior reduse din cauza vârstei înaintate și a bolilor de care sufereau acuzații¹⁵³.

149. Taavi Annus, „Governance and Law in Transition States”, p. 22. <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/dok/2005/M6591677/annustaavi.pdf> (consultat la 12 februarie 2007).

150. Freedom House Nations in Transit: Latvia 2004, <http://unpanl.un.org/intrados/groups/public/documents/NISPAcee/UNPAN016580.pdf> (consultat la 17 februarie 2007).

151. *Ibidem*.

152. US News and World Report, 20 octombrie 1997: „Ghosts from the gulag. Lithuania tries to remember Stalin and forget Hitler”, <http://www.nizkor.ORG/ftp/cgi/places/ftp.py7places//lithuania/press/stalinist-war-criminals> (consultat la 8 februarie 2007).

153. Baltic News 1998 (http://www.balticsworldwide.com/wkcrrier/1123_1207.htm), consultat la 8 februarie 2007.

După ce în anul 2000 au fost votate amendamente la Codul Penal lituanian care permiteau judecarea *in absentia* a indivizilor acuzați de genocid, au fost demarate proceduri judiciare împotriva altor 70 de persoane suspectate de participarea la masacrele staliniste¹⁵⁴. Astfel, în 2001, un tribunal din Vilnius l-a găsit vinovat de genocid pe fostul adjunct al șefului poliției locale din timpul războiului, Kazys Gimzauskas, pentru semnarea ordinului de trimitere a cel puțin 53 de evrei în lagărele de exterminare. Nu a fost pronunțată nicio pedeapsă, dat fiind că acuzatul era senil și dement. Acesta a fost singurul caz în Lituania în care s-a pronunțat o sentință pentru crimele împotriva evreilor. Superiorul lui Gimzauskas, șeful poliției la vremea respectivă, acuzat de aceleași crime, a murit înainte de terminarea procesului¹⁵⁵.

Lituania a cerut fără succes extrădarea din Rusia a trei înalți ofițeri NKVD acuzați de genocid; unul dintre ei a fost judecat *in absentia* de un tribunal lituanian și condamnat la închisoare pe viață. Lituania a cerut în 2001 extrădarea din Marea Britanie a altui comandant al poliției, suspectat de exterminarea evreilor Lituaniei, fără a primi însă un răspuns favorabil¹⁵⁶.

Estonia

Ca și în celelalte țări baltice, în Estonia este acreditată teoria „celor două genocide”. Organizația oficială care se ocupă cu investigarea perioadei totalitare se numește Comisia pentru condamnarea crimelor regimurilor de ocupație și a publicat în 2005 o Carte Albă a pierderilor suferite de poporul estonian. Regimul comunist este văzut exclusiv ca o ocupație străină, iar orice act de rezistență la acesta este considerat demn de laudă, inclusiv lupta armată de partea trupelor Waffen SS în 1945.

În ceea ce privește procesele penale, acestea sunt investigate de serviciile de securitate, care au ca atribuții inclusiv cercetarea crimelor împotriva umanității¹⁵⁷. În 2002 s-au înregistrat 17 cazuri de inculpare a unor foști ofițeri pentru crime împotriva umanității comise în timpul ocupației sovietice. Până în 2002, șase dintre aceștia au fost judecați și condamnați¹⁵⁸. Cele mai multe cazuri privesc crime comise în anii '40-'50; acuzații sunt deci foarte bătrâni și nu pot executa pedepsele.

Letonia

Chestiunea trecutului nazist și sovietic este tot atât de discutată în Letonia ca și în celelalte țări baltice, după aceleași repere discursive ale „dublului genocid”. Dilema conceptualizării trecutului în termeni juridici divizează chiar și organismele europene - după cum a dovedit-o cazul Kononov la CEDO. În iunie 2008, Curtea Europeană a Drepturilor Omului i-a dat câștig de cauză lui Vassili Makarovici Kononov, condamnat

154. Lavinia Stan, *art. cit.*, în Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 237.

155. *East European Constitutional Review*, vol. 10, nr. 2-3, 2001, http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num2_3/constitutionwatch/lithuania.html (consultat la 23 decembrie 2008).

156. *Ibidem*.

157. Aadu OU, *op. cit.*

158. Michel Faure, „Les cicatrices de l'Histoire”, *L'Express*, 5 decembrie 2002.

de tribunalele letoniene pentru crime de război. Sergent în Armata Roșie, Kononov a masacrat în 1944 nouă locuitori ai unui sat leton (printre care un copil și o femeie însărcinată) în semn de represalii, bănuindu-i de a fi informat trupele naziste asupra ascunzătorii partizanilor sovietici. După război, Kononov a rămas în Letonia, lucrând în Miliție până în 1988, când s-a pensionat. Zece ani mai târziu, la sesizarea Centrului pentru Documentarea Consecințelor Totalitarismului în Letonia, el a fost chemat în instanță sub acuzații de crime de război, găsit vinovat și condamnat în 2000 la 6 ani de închisoare. În urma apelului apărării, Curtea de Apel a reîncadrat juridic faptele ca fiind acte de banditism, faptă prescrisă încă din 1954, însă Curtea Supremă a casat această sentință în 2004, găsindu-l vinovat de crime de război și condamându-l la 1 an și 8 luni de închisoare (pedeapsă deja efectuată în arest preventiv). Sesizată, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a considerat cu majoritate de voturi că legea internațională a fost aplicată retroactiv pentru faptele petrecute în 1944, Letonia nesemnând convențiile relevante decât în 1949, respectiv 1977, și că, în orice caz, nu era vorba despre crime de război: s-a considerat că civilii masacrați deveniseră parte beligerantă din moment ce acceptaseră protecția naziștilor în timp de război. Dacă însă fapta este încadrată ca simplu act de omor sau banditism, judecarea nu mai poate fi posibilă după mai mult de 50 de ani de la prescrierea faptelor. Judecătorii CEDO care nu au fost de acord cu decizia au argumentat că nu s-a ținut seama de imposibilitatea judecării faptelor înainte de 1991. Acești judecători (un lituanian, un suedez și un islandez) au sugerat existența unui dublu standard în decizia majorității CEDO, afirmând că numai cei care au luptat de partea Germaniei naziste par să fie condamnați pentru crime de război¹⁵⁹.

Alte procese ale crimelor stalinismului au avut loc în anii 2000, precum cel intentat rostului șef al NKVD-ului leton din 1940 până în 1953, Alfons Noviks, în vârstă de 87 de ani. Acuzat de a fi organizat deportarea a peste 60.000 de persoane, el a argumentat că nu a făcut decât să execute ordinele superiorilor și că nu-și amintește faptele. Noviks a fost condamnat la închisoare pe viață, decedând un an mai târziu¹⁶⁰. Un alt proces a avut loc în 2002, când Nikolai Larionov, fost agent KGB, a fost acuzat de genocid pentru deportarea a peste 500 de familii letone în 1949¹⁶¹. Oficialitățile ruse au protestat împotriva judecării unui om de 80 de ani pentru fapte care nu fuseseră ilegale la data comiterii și care puteau fi judecate doar în urma modificării abuzive a Codului Penal leton în 1993¹⁶². El a fost găsit vinovat de genocid împotriva poporului leton în 2005 și a murit la scurt timp după pronunțarea sentinței.

Procese penale de tranziție nu s-au referit însă numai la perioada stalinismului, ci și la evenimentele recente din istoria Letoniei. Un astfel de proces foarte cunoscut a fost intentat fostului șef al Partidului Comunist, Alfred Rubiks, arestat la doar câteva zile după puciul de la Moscova pentru că a sprijinit tentativa de lovitură de stat. El a

159. „Latvian war crime case overturned on technicality”, *Baltic Times*, 25 iulie 2008 (<http://www.baltictimes.com/news/articles/20944/>), consultat la 23 decembrie 2008.

160. Lavinia Stan, „The former Soviet Union”, în Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 236.

161. „Trials in Latvia Bring Painful Past Into the Present”, *Washington Post*, 2 octombrie 2002.

162. *Buletinul Ministerului rus al Afacerilor Externe*, 3 octombrie 2003, <http://www.In.mid.ru/bl.nsf/062c2f5f5fa065d4c3256def0051fale/8d3253ef2d87035a43256db4002f4ccd?OpenDocument> (consultat la 23 decembrie 2008).

fost judecat inițial pentru „trădare față de URSS”, încadrare schimbată în 1992 de procuratură cu acuzația de acțiune împotriva ordinii de stat letoniene (prevăzută în Codul Penal, ce nu a intrat în vigoare decât în 1992)¹⁶³, pentru a fi favorizat agresiunea sovietică asupra Letoniei care își cerea independența. El a fost condamnat la 8 ani în regim sever și eliberat în 1997 pentru bună purtare, după ce executase trei sferturi din pedeapsă¹⁶⁴. El a reintrat în viața politică încă din închisoare, devenind președintele Partidului Socialist și candidând pentru președinție.

Țările baltice sunt singurele state postcomuniste în care crimele din perioada stalinistă sunt judecate drept acte de genocid. Această încadrare este adesea contestată pe plan internațional, atât de autoritățile ruse (care protestează împotriva politizării și a lecturii „greșite” a evenimentelor din preajma celui de-al Doilea Război Mondial), cât și de comunitățile evreiești (care protestează în fața accentului pus pe judecarea crimelor comunismului în detrimentul crimelor Holocaustului din țările baltice). Procesele de tranziție din aceste țări sunt ilustrări ale felului în care justiția penală poate contribui la construirea istoriei naționale: caracterizarea crimelor staliniste drept genocid consfințește natura ilegală a dominației sovietice și afirmă continuitatea statelor baltice dinainte de război. Este deschisă de asemenea dificila discuție despre raportul dintre nazism și comunism.

5.8. Rusia: consolidarea unei uitări neafirmate

În raport cu celelalte țări foste comuniste, măsurile de justiție de tranziție întreprinse în Rusia sunt foarte restrânse, atitudinea oficială a statului echivalând cu o politică nemărturisită, dar sistematică de uitare a crimelor trecutului. În această țară nu au avut loc nici epurări oficiale, nici lustrare, nici procese ale foștilor responsabili comuniști, iar dezbaterile despre abuzurile fostului regim a fost eludată de majoritatea forțelor politice. Noel Calhoun afirmă că această atitudine oficială „nu a fost tipul de uitare încercat în tranziția timpurie din Polonia”, unde separarea de trecut a fost anunțată public drept o formă de reconciliere națională și de mobilizare colectivă în scopul construcției democratice. „În Rusia, uitarea s-a instalat incremental, ca un mod de a înlătura un subiect controversat și incomod de pe agenda politică”¹⁶⁵.

Cel mai important eveniment al justiției de tranziție în Rusia a fost procesul inițiat de Partidul Comunist Sovietic (PCUS) împotriva decretelor președintelui Boris Elțin care scoteau partidul în afara legii și îi confiscau proprietățile. În 19 august 1991, în ajunul semnării unui nou tratat de uniune care ar fi transferat în mare parte puterea politică și economică de la autoritățile centrale ale URSS către republici, un grup de oficiali ai partidului, lideri ai armatei și ofițeri KGB au organizat o lovitură de stat.

163.RPIC: Human Rights in Latvia, www.friends-partners.org/partners/valery/humright/hr9606_3.html (consultat la 12 februarie 2007).

164. RFE/RL NEWSLINE, vol. 1, nr. 154, partea a II-a, 6 noiembrie 1997, [http://www.friends-partners.org/friends/news/omri/1997/11/971106II.html\(opt,moziUa,uuiK,english,,new](http://www.friends-partners.org/friends/news/omri/1997/11/971106II.html(opt,moziUa,uuiK,english,,new) (consultat la 12 februarie 2007).

165. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 134.

Tentativa a eșuat însă, consolidând puterea președintelui ales al Rusiei, Boris Elțin, și grăbind prăbușirea Uniunii Sovietice, care a fost dizolvată înainte de sfârșitul acelui an. Cei 12 lideri ai puciului au fost arestați și acuzați de trădare¹⁶⁶. În zilele care au urmat, Elțin a semnat o serie de decrete prin care suspenda PCUS și Partidul Comunist Rus și le îngheța activele, până la încheierea investigației judiciare asupra complicității acestor partide în organizarea puciului. Baza legală a decretelor lui Elțin a fost însă una fragilă, autoritatea prezidențială depășindu-și atribuțiile conferite de Constituție¹⁶⁷, fapt care avea să conducă mai târziu la contestarea în instanță a acestei decizii. În noiembrie 1991, în timp ce Uniunea Sovietică se destrăma, Elțin a dat un alt decret, prin care transforma suspendarea în interdicție și naționaliza clădirile și conturile bancare ale celor două partide. Un grup de deputați a înaintat Curții Constituționale o petiție în care contesta legalitatea decretelor președintelui. Ca o contraacuză, deputatul liberal Oleg Rumianțev a înaintat Curții o altă petiție în care cerea ca cele două partide comuniste să fie declarate neconstituționale pentru că „se substituieră statului” timp de mai multe decenii. Curtea a decis să combine cele două petiții într-un singur caz, transformând astfel o decizie asupra prerogativelor constituționale ale președintelui într-o dezbaterie puternic politizată asupra rolului istoric al Partidului Comunist în Uniunea Sovietică¹⁶⁸.

Procesul, așteptat ca un Nürnberg al Rusiei¹⁶⁹, a luat într-adevăr „proporții epice” : peste 12 luni de proceduri și investigații, 52 de ședințe de audieri, 46 de martori (printre care figuri de frunte ale fostului regim, precum Egor Ligaciov, Alexandr Yakovlev, Nikolai Rîjnov) și un munte de probe documentare, dintre care unele obținute din arhivele secrete de partid¹⁷⁰. Inițial, a fost citat ca martor și Mihail Gorbaciov, care a refuzat sistematic să compare la proces. Curtea a devenit din ce în ce mai insistentă, sfârșind prin a-l amenda și a-i interzice părăsirea teritoriului pentru a asista la funeraliile lui Willy Brandt. Elțin a sancționat și el atitudinea rivalului său, confiscând activele Fundației Gorbaciov. Acesta a caracterizat procedura ca fiind un „proces-spectacol” și s-a declarat „refuznik”. Au urmat atacuri politice televizate între Gorbaciov și președintele Curții Constituționale, care l-a acuzat pe fostul lider de stat că ascunde adevărul în ceea ce privește masacrul de la Katyn din anii '40, când forțele NKVD executaseră în masă zeci de mii de ofițeri și membri ai elitei poloneze, în replică, Gorbaciov l-a acuzat că acționează sub presiuni politice. Aceste scandaluri mediatice au continuat pe toată perioada audierilor.

Rezultatul, care nu a stârnit prea multă vâlvă în presă, fiind anunțat în ajunul Congresului deputaților din noiembrie 1992, a reprezentat o „judecată solomonică”¹⁷¹,

166. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 736.

167. *Ibidem*, p. 738.

168. Donald Barry, „The Trial of the CPSU and the Principles of Nuremberg”, *Review of Central and East European Law*, voi. 22, nr. 3, 1996, p. 255.

169. *Ibidem*, p. 260.

170. *Ibidem*, p. 256. Cunoscutul disident Vladimir Bukovski a fost unul dintre experții invitați la audieri. El a avut acces la arhivele secrete de partid, din care a copiat o parte importantă cu ajutorul unui mic scanner portabil. Reconstituite cu mari eforturi, copiile documentelor se găsesc pe situl *Soviet Archives*, www.bukovsky-archives.net (consultat la 31 decembrie 2008).

171. Donald Barry, *op. cit.*, p. 255.

care nici nu dădea dreptate, nici nu condamna vreuna dintre părți. Principalele decizii au fost: președintele avea dreptul constituțional de a suspenda și de a interzice Partidul Comunist (fără explicații de substanță); dimpotrivă, interzicerea organizațiilor teritoriale de partid (sovietele) a fost declarată neconstituțională, „pentru că acestea și-au păstrat natura socială și nu s-au schimbat în structuri statale” (ceea ce implica, fără însă a fi afirmat explicit, că celelalte organe de partid erau structuri de stat, dând astfel dreptate președintelui Elțin); confiscarea proprietăților partidului a fost considerată de asemenea neconstituțională, ceea ce însă nu însemna că partidul re intra automat în posesia lor: recuperarea bunurilor trebuia făcută prin acțiuni judiciare la tribunal. Hotărârile aveau un vizibil caracter politic, ceea ce a atras numeroase critici, inclusiv din partea unora dintre judecătorii Curții Constituționale. Politologii și teoreticienii dreptului care au analizat decizia¹⁷² au considerat dezamăgitor compromisul la care s-a ajuns. În viziunea militanților ruși care cereau decomunizarea, a fost ratată o ocazie istorică de a condamna Partidul Comunist ca organizație criminală sau de a clarifica legitimitatea acestuia de a fi devenit statul însuși¹⁷³.

În aprilie 1993, cei 12 inițiatori ai puciului din 1991 au fost aduși în fața instanței sub acuzații de trădare și conspirație, dar procesul s-a împotmolit în chestiuni procedurale fastidioase (în primul an au fost audiați peste 2.700 de martori)¹⁷⁴, fiind amânat în mod repetat în următoarele zece luni. Între timp, în septembrie 1993, în urma tensiunilor politice crescânde, Boris Elțin a dizolvat parlamentul, care la rândul său l-a suspendat din funcția de președinte. Mulți deputați s-au baricadat în clădirea Parlamentului, făcând apel la insurecție generală împotriva guvernului favorabil lui Elțin, iar la 3 octombrie 1993, forțele armate anti-Elțin au ocupat primăria Moscovei și un post de televiziune. A doua zi, a fost declarată starea de necesitate, iar armata a luat cu asalt și a recucerit clădirea Parlamentului. La 23 februarie 1994, parlamentul reîntrunit a proclamat atât amnistierea celor implicați în puciul din 1991, cât și a celor arestați în evenimentele din octombrie 1993¹⁷⁵. Această măsură, care împiedica orice proces ori investigație, a fost gândită pentru a păstra delicatul echilibru politic din cadrul parlamentului și a permis tuturor taberelor să-și păstreze propria versiune asupra evenimentelor¹⁷⁶. Spre deosebire de ceilalți acuzați, generalul Valentin Varenikov (unul dintre artizanii invadării Afghanistanului) nu a acceptat amnistia și a cerut continuarea procesului, care s-a finalizat câteva luni mai târziu prin achitarea sa, după ce până și procurorul își retrăsese acuzațiile. Atitudinea judecătorilor, precum și soluția pronunțată „au lăsat impresia că cei ce plănuiseră lovitura de stat nu erau în niciun fel infractori”¹⁷⁷. Cu acest proces a luat sfârșit orice încercare de a clarifica trecutul comunist pe cale penală.

172. Donald Barry, *op. cit.*, Jane Henderson, „The Russian Constitutional Court and the Communist Party case: Watershed or Whitewash?”, *Communist and Postcommunist Studies*, vol. 40, nr. 1, 2007.

173. Unul dintre cei mai vehemenți critici ai acestei „ocazii ratate” este Vladimir Bukovski (www.bukovsky-archives.net/buk-intro.html).

174. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 149.

175. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 736.

176. Kathleen Smith, *Mythmaking in the New Russia: Politics and Memory During the Yeltsin Era*, Cornell University Press, 2002, p. 46.

177. *Ibidem*, p. 47.

În Rusia nu s-a luat nicio măsură de lustrare sau de dezvăluire oficială a colaborării cu fosta poliție politică. Forțele liberale și democratice nu au reușit să militeze în mod concertat pentru decommunizare, iar rarele voci individuale care au cerut acest lucru au fost marginalizate în sfera publică și nu au beneficiat de sprijin politic. *Intelligentsia*, care activase în mod consecvent și unit în timpul lui Gorbaciov pentru anularea articolului 6 al Constituției sovietice, care proclama rolul conducător al Partidului Comunist și limita drepturile civice ale cetățenilor, s-a divizat după atingerea acestui obiectiv și și-a pierdut interesul politic pentru clarificarea trecutului¹⁷⁸. Singura persoană care a încercat, fără succes, în 1992 să treacă o lege a lustrării prin Duma a fost lidera opoziției liberale Galina Starovoitova, asasinată în 1998¹⁷⁹. Propunerea, deși nu foarte severă (excluzând de la verificare orice persoană aleasă în funcție și limitându-se doar la posturile numite), nu a ajuns să fie dezbătută în parlament, chiar dacă a stârnit vii reacții în perioada 1992-1993 în cercurile restrânse ale mișcării democratice. De altfel, Duma votase deja o serie de legi care făceau ca orice demascare a KGB să fie imposibilă: identificarea publică a unui colaborator KGB constituia infracțiune penală, iar deconspirarea agenților KGB era interzisă¹⁸⁰. Informațiile despre persoanele care „colaboraseră confidențial” cu serviciile secrete rusești erau declarate secrete de stat, accesibile doar ofițerilor autorizați¹⁸¹. Orice dezbateri despre lustrare a încetat odată cu evenimentele din octombrie 1993, moment din care discuția despre trecut a luat accente mai contemporane, care nu mai aveau legătură cu puciul din 1991 sau cu moștenirea regimului sovietic: gestionarea trecutului însemna gestionarea momentului octombrie 1993¹⁸².

Singurul domeniu în care Elțin s-a arătat activ, dincolo de rațiunile politice imediate a fost reabilitarea victimelor regimului comunist. După puciul din octombrie 1991 a fost votată Legea reabilitării victimelor represiunii politice începând cu 1917, inițial respinsă de Sovietul Suprem în 1990. Au fost casate sentințele politice, s-au acordat compensații materiale, iar victimele au căpătat dreptul de a consulta dovezile folosite împotriva lor în instanțele sovietice¹⁸³.

O primă campanie de reabilitări fusese deja inițiată după moartea lui Stalin de către președintele Nikita Hrușciov, care a înființat o comisie de reabilitare a vechilor bolșevici uciși sau deportați în timpul Marii Terori și a promulgat o serie de legi de amnistie care au golit Gulagul. Între 1954 și 1961, peste 700.000 de persoane au fost reabilitate. Destalinizarea a fost însă un proces în întregime definit și controlat de autoritățile comuniste, fapt care a condus la acoperirea a numeroase crime și la evitarea unei analize substanțiale a abuzurilor regimului¹⁸⁴. Gestionarea trecutului a fost reluată în epoca lui Gorbaciov¹⁸⁵, când guvernul a emis decrete de reabilitare ale

178. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 143.

179. Victor Yasmann, „«Spymania» Returns to Russia”, *RFE/RL Research Report*, 13 aprilie 2004.

180. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 754.

181. *Ibidem*.

182. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 159.

183. *Ibidem*, pp. 751-752.

184. Noel Calhoun, *op. cit.*, p. 136.

185. Gorbaciov avea și o motivație de ordin personal pentru discreditarea epocii staliniste, ambii săi bunici fiind deportați în lagărele de muncă forțată din Siberia (*apud* Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 227).

victimelor stalinismului¹⁸⁶, dar nici aceste politici nu au avut drept scop dezvăluirea legăturilor strânse dintre trecut și prezent sau reformarea sistemului.

Motivele uitării instituționalizate adoptate în Rusia cu privire la trecutul dictatorial sunt multiple: ele țin de longevitatea și de natura regimului comunist din această țară, precum și de măsura, incomparabil mai mare decât în celelalte țări din Est, în care comunismul a modificat societatea în mod ireversibil. Aproape toți cei care au făcut carieră publică în anii '90 fuseseră implicați într-un fel sau altul în Partidul Comunist și în structurile regimului anterior. În Rusia, influența fostelor elite și a membrilor serviciilor secrete s-a menținut după 1991 mai mult decât în orice altă țară din spațiul fost comunist, rețelele partidului transformându-se în oligarhii deosebit de puternice. Lavinia Stan arată că rețeaua foștilor spioni oficiali și neoficiali, apropiați ai fostului ofițer KGB Vladimir Puțin, așa-numiții „siloviki”, constituie 78% din elita politică și economică a Rusiei de azi¹⁸⁷. Aceștia nu numai că nu denunță activitățile criminale ale KGB, ci glorifică operațiunile poliției politice și trecutul de mare putere mondială al Uniunii Sovietice. Forțele naționaliste, care în țări precum Polonia sunt campioanele discursului anticomunist, se revendică în Rusia de la ideologia și gloria trecută a imperiului sovietic. Prăbușirea regimului comunist a însemnat, mai mult decât în alte părți, o reevaluare radicală a identității naționale: „în calitate de centru imperial, Rusia nu poate să transfere cu ușurință vina pentru problemele sale asupra altei națiuni. Nu poate atribui viciile socialismului sovietic unei forțe străine, deși unii naționaliști extremiști încearcă să facă din evrei țapii ispășitori pentru Rusia. Nu se poate nici ca, după aproape 75 de ani de conducere comunistă, rușii să își reia cu ușurință istoria de acolo unde o lăsaseră”¹⁸⁸. Analistii vieții politice rusești vorbesc despre o „contrarevoluție culturală, ca reacție împotriva valorilor liberale promovate în '90”, aceasta manifestându-se fie prin idealizarea Rusiei imperiale, prerevoluționare, care ar corespunde „închiderii parantezei comuniste” și „refacerii virginității morale ale unei *intelligentsia* mereu victimă a puterii”¹⁸⁹, fie unui alt fenomen, mai recent: nostalgia după normele și tradițiile sovietice și recuperarea memoriei comuniste (o ilustrare este revenirea la imnul național sovietic). Discursul oficial al fostului președinte Vladimir Puțin susține, de exemplu, că represiunea și crimele staliniste au fost prețul necesar pentru impunerea Rusiei ca mare putere mondială¹⁹⁰, în această stare de spirit de naționalism mesianic¹⁹¹, măsurile de justiție de tranziție au o șansă foarte redusă de a fi aduse pe agenda politică.

186. Neil Kritz, *op. cit.*, p. 736, precum și în Guennadi Bordiougov, „Pour la réhabilitation des victimes de la Grande Terreur stalinienne”, <http://www.relatio-europe.eu/la-revue/debats-et-idees/116-debats/4719-russie-pour-la-rehabilitation-des-victimes-de-la-grande-terreur-stalinienne> (consultat la 6 ianuarie 2009).

187. Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 221,

188. Kathleen Smith, *op. cit.*, pp. 4-5.

189. Maria Feretti, „Le mouvement Mémorial en Russie à partir de Gorbatcheff”, comunicare la seminarul Histoire, mémoire et oubli, EHESS, octobre 2005.

Ibidem.

191. Peter J.S. Duncan, *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*, Routledge, Londra, 2000.

lumea

anul

ară,

are

ăcut

icist

lor

cul

nce.

ui

și

ale

al

ele

a

ite

al,

are

inii

se

cu

esc

ate

re,

ale

:

(o

se-

ost

de

arte

mes

mes/

me

la

ter,

PARTEA A II-A

Justiția penală de tranziție -în România postcomunistă

6. Desprinderea de comunism

6.1. Comunismul românesc și momentul decembrie 1989

Instaurat în 1945, cu sprijin politic și militar sovietic, regimul comunist din România¹ a cunoscut mai multe etape. Consolidat în anii '50 prin metode brutale de eliminare a adversarilor politici, comunismul românesc s-a bazat în acei primi ani pe un sistem polițienesc care a utilizat în mod deschis represiunea violentă pentru a contracara formele de opoziție față de politicile partidului. Au fost operate sute de mii de arestări, deportări, internări în lagăre de muncă forțată sau execuții sumare. În anii 1948-1958, puterea de la București s-a aflat sub o puternică influență sovietică, organizarea politică și economică, precum și modul de acțiune pentru consolidarea puterii fiind practici dictate de la Moscova. Odată cu retragerea trupelor sovietice în 1958, Partidul Comunist Român și-a construit însă o nouă legitimitate, bazată pe promovarea treptată a comunismului național. Declarația din aprilie 1964 a statuat independența partidului față de Moscova, asigurând liderilor comuniști o anumită susținere din partea populației și a elitei culturale. În 1964, grațierea majorității deținuților politici a marcat sfârșitul represiunii fățișe. Lagărele de muncă forțată au fost închise, numeroși intelectuali fiind reabilitați.

După 1965, odată cu instaurarea lui Nicolae Ceaușescu drept succesor al lui Gheorghiu-Dej, linia național-comunismului a fost întărită și însoțită de reforme, care au acordat cetățenilor mai multă libertate de expresie, au condamnat practicile staliniste adoptate în vremea lui Dej și au condus la o anumită liberalizare economică. Eforturile de a îmbunătăți imaginea României pe plan internațional au implicat și renunțarea la măsurile de teroare aplicate până în 1964 sau ascunderea lor în fața opiniei publice, în ciuda legalității pe care regimul dorea să o demonstreze pe plan internațional, practicile violente au continuat și în perioada 1965-1989, fără ca ele să egaleze însă excesele epocii Dej.

1. Pentru istoria comunismului românesc vezi : Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, Libra, București, 1994; Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Polirom, Iași, 2005; Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, Humanitas, București, 1994; Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*. Fundația Academia Civică, București, 1997 ; Vlad Georgescu, *Politică și Istorie. Cazul comuniștilor români 1944-1977*, Humanitas, București, 1990.

Modernizarea produsă prin industrializare², relaxarea pe plan intern și discursul naționalist au asigurat un important sprijin popular regimului în anii 1965-1970. În 1971, vizita lui Nicolae Ceaușescu în China și Coreea de Nord a marcat însă o nouă etapă în istoria PCR. Inspirat de comunismul asiatic, secretarul general român a pus capăt liberalizării și a reconsolidat controlul partidului asupra societății. Cultul personalității, concentrarea puterii în mâinile unui grup restrâns de persoane, declinul economic și numeroase politici impopulare (sistematizarea satelor și a orașelor, interzicerea avorturilor sau raționalizarea hranei și a electricității etc.) au caracterizat comunismul românesc în anii '80. Numărul victimelor dictaturii de tip sovietic este estimat în România între 500.000 și 2.000.000³.

Aceste trăsături și evoluții ale regimului comunist de la București, precum și modul în care s-a produs desprinderea de fostul regim vor influența după 1990 măsurile de gestionare a trecutului recent. Trebuie menționate în acest sens câteva aspecte care au singularizat trecerea spre pluralismul democratic în România, în raport cu alte țări ale Europei de Est.

În primul rând, în România nu s-a consolidat niciodată o opoziție puternică la regimul dictatorial condus de Nicolae Ceaușescu. Condiționate de autoritarismul regimului, dar și de absența unei culturi politice participative⁴, protestele împotriva comunismului au avut aproape întotdeauna un caracter individual, iar cele câteva greve derulate între 1977 și 1987 au avut drept obiective principale revendicări economice. Spre deosebire de Ungaria sau Polonia, în România nu a existat în interiorul partidului unic o facțiune reformistă de anvergură, capabilă să negocieze trecerea spre democrație și capitalism. Partidul Comunist Român, cel mai mare din Europa de Est din perspectiva raportului dintre numărul membrilor săi și populația țării, nu a beneficiat de o conducere colectivă și nici nu a permis un dialog real între eșaloanele superioare și cele inferioare ale elitelor politice⁵. Totuși, la momentul revoluției, coexistau două tipuri de nomenclatură în România: o nomenclatură activă, fidelă regimului, și o nomenclatură marginalizată sau în opoziție cu regimul Ceaușescu, înlăturată din viața politică și care, deși aparținând în majoritate fostei elite staliniste din anii '50, optase în ultimii ani pentru ideile reformatoare promovate de Gorbaciov (din rândurile acesteia făceau parte Ion Iliescu, Silviu Brucan, Gheorghe Apostol, Alexandru Bârlădeanu etc). Aceasta din urmă reprezenta o formă de dizidentă la dictatura lui Nicolae Ceaușescu, fără ca ea fi pus însă sub semnul întrebării fundamentele sistemului comunist. Chiar dacă nu dispunea de anvergura echipelor reformatoare impuse în structurile de putere din Polonia sau din Ungaria, această nomenclatură se bucura de un anumit prestigiu necesar preluării puterii în ipoteza prăbușirii lui Ceaușescu.

2. Vezi în acest sens Daniel Barbu, *art. cit.*, pp. 140-145.

3. Conform *Raportului final al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România*, Humanitas, București, 2007, p. 463, istoricii vehiculează cifre mai apropiate de 500.000, în timp ce foștii deținuți politici fac referire la cifra de 2.000.000.

4. Facem referire la cultura politică participativă în sensul definit de Almond și Verba. În acest tip de cultură politică, „membrii societății tind să fie orientați către un rol activist al sinelui în corpul politic; ei tind să fie în mod explicit orientați către sistem ca întreg și către ambele structuri de procese, politic și administrativ”. Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *Cultura civică*, DU Style, București, 1996, p. 49.

5. Vladimir Tismaneanu, *op. cit.*, p. 269.

în al doilea rând, în absența unei elite anticomuniste puternice sau a unei elite reformatoare în interiorul puterii, nici liberalizarea graduală a regimului, nici negocierea unei tranziții pașnice spre pluripartidism nu s-au putut produce în România. România este singurul stat membru al fostului Pact de la Varșovia în care trecerea de la sistemul comunist la democrație s-a realizat printr-o revoltă populară, reprimată violent de Armată și de forțele Securității și soldată cu 1.104 morți și 3.352 de răniți⁶, începute la Timișoara în 16 decembrie, manifestațiile pașnice împotriva regimului Ceaușescu s-au extins până pe 21 decembrie în mai multe orașe ale României (București, Sibiu, Cluj, Brașov, Cugir), confruntându-se peste tot cu represiunile violente ale Miliției, Securității și Armatei. În 22 decembrie, confruntat cu amploarea demonstrațiilor de la București, Ceaușescu a părăsit clădirea Comitetului Central al partidului într-un elicopter, gest interpretat drept abandon al puterii. În acest context, o parte a nomenclaturii marginalizate, regrupate în jurul lui Silviu Brucan și Ion Iliescu, a angajat dialoguri cu generali ai Armatei și ai Securității, obținând în după-amiaza lui 22 decembrie un acord de încetare a focului și solidarizarea oficială a forțelor armate cu partizanii revoluției. În evenimentele care au urmat fugii lui Nicolae Ceaușescu, un rol important l-au jucat generalii Ștefan Gușă, Victor Athanasie Stănculescu și Mihai Chițac. Direct implicați în reprimarea manifestațiilor de la Timișoara, unde au ordonat să se tragă cu muniție de război în protestatari, generalii au schimbat rapid tabăra și au cerut retragerea trupelor în cazărmi, integrând apoi noua putere instaurată în 22 decembrie. Legitimată de succesul acestor negocieri, dar și de renumele de potențiali reformatori dobândit în anii '80, o parte dintre liderii comuniști marginalizați sau aflați în opoziție față de regimul Ceaușescu reușesc să se impună ca figuri simbolice ale căderii regimului dictatorial, fondând, în 22 decembrie 1989, Consiliul Frontului Salvării Naționale, organism emblematic al revoluției române. Rolul asumat de o parte a nomenclaturii în schimbarea de regim i-a garantat acesteia continuitatea pe scena politică, precum și menținerea la putere până la sfârșitul anului 1996⁷.

În al treilea rând, trebuie subliniat faptul că revoluția română a avut un caracter limitat atât din punctul de vedere al participării populare, cât și din cel al ariei geografice de răspândire. Numai la Timișoara manifestațiile au cuprins întregul oraș, majoritatea locuitorilor ieșind în stradă între 18 și 22 decembrie. La București, în seara zilei de 21 decembrie, doar un grup de câteva mii de persoane, dintr-o populație de circa două milioane, protesta împotriva regimului comunist. Revoluția a luat amploare numai după fuga dictatorului. În anumite orașe ale Transilvaniei, precum Brașov, Cluj, Cugir, manifestații importante au avut loc începând cu 21 decembrie, dar numai o parte redusă din populație a participat. În majoritatea localităților din Moldova și din Muntenia nu au avut loc mișcări protestatare, în timp ce mediul rural a rămas pasiv.

În al patrulea rând, decembrie 1989 rămâne un moment controversat al istoriei românești. Disputele pe marginea lui vizează atât evaluarea sistemică a evenimentului

6. Statistică a Ministerului Apărării Naționale, citată de Ruxandra Cesereanu, *Decembrie '89. Deconstrucția unei revoluții*, Polirom, Iași, 2004, p. 61.

7. Raluca Grosescu, „The Political Regrouping of the Romanian Nomenklatura during the 1989 Revolution”, *The Romanian Journal of Society and Politics*, nr. 1, 2004.

(a fost revoluție, lovitură de stat sau rezultat al **unei intervenții** străine?)⁸, cât și reconstituirea unor aspecte concrete, precum responsabilitatea **pentru** violențele survenite după solidarizarea Armatei cu protestatarii sau chestiunea **teroriștilor**, presupuși partizani ai lui Ceaușescu, niciodată identificați. În ciuda acestor ambiguități care planează asupra evenimentelor din decembrie 1989, termenul cel mai uzitat în România pentru a desemna căderea fostului regim a fost „revoluție”, iar participanții la manifestațiile populare s-au autodefinit drept „revoluționari”. De asemenea, mai multe partide politice și-au construit în imediatul postdictatorial legitimități raportate la „revoluție”, revendicându-și originea în momentul decembrie 1989 sau definindu-se drept continuatoare ale idealurilor „revoluționare”. În continuare, vom folosi la rândul nostru termenul **revoluție** pentru a desemna ansamblul evenimentelor dintre 16 și 22 decembrie 1989, fără însă a-i conferi o conotație conceptuală sau o dimensiune normativă, ci doar o expresie sintetică a răsturnării regimului Ceaușescu.

6.2. Cadrul legal al condamnării crimelor comunismului în România

Procese intentate în România foștilor demnitari comuniști au avut drept cadru legal Codurile Penale în vigoare la momentul săvârșirii faptelor, respectând principiul ***nullum crimen sine lege***. Investigarea diverselor cazuri și aducerea lor în instanță s-au lovit în acest context de anumite dificultăți de ordin juridic, obstacolele majore fiind :

- 1) amnistierea unor fapte prin decrete prezidențiale emise la sfârșitul regimului Ceaușescu și în perioada imediat postdecembristă;
- 2) expirarea termenelor de prescripție;
- 3) dificultatea de a încadra crimele și abuzurile comise în categoria crimelor imprescriptibile statuate de Codul Penal socialist.

6.2.1. Decretele de amnistie

În timpul regimului comunist, represiunea politică s-a materializat în numeroase tipuri de crime și abuzuri, dintre care cele mai grave și mai violente au fost: omorul, tortura, supunerea la rele tratamente, lipsirea ilegală de libertate, supunerea la muncă forțată, arestările abuzive etc. Toate aceste delikte erau sancționate ***de jure*** în Codurile Penale socialiste românești. În ianuarie 1988, Nicolae Ceaușescu a amnistiat însă toate infracțiunile pentru care se aplica o pedeapsă cu închisoarea de până la 10 ani⁹, în această categorie au intrat majoritatea crimelor și abuzurilor politice comise de fostul regim: tortura sau supunerea la rele tratamente, vătămarea corporală gravă, privarea abuzivă de libertate, violarea corespondenței, violarea domiciliului. Niciuna dintre aceste fapte nu mai putea fi așadar condamnată, dacă fusese comisă înainte de ianuarie 1988. De asemenea, decretul prezidențial reducea la jumătate pedepsele cu

8. Pentru un rezumat al scenariilor asupra evenimentelor din decembrie 1989, vezi Ruxandra Cesereanu, *op. cit.*
9. Decretul nr. 11 din 26 ianuarie 1988, privind amnistierea unor infracțiuni și reducerea unor pedepse, *Buletinul Oficial*, nr. 5, din 26 ianuarie 1988.

închisoare mai mari de 10 ani. Pedeapsa pentru omor se înjumătățea, de exemplu, de la 20 de ani de închisoare la numai 10 ani.

Astfel, în 1990, după căderea comunismului, singurele infracțiuni care mai puteau fi condamnate erau cele comise după ianuarie 1988, cu excepția omuciderilor și a crimelor imprescriptibile.

Un alt decret de amnistie care a influențat cursul justiției de tranziție românești a fost cel emis în ianuarie 1990, de către Ion Iliescu, în calitate de președinte al CFSN. Prin acest decret erau amnistiate toate infracțiunile „pentru care Codul Penal sau legile speciale prevedeau o pedeapsă privativă de libertate până la 3 ani inclusiv sau amendă”¹⁰. În urma acestui decret, numeroase fapte produse în timpul violențelor din decembrie 1989 nu au mai putut fi judecate, printre ele numărându-se „neglijența în serviciu”, „favorizarea infractorului” sau vătămarea corporală „cu arme albe”.

Decretul din 1988 a fost însă principalul obstacol, anularea amnistiei date de Nicolae Ceaușescu devenind necesară pentru condamnarea crimelor comunismului. Astfel de anulări ale amnistiei acordate de foștii dictatori înaintea prăbușirii regimurilor opresive fuseseră operate, de exemplu, în Argentina. În urma presiunilor făcute de asociațiile victimelor, justiția argentiniană abrogase decretele de amnistie, considerând că astfel de instrumente juridice nu trebuiau să împiedice judecarea crimelor politice comise de statul dictatorial¹¹. Anularea amnistiei din 1988 nu a fost însă cerută de societatea civilă din România până la jumătatea anilor 2000. Problema s-a pus abia în decembrie 2006, ca recomandare a Raportului Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Amnistia din 1988 rămâne însă în vigoare și astăzi, instituțiile statului nedând curs acestei solicitări.

6.2.2. Termenele de prescripție

Chiar în absența acestei bariere juridice, judecarea crimelor comunismului s-ar fi lovit de problema expirării termenelor de prescripție. De exemplu, pentru omor răspunderea penală era înlăturată de Codul Penal socialist după 15 ani, pentru tortură după opt ani, pentru rele tratamente sau pentru arest și anchetă abuzivă după trei ani. Astfel, dacă un act de tortură a fost, de exemplu, comis în anul 1950 și nicio anchetă penală nu a investigat cazul timp de 8 ani, persoana vinovată nu mai putea fi judecată după 1959. În acest context, chiar în absența amnistiei din 1988, după căderea comunismului, Procuratura nu mai putea incrimina decât actele de omor săvârșite după 1975, actele de tortură comise după 1982 sau anchetele abuzive desfășurate după 1987. Majoritatea crimelor comunismului săvârșite în anii '50 nu ar mai fi putut face obiectul unui proces în 1990.

Totuși, conform Codurilor Penale socialiste, termenul de prescripție putea fi suspendat

pe timpul cât o dispoziție legală sau o împrejurare de neprevăzut ori de neînlăturat împiedică punerea în mișcare a acțiunii penale sau continuarea procesului penal. [...] Prescripția își reia cursul în ziua în care a încetat cauza de suspendare¹².

10. Decretul-lege nr. 3 din 4 ianuarie 1990, privind amnistierea unor infracțiuni și grațierea unor pedepse, *Monitorul Oficial*, nr. 2, din 5 ianuarie 1990.

11. Alexandra Barahona De Brito, *art. cit.*, p. 121.

12. Codul Penal al Republicii Socialiste România, art. 128, Editura Politică, București, 1968, p. 65.

Într-un rechizitoriu întocmit în 1993, procurorii însărcinați cu investigarea unor cazuri de omor și rele tratamente comise în anii '50 de către responsabili comuniști au evocat această posibilitate de suspendare a cursului prescripției. Argumentul lor a fost faptul că, pe întreaga durată a regimului comunist, membrii aparatului de partid și de stat aveau un statut privilegiat în fața legii, poziția politică conferindu-le practic imunitate penală¹³. Considerată legală și validă de către tribunal, această suspendare a cursului prescripției a creat un precedent, statuând faptul că, în ceea ce privește abuzurile comise de către responsabili comuniști, cursul termenului de prescripție trebuia să înceapă cu 22 decembrie 1989, moment din care ei nu mai erau protejați de funcția politică pe care o deținuseră. Era deschisă astfel calea spre judecarea cazurilor de omucideri, săvârșite fie în perioada Ceaușescu, fie în epoca Gheorghiu-Dej¹⁴. Suspendarea cursului prescripției dădea posibilitatea investigării cazurilor de omor până în anul 2005.

Mai târziu, la jumătatea anilor 2000, în contextul în care numai patru rechizitorii au fost întocmite cu privire la crimele săvârșite înainte de decembrie 1989, iar termenele de prescripție expiraseră încă odată, s-au căutat argumente în favoarea suspendării prescripției pentru o perioadă mai lungă de timp. De exemplu, Viorel Siserman, unul dintre procurorii însărcinați cu dosarele comunismului, a susținut într-un interviu faptul că termenele de prescripție ar fi trebuit să curgă începând cu noiembrie 1996, întrucât până atunci puterea politică a continuat să fie deținută de elitele comuniste. Prezența nomenclaturii în conducerea statului postcomunist, a argumentat Siserman, ar fi împiedicat derularea unor anchete corecte referitoare la abuzurile fostului regim¹⁵. Abia în 1996, a continuat procurorul, momentul venirii la putere a „forțelor democratice, neimplicate în viața politică înainte de 1989”, ar fi trebuit luat ca reper pentru începerea cursului prescripției. Acest argument nu a fost folosit însă în niciun rechizitoriu sau document oficial al parchetelor.

Înființarea Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România (IICCR) - organism guvernamental abilitat cu depunerea de sesizări penale împotriva responsabililor pentru crime cu caracter politic săvârșite în perioada comunistă - a constituit un nou prilej pentru a se încerca suspendarea termenelor de prescripție. Într-o sesizare penală depusă în 2008, IICCR a argumentat că până în decembrie 2005 - momentul înființării Institutului - nicio instituție a statului nu a avut nici funcția de a investiga abuzurile politice comuniste, nici acces la documentele necesare probării acestor abuzuri. IICCR considera că termenele de prescripție trebuiau să curgă din momentul constituirii sale.

După decembrie 1989, în absența unei condamnări oficiale a regimului comunist de către statul român (survenită numai la data de 18 decembrie 2006, prin discursul din Parlament al Președintelui României), victimele acestui regim și familiile lor s-au

13. Arhiva Curții Militare de Apel București (în continuare ACMAB), dosar nr. 15/P/1999, „Rechizitoriu din 8 aprilie 1993”, p. 223.

14. Dacă amnistia din 1988 ar fi fost anulată, infracțiuni precum aplicarea de rele tratamente, ancheta abuzivă, supunerea la muncă forțată, violarea corespondenței ar fi putut fi judecate până în 1993. Actele de tortură ar fi putut face obiectul unui rechizitoriu până în 1998.

15. Interviul cu Viorel Siserman, realizat de Raluca Ursachi, București, 27 aprilie 2007.

dovedit mai mult decât reținute în a se adresa justiției pentru a-i trage la răspundere pe cei care, în numele statului comunist, le-au violat drepturi și libertăți cetățenești, [...] Demersul [...] a fost posibil numai foarte târziu, în decembrie 2005, după înființarea IICCR, căruia, prin actul normativ de constituire, i-au fost conferite competențe legale de investigare și sesizare a organelor de drept cu privire la crimele, abuzurile și încălcările drepturilor omului săvârșite în timpul regimului comunist în România. [...] în consecință, IICCR consideră necesar să sublinieze că răspunderea penală pentru faptele care fac obiectul prezentei sesizări nu poate fi considerată prescrisă, întrucât de la data săvârșirii lor și până în prezent, din motivele arătate mai sus, au existat împrejurări care au împiedicat punerea în mișcare a acțiunii penale¹⁶.

Argumentul Institutului urma modelul polonez de modificare a cadrului legal de condamnare a crimelor comunismului, aplicat odată cu înființarea Institutului Memoriei Naționale (IPN), în anul 1999. Prin legea de constituire a IPN, Polonia nu numai că a înființat un institut abilitat să investigheze crime comise în timpul dictaturilor naziste și comuniste, dar a statuat începerea curgerii termenelor de prescripție pentru aceste crime în anul 1999. Spre deosebire însă de Polonia, în România, înființarea IICCR nu a fost însoțită de astfel de prevederi. În acest context, a rămas la latitudinea organelor de justiție să interpreteze și să decidă dacă și în ce condiții cursul prescripției ar fi putut începe în decembrie 2005. Răspunsul Procuraturii a fost însă unul negativ, motivându-se că după 1990

nu a mai existat nicio împrejurare de natură a împiedica punerea în mișcare a acțiunii penale, [...] accesul la justiție fiind liber, iar suspendarea cursului prescripției după această perioadă nejustificată¹⁷.

Astfel, în România, cursul prescripției a putut fi suspendat pentru întreaga perioadă a regimului comunist. Efectele amnistiei din 1988 au îngăduit însă posibilitatea de a judeca crime săvârșite înainte de acest an, altele decât omorul. După 2005, nici această infracțiune nu a mai putut face obiectul unui rechizitoriu. Singura posibilitate rămasă era încadrarea crimelor comunismului în categoria crimelor imprescriptibile.

6.2.3. Crimele imprescriptibile

Conceptul de crimă imprescriptibilă a fost introdus pentru prima dată în jurisprudența românească prin Codul Penal intrat în vigoare la 1 ianuarie 1969, făcând referire la infracțiuni considerate deosebit de grave, pentru care răspunderea penală nu putea fi înlăturată niciodată¹⁸. Crimele considerate imprescriptibile erau „infracțiunile contra păcii și omenirii”, introduse și ele pentru prima dată în Codul Penal tot în 1969.

16. Arhiva Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România (în continuare AIICCR), „Sesizare penală din 8 iulie 2008”, pp. 14-15, [http : //iiccr.ro/pdf/ro/sesizari_penale/vasile_pasaraschiv_sesizare.pdf](http://iiccr.ro/pdf/ro/sesizari_penale/vasile_pasaraschiv_sesizare.pdf) (consultat la 14 noiembrie 2008).

17. Arhiva Parchetului de pe lângă Înalta Curte de Casație și Justiție (în continuare APMÎCCJ). Secția de urmărire penală și criminalistică, dosar nr. 924/P/2008, „Rezoluție din 29.10.2008”, p. 3, [http : //iiccr.ro/pdf/ro/comunicate_presa/adresa_rezolutia.pdf](http://iiccr.ro/pdf/ro/comunicate_presa/adresa_rezolutia.pdf) (consultat la 14 noiembrie 2008).

18. Codul Penal al Republicii Socialiste România, art. 128, Editura Politică, București, 1968, p. 65.

Sanționarea acestor infracțiuni și statuarea imprescriptibilității lor răspundeau angajamentelor luate de România față de comunitatea internațională, în urma semnării a două convenții ONU: Convenția pentru prevenirea și pedepsirea crimei de genocid¹⁹ (semnată și ratificată în 1950) și Convenția asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității²⁰ (semnată în 1968 și ratificată în 1969).

Prevederile primei Convenții au fost transpuse integral în Codul Penal românesc, infracțiunea de genocid devenind imprescriptibilă și fiind definită în articolul 357 drept:

Săvârșirea în scopul de a distruge în întregime sau în parte o colectivitate sau un grup (subl. n.) național, etnic, rasial sau religios, a vreuneia din următoarele fapte: a) uciderea membrilor colectivității sau grupului; b) vătămarea gravă a integrității fizice sau mintale a membrilor colectivității sau grupului; c) supunerea colectivității ori grupului la condiții de existență sau tratament de natură să ducă la distrugere fizică; d) luarea de măsuri tinzând la împiedicarea nașterilor în sânul colectivității sau a grupului; transferarea forțată a copiilor aparținând unei colectivități sau unui grup, în altă colectivitate sau grup²¹.

Singura diferență față de textul Convenției genocidului a fost introducerea termenului *colectivitate* alături de termenul *grup*. După cum vom vedea în capitolele următoare, termenul *colectivitate* va provoca anumite dezbateri în timpul proceselor derulate după 1989, fără a influența însă în mod semnificativ deciziile tribunalelor.

Prevederile Convenției asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității nu au fost în schimb transpuse decât parțial în Codul Penal românesc. Convenția considera drept imprescriptibile două tipuri de crime: crimele de război și crimele împotriva umanității. Prima categorie făcea referire la „violarea legilor și cutumelor războiului”, așa cum fusese definită de Statutul Tribunalului Militar de la Nürnberg și de Convențiile de la Geneva pentru protejarea victimelor de război.

Cea de-a doua categorie viza crimele împotriva umanității. Definiția lor era conformă cu cea stipulată în Statutul Tribunalului Militar de la Nürnberg:

Asasinarea, exterminarea, reducerea la sclavie, deportarea sau orice act inuman comis împotriva unei populații civile, pe timp de război sau în vederea pregătirii acestuia, persecuțiile pe motive politice (subl. n.), rasiale sau religioase - fie că ele constituie sau nu violări ale dreptului intern al țării în care au fost comise²².

Singura excepție era faptul că nu se făcea referire doar la crime comise pe timp de război sau în vederea pregătirii războiului, ci și la crime comise pe timp de pace, indiferent de data la care au fost comise²³. Această prevedere crea o breșă în principiul neretroactivității legii, întrucât incrimina și fapte săvârșite înainte ca această Convenție

19. Convenția asupra prevenirii și pedepsirii crimei de genocid. Rezoluția ONU nr. 230 din 9 decembrie 1948.

20. Convenția asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității. Rezoluția ONU nr. 2391 (XXII), din 26 noiembrie 1968.

21. Codul Penal al Republicii Socialiste România, art. 357, Editura Politică, București, 1968, p. 155.

22. Statutul Tribunalului Militar Internațional - Convenția de la Londra din 8 august 1945, art. 6, alin. C.

23. Convenția asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității. Rezoluția ONU nr. 2391 (XXII), din 26 noiembrie 1968, art. 1, alin. B.

să existe. Astfel, deși semnată abia în 1968, Convenția se aplica retroactiv, putând să vizeze și fapte comise, de exemplu, în anii '50. Această clauză a fost acceptată de ONU și de semnatarii Convenției, inclusiv de România, considerându-se că apărarea drepturilor omului și pedepsirea crimelor de război și crimelor împotriva umanității erau mai importante chiar decât principiul neretroactivității.

România nu a transpus însă în legea națională decât o parte a prevederilor Convenției. În primul rând, sintagma „indiferent de data la care au fost comise” a fost eliminată. În al doilea rând, „crimele împotriva umanității” au fost total eludate. Cel mai probabil, această omisiune a avut drept motiv menționarea în textul Convenției a „persecuțiilor pe motive politice”. Regimul comunist se făcea în mod sistematic vinovat de astfel de crime și abuzuri, iar sancționarea lor în Codul Penal românesc ar fi deschis calea incriminării membrilor aparatului de partid și de stat.

Crimele de război au fost transpuse în Codul Penal românesc în următoarele articole: articolul 356 - propaganda pentru război; articolul 358 - tratamentele neomenoase; articolul 359 - distrugerea unor obiective și însușirea unor bunuri; articolul 360 - distrugerea, jefuirea sau însușirea unor valori culturale. Articolul 358 făcea referire la crime comise împotriva civililor, după cum urmează:

Supunerea la tratamente neomenoase a răniților ori bolnavilor, a membrilor personalului civil sanitar al Crucii Roșii ori al organizațiilor asimilate acesteia, a naufragiaților, a prizonierilor de război și în general a oricărei alte persoane căzute sub puterea adversarului ori supunerea acestora la experiențe medicale sau științifice care nu sunt justificate de un tratament medical în interesul lor se pedepsește cu închisoare de la 5 la 15 ani, interzicerea unor drepturi și confiscarea parțială a averii. Cu aceeași pedeapsă se sancționează săvârșirea față de persoanele arătate în alineatul precedent a vreuneia dintre următoarele fapte:

- a) constrângerea de a servi în forțele armate ale adversarului;
- b) luarea de ostatici;
- c) deportarea;
- d) dislocarea sau lipsirea de libertate fără temei legal;
- e) condamnarea sau executarea fără o judecată prealabilă efectuată de către un tribunal constituit în mod legal și care să fi judecat cu respectarea garanțiilor judiciare fundamentale prevăzute de lege.

Torturarea, mutilarea sau exterminarea celor prevăzuți în alin. 1 se pedepsește cu moartea și confiscarea totală a averii sau cu închisoare de la 15 la 20 de ani, interzicerea unor drepturi și confiscarea parțială a averii.

Dacă faptele prevăzute în prezentul articol sunt săvârșite în timp de război, pedeapsa este moartea și confiscarea totală a averii²⁴.

După cum se observă, acest articol protejează numai anumite categorii de persoane, iar infracțiunile sunt legate în mod intrinsec de război. Deși ultimul alineat sugerează că astfel de crime ar putea fi pedepsite și în afara unei conflagrații, totuși, tipurile de delict sancționate, precum și enumerarea restrictivă a categoriilor protejate indică aplicarea prevederilor numai pe timp de război.

Astfel, încadrarea crimelor comunismului în categoria crimelor imprescriptibile definite de Codul Penal socialist se dovedește a fi problematică. Comise pe timp de

24. Codul Penal al Republicii Socialiste România, art. 358, Editura Politică, București, 1968, pp. 155-156.

pace, execuțiile sumare, actele de tortură sau deportările nu pot fi încadrate juridic ca „tratamente neomenoase”, cu atât mai mult cu cât ele nu au vizat categoriile de persoane protejate de articolul 358. Ele nu corespund nici infracțiunii de genocid, întrucât nu au vizat exterminarea „unui grup național, etnic, rasial sau religios”, ci eliminarea opozanților politici ai regimului.

Singura posibilitate de a caracteriza juridic aceste crime ca fiind imprescriptibile ar fi fost transpunerea integrală în Codul Penal a definiției crimelor împotriva umanității, categorie inexistentă în dreptul românesc. Acest lucru nu s-a produs, în ciuda obligativității de a alinia dreptul național la cel internațional, conform Convenției de la Viena din 1969 cu privire la dreptul tratatelor²⁵.

Cum acest lucru nu s-a produs însă, crimele comunismului nu puteau fi judecate decât ca simple infracțiuni care intrau sub incidența termenelor de prescripție. După cum explică juristul Valerian Stan:

în Codul Penal românesc nu au fost și nu sunt incriminate „persecuțiile pe motive politice”, la care se refereau Convenția asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității și Statutul Tribunalului Militar de la Nürnberg. Documentele internaționale condamnă într-adevăr aceste fapte, stabilesc că ele sunt imprescriptibile, însă aceste prevederi nu constituie pentru procurorii/judecătorii români temei legal pentru a ancheta/pronunța condamnări. Lor le este necesar un articol de lege care să definească infracțiunea și să stabilească pedeapsa. Deci, problema aici este că în legea penală română nu au fost și nu sunt incriminate drept crime împotriva umanității persecuțiile pe motive politice. Tratatul internațional reprezintă un argument pentru introducerea în Codul Penal a unui nou tip de crimă imprescriptibilă: crimele împotriva umanității, inclusiv persecuțiile pe motive politice. Aplicarea legii ar trebui făcută conform Convenției din 1969, și nu ar fi o măsură reatroactivă având în vedere faptul că dreptul internațional este parte a dreptului național și primează asupra acestuia²⁶.

Problema introducerii crimelor împotriva umanității în Codul Penal nu s-a pus însă până la jumătatea anilor 2000. În 2007, IICCR a solicitat Ministerului Justiției transpunerea integrală în Codul Penal național a Convenției asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității. IICCR cerea atât sancționarea crimelor împotriva umanității, cât și introducerea prevederii „sunt imprescriptibile, indiferent de data la care au fost comise” pe baza următorului argument :

în considerarea faptului că România a ratificat Convenția ONU asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității la data de 15 septembrie 1969, se impune completarea Titlului XI al Codului Penal („infracțiuni contra păcii și omenirii”) cu un nou articol - articolul 358 (1) „Crime împotriva umanității” și cu prevederea conformă Convenției menționate: „aceste fapte sunt imprescriptibile, indiferent de data la care au fost comise”²⁷.

25. Convenția de la Viena cu privire la dreptul tratatelor, ratificată de România la 23 mai 1969, prevedea la art. 27 : „Dreptul intern și respectarea tratatelor: o parte nu poate invoca dispozițiile dreptului său intern pentru a justifica neexecutarea unui tratat”.

26. Valerian Stan, corespondență e-mail, destinat Raluca Grosescu, 27 august 2007, comunicare personală.

27. AIICC, „Propunere de completare a Titlului XI din Codul Penal” din 22 februarie 2008, pp. 1-2.

Ministerul Justiției a respins însă cererea institutului, motivând că ea ar încălca principiul neretroactivității. Nu numai ideea de a judeca aceste crime indiferent de momentul comiterii lor a fost respinsă, ci și posibilitatea judecării lor din 1969, anul ratificării Convenției de către România. La contestația IICCR, Ministerul Justiției a răspuns că delictul de „crime împotriva umanității” va fi introdus conform definiției Statutului de la Roma din 1999 al Curții Penale Internaționale, care releagă aceste crime de starea de „atac generalizat asupra unei populații civile”. La momentul derulării acestei cercetări, Codul Penal era în curs de modificare, iar demersurile IICCR pe lângă Ministerul Justiției continuau.

Până în momentul de față, încadrarea juridică a crimelor comunismului în categoria crimelor imprescriptibile este așadar imposibilă.

6.3. Taxonomia proceselor de tranziție din România

În România postdecembristă, procesele intentate foștilor responsabili ai administrației comuniste se înscriu în mai multe categorii. Din perspectiva respectului pentru lege și procedură judiciară, putem distinge procese „de tip revoluționar” și procese desfășurate conform legii. Prima categorie se derulează în imediatul postrevoluționar, procesul cuplului Ceaușescu și „Procesul celor patru” fiind exemplele cele mai cunoscute ale unei justiții folosite drept paravan al schimbării politice.

În funcție de faptele judecate, procesele pot fi împărțite în „procesele revoluției”, în cadrul cărora s-a judecat reprimarea violentă a manifestațiilor din decembrie, și „procesele comunismului”, care au vizat cazuri de represiune politică exercitată înainte de momentul 1989. Dintre acestea din urmă, doar două - făcând referire la cazuri de omor comise în anii '80 - s-au finalizat cu condamnări individuale, fără să implice însă o responsabilizare a instituțiilor care au permis sau au încurajat săvârșirea crimei. În ceea ce privește „procesele revoluției”, 245 de inculpați au fost aduși în fața tribunalelor, 176 dintre aceștia fiind condamnați²⁸. Responsabilitatea instituțională a Ministerului Apărării Naționale a fost dovedită, acesta fiind supus plății unor daune materiale către victime. Aceste procese au vizat însă numai violențele din marile orașe de provincie. Represiunea de la București, soldată cu cele mai multe victime, nu a făcut încă obiectul vreunui proces, iar în orașe precum Sibiu sau Brașov sentințele au fost amânate din cauza insuficienței probelor.

În funcție de persoanele incriminate, „procesele revoluției” se înscriu în două categorii: procesele demnitarilor politici și procesele cadrelor militare. Primele au implicat 38 de membri ai conducerii PCR la nivel central sau județean pentru ordonarea represiunii din 16-22 decembrie. A doua categorie a vizat numeroase cadre militare ale Miliției, Securității și Armatei, implicate atât în violențele dinainte de 22 decembrie, cât și în cele derulate după această dată. Rechizoriile referitoare la crimele comise înainte de decembrie 1989 au acuzat lideri ai Securității, printre care doi șefi și un adjunct al acestei instituții, precum și cadre ale Miliției.

28. Statistică a Parchetelor Militare publicată de *Evenimentul Zilei*, 19 decembrie 2003.

Din punct de vedere cronologic, în funcție de schimbarea electorală, pot fi identificate două cicluri de procese, cu categorii diferite de inculpați și de fapte incriminate. Primul ciclu, derulat între 1990 și 1996 - sub primele două mandate ale lui Ion Iliescu și ale partidului său - a cuprins numai procese axate pe represiunea din decembrie 1989. Debutând cu procesul de tip „revoluționar” al cuplului Ceaușescu, această etapă a continuat cu incriminarea înalților reprezentanți politici ai fostului regim - membri și membri supleanți ai Comitetului Politic Executiv (CPEx) al CC al PCR - acuzați generic de complicitate la genocid, în calitate de factor de decizie al represiunii la nivel național. Aceleași acuzații i-au fost imputate și generalului Iulian Vlad, fostul șef al Securității. O altă categorie de procese intentate la începutul anilor '90 a vizat cadre ale Miliției, ale Securității și ale partidului, acuzate de genocid pentru dirijarea operațiunilor represive în teritoriu. Printre cazurile cele mai reprezentative se numără: lotul Timișoara, în care au fost judecați 22 de inculpați; cazul generalului Andrușa Ceaușescu (unul dintre frații președintelui debarcat), acuzat de genocid pentru victimele de la București; și cazul Nicu Ceaușescu (unul dintre fiii lui Ceaușescu), acuzat de genocid pentru victimele de la Sibiu, unde deținea funcția de prim-secretar județean al PCR. Multe alte procese au condamnat crime și abuzuri săvârșite în urma executării ordinelor de către militari de rang secund și soldați. Chiar dacă numeroase anchete au vizat responsabilizarea unor cadre superioare din Armată, acestea nu au fost aduse în fața justiției decât rar, cercetările penale fiind în general suspendate. În afara acuzațiilor aduse lui Nicolae Ceaușescu pentru „traumatizarea” populației în timpul regimului său, niciun proces intentat în perioada 1990-1996 nu a făcut referire la crime și abuzuri politice comise de regimul comunist înainte de 1989.

Al doilea ciclu de procese s-a derulat între 1996 și 2000, sub mandatul Convenției Democratice, alianță politică formată în jurul principalelor partide istorice. Legitimându-se la începutul anilor '90 drept continuatoare ale mișcărilor politice democratice interbelice, aceste partide și-au axat campaniile electorale pe necesitatea unei decomunizări rapide, aceasta însemnând, printre altele, deschiderea unui „proces al comunismului” și clarificarea evenimentelor din decembrie 1989. Procesele derulate în această perioadă s-au înscris în două categorii. Prima dintre ele a vizat cadre ale Armatei care dirijaseră represiunea din decembrie în diferite orașe ale țării, înainte și după arestarea lui Nicolae Ceaușescu. Numeroase dosare, în care urmărirea penală a fost suspendată la începutul anilor '90, au fost redeschise, ele vizând implicarea unor grupuri de ofițeri ai Armatei în violențele de la Cluj, Otopeni, Sibiu sau Timișoara. Altele noi au fost instrumentate, dintre care cel mai important dosar i-a vizat pe generali Victor Athanasie Stănculescu, Mihai Chițac și Ștefan Gușă. A doua categorie de procese începute în perioada 1996-2000 a implicat crime politice comise sub regimul comunist, altele decât cele din decembrie 1989. Puține la număr, aceste procese au făcut referire la câteva cazuri de omor, comise de responsabili din cadrul Miliției și Securității, atât sub regimul Gheorghiu-Dej, cât și sub regimul Ceaușescu.

Dependența justiției penale de tranziție de factorul politic s-a confirmat în ciclurile electorale următoare. În 2000, după preluarea puterii de către Ion Iliescu și PSD, procesele Armatei au fost oprite, pentru ca în 2004, după victoria electorală a alianței Dreptate și Adevăr, să fie demarat un nou val de anchete referitoare la crimele comunismului și la violențele din decembrie 1989.

7. Procesul Ceaușescu - paravan al schimbării politice

Expeditiv, sumar, încălcând procedura penală și finalizat cu o sentință hotărâtă dinainte de noii lideri politici, procesul cuplului Ceaușescu ilustrează modul în care justiția penală poate fi folosită de o elită conducătoare în scopuri de legitimare politică. Procesul și execuția celor doi, justificate de noua conducere prin teama unei posibile înăbușiri a revoluției de către forțele militare fidele dictatorului, au îndeplinit o funcție simbolică de delimitare față de fostul regim, permițând unei părți a nomenclaturii comuniste care a preluat puterea în decembrie 1989 să-și construiască imaginea de adversar al sistemului pe care îl susținuse anterior. Proces „politic” prin excelență, judecarea lui Nicolae Ceaușescu a avut rolul de a ascunde în spatele unei „justiții revoluționare” continuitățile existente între foștii și actualii deținători ai puterii, între instituțiile vechiului și noului regim. După cum arată Claus Offe, astfel de procese reprezintă „ritualuri mincinoase de ruptură”, care evită o dezbatere asupra legăturilor solide ce unesc prezentul de trecut¹.

7.1. Constituirea tribunalului și componența completului de judecată

La 25 decembrie 1989, Nicolae și Elena Ceaușescu au fost executați prin împușcare, după un proces care a durat 55 de minute. Tribunalul Militar Extraordinar care a judecat cazul în regim de urgență fusese constituit cu o zi înainte printr-un decret al Consiliului Frontului Salvării Naționale², în contextul în care rafalele de armă continuau insistent în capitală, și „teroriști” misterioși erau evocați în știrile Televiziunii Române și ale presei.

Deznodământul procesului părea deja decis încă din comunicatul CFSN care informa populația asupra desfășurării viitoare a speței:

Vinovăția dictatorului și a foștilor săi lachei față de istorie și de lege va fi stabilită de tribunale, care vor decide cu severitate pedepsele pentru acțiunea de distrugere a țării³.

1. Claus Offe, „Coming to terms with past injustices”, *Archives europeenes de sociologie*, voi. 33, nr. 1, 1992, p. 18.
2. Documentul nu avea însă autoritate legală, întrucât era semnat de Ion Iliescu în calitate de președinte al CFSN - funcție în care nu fusese încă ales.
3. Comunicat CFSN din 25 decembrie 1989, *Monitorul Oficial*, an I, nr. 2.

Ulterior, Silviu Brucan, unul dintre liderii principali ai Frontului, explica în memoriile sale faptul că:

în aceeași noapte (24 decembrie), noi, cei din conducerea Frontului, am ținut o nouă ședință cu un punct fatidic pe ordinea de zi: procesul lui Nicolae și al Elenei Ceaușescu. [...] Au fost puse în discuție considerente politice, juridice și militare. [...] Toți am fost de acord ca a doua zi, pe 25 decembrie, să se organizeze procesul celor doi, iar sentința să fie executată imediat⁴!

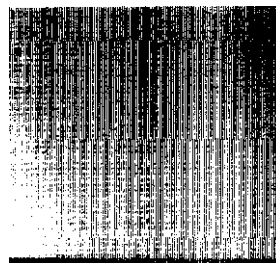
Însăși utilizarea unui Tribunal Militar Extraordinar a fost simbolică, acesta având mai degrabă aerul unui comitet de pedeapsă și mai puțin caracteristicile unui tribunal, întrebare în public - un an mai târziu - dacă verdictul procesului fusese hotărât dinainte, Brucan a răspuns că *da*, deoarece „este în general cunoscut că tribunalele militare dau sentințe deja decise”⁵.

Stabilită în comitet restrâns de către aripa Iliescu-Brucan a Consiliului FSN, organizarea procesului i-a fost încredințată generalului Victor Athanasie Stănculescu, apropiat al lui Nicolae Ceaușescu până în momentul fugii acestuia din sediul Comitetului Central. Alte două persoane au fost nominalizate din partea CFSN să asiste ca observatori la derularea procesului: Gelu Voican Voiculescu, un geolog care participase la manifestațiile din 21 decembrie de la București, acuzat în mai multe rânduri de colaborare cu fosta Securitate, și Virgil Măgureanu, fost conferențiar la Academia de partid „Ștefan Gheorghiu”.

Membrii completului de judecată și procurorul proveneau din structurile justiției militare comuniste, fiind ofițeri cu grade mergând de la locotenent până la colonel⁶. Colonelul Gică Popa, la acea vreme președinte al Tribunalului Militar Teritorial București, a fost numit președinte al tribunalului, iar maiorul de justiție Dan Voinea a fost desemnat procuror.

Atât pentru ei, cât și pentru avocatul apărării și pentru ceilalți membri ai tribunalului, procesul Ceaușescu a reprezentat o rampă de promovare profesională. La scurt timp după execuția dictatorilor, unii dintre ei au fost înaintați la gradul de general sau numiți în funcții importante de conducere în sistemul judiciar sau în cel politic. Constantin Lucescu, avocatul numit din oficiu, a devenit șef al Tribunalului Militar Teritorial București; Mugurel Florescu, martor asistent din partea CFSN, a fost promovat în funcția de procuror general adjunct al României; Virgil Măgureanu a fost numit director al Serviciului Român de Informații - moștenitorul direct al fostei Securități; Gelu Voican Voiculescu a ocupat funcția de viceprim-ministru în guvernul provizoriu, iar Victor Athanasie Stănculescu a fost numit ministru al Apărării Naționale și apoi ministru al Economiei în primele două guverne conduse de Petre Roman.

4. Silviu Brucan, *De la capitalism la socialism și retur. O biografie între două revoluții*, Nemira, București, 1998, p. 235.
5. Doina Doru-Chirică, „Gura păcătosului”, *România Liberă*, 24 decembrie 1991.
6. Membrii completului de judecată: Dan Voinea, maior de justiție - procuror; Gică Popa, colonel de justiție - președintele completului; Ioan Nistor, colonel de justiție, judecător; Corneliu Sorescu, căpitan - asesor popular; Daniel Condrea, locotenent-major - asesor popular; Ion Zamfir, locotenent - asesor popular; Jan Tănăsă, plutonier-major - grefier.

Promovat la gradul de general la începutul lui 1990, președintele tribunalului, Gică Popa, s-a sinucis la scurt timp. În ceea ce îl privește pe Dan Voinea, el a devenit unul dintre cei mai activi procurori în cazurile referitoare la violențele din decembrie 1989. Spre deosebire de ceilalți actori implicați în procesul Ceaușescu, Voinea nu a beneficiat de o promovare imediată, relațiile sale cu puterea politică instaurată în 1990 nefiind foarte strânse. Cariera lui s-a dezvoltat însă rapid, odată cu venirea la putere, în 1996, a partidelor de centru-dreapta. Poziția sa în procesele referitoare la implicarea Armatei în represiunea din decembrie îl va consacra în funcția de șef-adjunct al Parchetelor Militare de pe lângă Înalta Curte de Casație și Justiție a României.

7.2. „Genocidul lent” și condamnarea politicilor statului comunist

Caracterul secret al procesului, absența publicării integrale a sentinței în *Monitorul Oficial* și înlocuirea ei în spațiul public cu un comunicat inexact al CFSN au creat confuzie asupra capetelor de acuzare. La rândul lor, majoritatea cercetătorilor care au analizat procesul Ceaușescu s-au concentrat asupra caracterului de „mascaradă juridică” al speței, bazându-și reflecția pe surse secundare, în detrimentul documentelor procesului⁷. Acest lucru a întărit interpretarea eronată a semnificației acuzațiilor aduse cuplului Ceaușescu.

Rechizitoriul de numai două pagini, redactat olograf de către maiorul de justiție Dan Voinea, îi acuza pe cei doi dictatori - fără precizări detaliate și fără dovezi anexate - de genocid, subminarea puterii de stat, acte de diversiune și subminarea economiei naționale⁸.

O interpretare „originală” a termenului „genocid” s-a degajat în timpul procesului: anume, „genocidul lent”. Rechizitoriul și sentința au constatat că:

cei doi tirani, timp de mai mult de două decenii, au acționat direct și premeditat pentru distrugerea lentă, dar sigură a poporului român și a minorităților naționale⁹.

Judecătorul a reținut drept probe programul de alimentație rațională, „înfometarea poporului” pentru obținerea de beneficii proprii, politica de sistematizare a satelor, construcțiile faraonice, delapidarea bogățiilor țării, distrugerea culturii naționale, dezmembrarea Armatei Române [„brațul armat al poporului”], în favoarea consolidării unor formațiuni militare secrete și represaliile din 16-22 decembrie¹⁰. „Veritabile

7. Dosarul procesului a dispărut imediat după decembrie 1989. Niciodată înregistrat, dosarul s-a pierdut în anii '90, fiind reconstituit în 2003 de generalul Ion Panaitescu pe baza copiilor recuperate din diverse surse. Materialul reprodus în secțiunea „Documente” reprezintă transcrierea acestor copii.

8. Arhiva Tribunalului Militar Teritorial București (în continuare ATMTB), dosar nr. 417/2003, Reconstituire a dosarului nr. 1/1989 al Tribunalului Militar Excepțional București, „Rechizitoriul din 24 decembrie 1989 al Direcției Procuraturii Militare București”.

9. *Ibidem*, „Sentința nr. 1/25 decembrie 1989 a Tribunalului Militar Excepțional București”, p. 6.

10. *Ibidem*, pp. 4, 7, 8.

programe de lichidare a orașelor și satelor țării", „demolarea mai multor vestigii istorice ale poporului român [...], precum și a numeroase lăcașuri de cult", „distrugerea ori aducerea în stare de neîntrebuințare a unor importante centre de cultură ca Biblioteca Centrală Universitară, Muzeul Național de Artă etc", dar și neglijarea „deliberată” a dotării Armatei „cu tehnică de luptă la nivelul exigențelor moderne”¹¹ au fost și ele invocate, lăsându-se să se înțeleagă că ar face parte din procesul de „genocid lent” îndreptat împotriva poporului și a națiunii române. „Mii de morți” au fost de asemenea menționați ca victime ale „genocidul practicat de forțele mercenare și teroriste”¹² în principalele orașe ale României, în timpul revoluției din decembrie 1989. Chiar dacă documentele procesului nu au făcut referire la numărul precis de victime, judecătorul a lansat cifra de 64.000, fără să precizeze însă proveniența ei. Nicio probă scrisă nu a fost prezentată și niciun martor nu a fost audiat. Avocatul apărării (numit din oficiu) s-a erijat el însuși în acuzator, lansându-se în perorații furibunde împotriva inculpaților și invocând „crima prin înfometare, lipsa căldurii, a electricității” și „crimele odioase comise la Timișoara”¹³. Aceste acuzații, considerate de tribunal „activități notorii și incontestabile, care nu mai au nevoie să fie demonstrate” au fost încadrate drept „crime grave împotriva poporului român”, având ca scop „distrugerea fizică și psihică a întregii colectivități din țara noastră”¹⁴.

Acuzația de „sabotare a economiei naționale” - interpretată în aceeași cheie a „genocidului lent” - a fost explicată prin secătuirea „în mod nejustificat” a bogățiilor țării, folosirea „în mod abuziv” a banilor statului în scopuri „megalomane” și „snoabe” sau

sustragerea din patrimoniul statului a peste un miliard de dolari SUA, pagubă care a fost de natură să dezorganizeze grav economia națională, punând în pericol însăși existența națiunii, prin înfometarea poporului, penuria de medicamente uzuale pentru populație, lipsa de materii prime și utilaje moderne etc.¹⁵.

Practic, „fraudarea” miliardului de dolari, niciodată depistat în băncile din străinătate, era pusă și ea în legătură cu aceeași definiție vagă și improvizată dată de tribunal „genocidului”.

Sub numele de genocid, tribunalul a înglobat așadar acuzații generale, care vizau politici de stat aplicate de-a lungul întregului regim Ceaușescu și care implicau participarea unui întreg aparat politic și administrativ. Această încadrare juridică era însă problematică din mai multe puncte de vedere. Pe de o parte, articolul 357 din Codul Penal cerea probarea intenției de a distruge „grupul național românesc”. Pe de altă parte, atât în dreptul național, cât și în cel internațional, în absența unor masacre

11. *Ibidem*, p. 7.

12. *Ibidem*, p. 8.

13. Stenograma procesului Ceaușescu, publicată în Domnița Ștefănescu, *Cinci ani din istoria României. O cronologie a evenimentelor Decembrie 1989 - Decembrie 1994*, Mașina de Scris, București, 1995, p. 36.

14. ATMTB, dosar nr. 417/2003, „Sentința nr. 1/25 decembrie 1989 a Tribunalului Militar Excepțional București”, pp. 3, 6.

15. *Ibidem*, p. 9.

sau a unor violențe clare, nu se poate discuta de genocid. Nici în ceea ce privește evenimentele din decembrie invocarea genocidului nu este adecvată, întrucât grupul afectat de represiune era un grup politic, care se opunea regimului ceașist, și nu un „grup național, etnic, rasial sau religios”. Deși numărul victimelor revoluției a fost considerabil - 1.104 morți și 3.352 de răniți -, chiar și invocarea „distrugerii parțiale” a „grupului național” ar fi fost improprie, dat fiind că nu întreaga națiune participase la mișcările de stradă. După cum am văzut însă, grupurile politice nu sunt protejate de articolul 357 din Codul Penal, după cum nu sunt protejate nici în Convenția Genocidului elaborată în 1950.

Acuzațiile de „subminare a puterii de stat” și „acte de diversiune” au făcut referire la perioada ulterioară momentului decembrie 1989, când puterea era deja deținută de CFSN. Judecătorul și avocatul apărării au evocat organizarea de „acțiuni teroriste”, care nu vor fi însă niciodată elucidate.

Deși aceste acuzații generale au fost lansate fără dovezi, iar termenul „genocid” a fost utilizat în mod abuziv, ele descriau totuși realități ale regimului Ceașescu. Folosite în cadrul unui proces care ar fi respectat legea, ele ar fi putut deschide dezbateri edificatoare asupra naturii politicilor de stat și ale efectelor lor pentru România. În același timp, o administrare corectă a probelor asupra evenimentelor din decembrie ar fi putut conduce la clarificarea responsabilității diverșilor actori politici sau cadre militare în represiunea manifestațiilor. Această șansă a fost însă ratată de procesul expeditiv de la Târgoviște. Mai mult decât atât, motivarea sentinței de condamnare la moarte, document care enumera aceste politici considerate criminale, nu a fost niciodată făcută publică.

7.3. Procesul ca sursă de legitimare politică

În locul adevăratelor documente ale procesului, Consiliul Frontului Salvării Naționale a publicat pe 25 decembrie 1989 un comunicat expeditiv care anunța execuția cuplului Ceașescu¹⁶. În acest comunicat oficial a fost făcut public pentru prima oară termenul „genocid”. Erau menționate 60.000 de victime, o inadvertență flagrantă în raport cu documentele procesului, care nu raportau nicio cifră. Numărul nu a fost explicat, fiind însă interpretat de opinia publică drept o evaluare parțială a represiunii armate împotriva manifestațiilor din ultimele zile. Amploarea exagerată atribuită represiunii de către noile autorități, precum și diabolizarea lui Nicolae Ceașescu pentru maltratarea populației au avut rolul de a garanta un consens public asupra execuției sale și de a legitima noua putere ca adversar al dictaturii și al „masacrului generalizat”.

De altfel, acuzațiile de subminare a puterii de stat și de „acte de diversiune” au făcut referire la perioada de după 22 decembrie. Acest cap de acuzare a avut un rol legitimator pentru CFSN, întrucât puterea subminată era Frontul Salvării Naționale, căruia, sublinia sentința, „poporul” îi încredințase administrarea țării¹⁷. Invocarea

16. Comunicat al CFSN, *Monitorul Oficial*, 26 decembrie 1989, an I, nr. 3.

17. ATMTB, dosar nr. 417/2003, „Sentința nr. 1/25 decembrie 1989 a Tribunalului Militar Excepțional București”, p. 6.

„teroriștilor” și a „acțiunilor armate” contra „reprezentantului legitim al poporului” conferea astfel CFSN imaginea de apărător al națiunii, iar folosirea termenului „genocid” sugera un pericol generalizat, care viza fiecare cetățean. În acest sens, argumentele invocate constant de către artizanii procesului pentru execuția imediată a dictatorului au fost starea de urgență militară, securitatea națională și protejarea victimelor inocente. Rapiditatea procedurii și inexactitatea actului de acuzație au fost motivate prin necesitatea de a evita orice inițiativă de a-l elibera pe Nicolae Ceaușescu și de a înăbuși mișcarea revoluționară. Iată, de pildă, explicația lui Ion Iliescu:

În primul rând era vorba despre o problemă de securitate. Pentru că nu eram siguri că cei doi nu pot fugi. Graba în care s-a făcut acest proces a fost o măsură luată tocmai pentru a limita suferințele și pierderea de vieți umane. Existau încă partizani ai lui Ceaușescu care sperau să preia puterea. Și cred că această decizie a fost corectă, pentru că imediat după execuție, violențele au încetat în capitală. A fost un proces făcut în condiții excepționale și repet: nu cred că a fost o greșală¹⁸.

Silviu Brucan întărește această idee: „Decizia pe care am luat-o s-a dovedit justă după difuzarea procesului la televizor. Cei mai mulți teroriști s-au predat imediat”¹⁹. Anvergura rezistenței partizanilor lui Ceaușescu a fost însă mult mai puțin intensă decât a fost sugerată de imaginile difuzate la televiziunea română. Teroariștii, veritabil laitmotiv al momentului 1989, nu au fost niciodată identificați și rămân până astăzi unul dintre marile mistere neelucidate ale evenimentelor din decembrie. Deși CFSN anunța în 26 decembrie constituirea unor tribunale militare extraordinare care să judece toate „acțiunile teroriste”, nici măcar o persoană nu a fost condamnată pentru „terorism”, iar dintre sutele de indivizi arestați și suspectați, numai patru au fost acuzați în instanță pentru port ilegal de armă²⁰. Un raport al Parchetelor Militare din 1994 arăta că numeroși „suspecți” au fost arestați, fie accidental, în urma unor neînțelegeri, fie în urma unor denunțuri neverificate²¹.

Invocarea acestei figuri simbolice a adversarului nu a jucat însă numai un rol justificator pentru execuția sumară a cuplului Ceaușescu, ci i-a legitimat pe noii lideri politici ca învingători ai dușmanilor revoluției și ca artizani ai pacificării societății. Chiar dacă analiza procesului Ceaușescu trebuie văzută în contextul haosului și al violenței create în decembrie 1989, după cum subliniază politologul Alexandru Gussi: „în virtutea contextului, CFSN nu a apărut în acel moment ca responsabil al unui act contrar spiritului justiției, ci ca organismul care a făcut posibilă aneantizarea oricărei eventualități de întoarcere în urmă. Violența momentului și evidența schimbării vor face inefficiente din punct de vedere politic - cel puțin pe termen scurt - toate criticile aduse FSN în raport cu continuitățile față de fostul regim sau în raport cu soarta Partidului Comunist”²².

18. Interviu cu Ion Iliescu, realizat de Raluca Grosescu, București, 25 octombrie 2005.

19. Interviu cu Silviu Brucan, realizat de Raluca Grosescu, București, 17 ianuarie 2005.

20. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar, în perioada 1990-1994 în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, pp. 255-259.

21. *Ibidem*.

22. Alexandru Gussi, *Usages du passé et démocratisation. Le rapport des partis politiques roumains à la période communiste*, Teză de doctorat la Institutul de Studii Politice din Paris, p. 59.

În același timp, procesul lui Nicolae Ceașescu a fost prezentat încă din actul oficial ce constituia Tribunalul Militar Excepțional, drept „voința tuturor cetățenilor onești ai României”²³. În 2005, Ion Iliescu reafirma „legitimitatea populară” a deciziei CFSN:

E vorba de un proces istoric natural, întrucât s-a desfășurat imediat după violențele din decembrie, când starea populației era dominată de dorința de a vedea responsabili pedepsiți. (...) Există o atitudine generală împotriva regimului reprezentat de Ceașescu. Am fost acuzați că acest proces ar fi fost injust, că ar fi fost o crimă, dar oamenii voiau să-l vadă mort²⁴.

Motivația noului președinte pentru execuția lui Nicolae Ceașescu este simbolică pentru întregul program politic al noii puteri. Invocând o legitimitate populară pentru acest act, Ion Iliescu se erijează în reprezentantul voinței poporului, sugerând în același timp o deresponsabilizare (atât personală, cât și a mișcării politice pe care a condus-o) față de acest act. Între „voința poporului” și forțele irezistibile ale „procesului istoric natural”, nu se mai poate pune problema sensului deturnat al justiției. Chiar și retrospectiv, reprezentanții noii puteri instaurate în decembrie 1989 refuză orice raportare a actului lor la valorile justiției și ordinii de drept. După cum declară Dumitru Mazilu,

Nu cred că este drept să judecăm un proces făcut sub presiunea evenimentelor și în contextul unei tensiuni extreme, cu măsura prezentului²⁵.

În mod vizibil, pentru conducerea Frontului justiția era o chestiune legată de contextul politic. Cu un cinism nedeghizat, Silviu Brucan scrie în memoriile sale:

E adevărat că [acest proces] a fost pus în discuție pe urmă. Dar legitimitatea nu a fost niciodată punctul forte al revoluțiilor²⁶.

Totuși, aparenta legalitate a procesului a fost la un moment dat susținută de Ion Iliescu, care afirmă în memoriile sale :

S-au respectat Constituția și legislația în vigoare în timpul lui Nicolae Ceașescu. Pedepsa cu moartea este o dovadă²⁷.

Acest efort de a păstra aparențele unui proces just, împotriva evidentei încălcări a oricărui spirit al dreptății, este elocvent pentru încercarea noilor lideri de a mima respectul pentru lege. Rolul proceselor intentate foștilor lideri politici de a institui un nou sens al legalității într-o tranziție la democrație este îndeplinit numai dacă ele respectă procedura penală, pentru a arăta, pe de o parte, că nimeni nu este deasupra

23. ATMTB, dosar nr. 417/2003, „Actul de constituire a Tribunalului Militar Excepțional, din 24 decembrie 1989”, p. 1.

24. Interviu cu Ion Iliescu, realizat de Raluca Grosescu, București, 25 octombrie 2005.

25. Interviu cu Dumitru Mazilu, realizat de Raluca Grosescu, București, 29 iulie 2005.

26. Silviu Brucan, *op. cit.*, p. 235.

27. Ion Iliescu, *Revoluția trăită*, Editura Redacției publicațiilor pentru străinătate, București, 1995, p. 53.

legii și, pe de altă parte, că sensul justiției nu poate fi deturnat ca în fostul regim nedemocratic²⁸. Absența respectului pentru lege și pentru drepturile acuzaților este însă incompatibilă cu viziunea democratică asupra justiției. Din această perspectivă, inaugurarea democrației românești cu un proces care încalcă flagrant regulile procedurii penale este revelatoare pentru modul în care noua putere instaurată în 1989 a înțeles justiția ca instrument politic. Procesele din perioada imediat următoare vor confirma și ele aceeași tendință de politizare a sistemului judiciar și de compromitere a sensului justiției.

Astfel, una dintre funcțiile pe care procesul Ceaușescu a îndeplinit-o a fost aceea de a ascunde, sub aparențele unei rupturi simbolice, continuitățile politice dintre prezent și trecut. Acest lucru a fost denunțat de o parte importantă a presei și a societății civile, care și-a definit identitatea politică în jurul contestării legitimității revoluționare a noii puteri. O altă categorie de contestatari este cea a apropiaților lui Ceaușescu, condamnați în procesele din anii 1990-1992, care își denunță foștii colegi de partid:

S-au grăbit să-l împuște pe Ceaușescu pentru a-și construi, pentru a câștiga un anumit capital anticomunist, în condițiile în care erau ei înșiși comuniști²⁹.

Noua putere, formată din membri ai fostului aparat comunist, a încercat să simuleze o ruptură totală cu sistemul dictatorial și să se poziționeze ca adversar al acestuia, când, subliniază Petre Roman, „în fond, intenția lor nu era decât să impună un comunism reformat”, similar celui existent la acea vreme în URSS³⁰.

În aceeași logică, acuzația de genocid, utilizată ca definiție globală a regimului, dar prezentată opiniei publice numai în raport cu evenimentele din decembrie, a avut ca efect evitarea unei dezbateri riguroase asupra naturii criminale a regimului comunist românesc, precum și tergiversarea clarificării responsabilităților pentru victimele din decembrie. Acest proces a avut drept scop proiectarea tuturor ravagiilor sistemului comunist asupra unei singure persoane - Nicolae Ceaușescu. Afirmând inutilitatea demonstrării acuzațiilor, declarate „fapte cunoscute de toată lumea”³¹, noua putere înțelegea să întoarcă pagina și să evite o contestare reală și argumentată a regimului comunist, precum și o elucidare a lanțului decizional implicat în violențele de stat. După cum subliniază Vladimir Tismăneanu, „în locul unui adevărat proces al comunismului românesc, populația a asistat la un simulacru de justiție, cu scopul de a-l demoniza pe fostul lider și a exonera uriașul aparat, ce făcuse posibile aberațiile conducerii Ceaușescu”³².

Procesul Ceaușescu nu a reprezentat însă o sursă de legitimare politică numai pentru FSN și moștenitorii săi. Maniera secretă și expeditivă în care a fost executat Nicolae Ceaușescu, coroborată cu lipsa clarificării evenimentelor din decembrie, au generat

28. Vezi, de exemplu, Malamud-Goti, *op. cit.*, Diane Orentlicher, *op. cit.*

29. Interviu cu Ion Dincă, realizat de Raluca Ursachi și Raluca Grosescu, București, 16 mai 2005.

30. Interviu cu Petre Roman, realizat de Raluca Grosescu, București, 23 mai 2005.

31. *Apud* Romulus Cristea, *Revoluția 1989*, Editura România Pur și Simplu, București, 2006, pp. 222-223.

32. Vladimir Tismăneanu, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, Polirom, Iași, 1999, p. 206.

apariția unui discurs de martirizare a fostului dictator și de apărare a național-comunismului. Această argumentație a devenit o formă de dezvinovățire a regimului comunist românesc, punând totul pe seama „agenților sovietici”, așa cum sugerează Paul Niculescu-Mizil, fost membru al Comitetului Politic Executiv (CPEx) al CC al PCR, judecat și el mai târziu pentru genocid.

E clar astăzi că agenții sovietici au fost implicați în aceste evenimente și că au dorit o anumită traiectorie politică pentru România post-1989. În același context văd și asasinatul lui Ceaușescu. [...] Procesul a avut rolul de a lichida orice forță organizată care putea să se opună drumului luat de România odată cu revoluția³³.

Deși această tendință de martirizare a lui Ceaușescu rămâne restrânsă, analizele realizate de juriști asupra procesului s-au transformat uneori în campanii de reabilitare a fostului dictator. Într-una dintre puținele lucrări juridice care analizează cazul Ceaușescu, Petrache Zidaru pledează împotriva acuzației de genocid, arătând loialitatea lui Nicolae Ceaușescu față de poporul român.

În planul sentimentelor era afectat de istoria poporului român. [...] Cu toate că purta cauza țării pe toate meridianele globului, optimismul orb care-l însoțea nu putea anticipa viitorul, urzit sub ochii lui, de sistemul libertăților și concurenței capitaliste. În planul poziției concrete, a corectat destinul României, a accelerat roata istoriei, pentru a diminua necesitățile implacabile care posedau țara³⁴.

Astfel, dincolo de observațiile de ordin juridic care demonstrează ilegalitatea procesului, analiza aduce în dezbatere rolul lui Nicolae Ceaușescu în istoria românească. Tendința de eroizare a fostului dictator și a politicilor aplicate în ultimele două decenii comuniste va deveni de altfel una dintre tematicile de legitimare politică a partidelor naționaliste din România. „Asasinatul” din decembrie 1989 va fi folosit, de exemplu, de către Partidul România Mare, ca instrument de denigrare a adversarilor politici, în principal a moștenitorilor FSN-ului și a lui Ion Iliescu. Afirmând „rolul major” al lui Nicolae Ceaușescu în istoria României și asumându-și campanii de reabilitare a fostului dictator, Corneliu Vădim Tudor a invocat în repetate rânduri „criminalitatea” liderilor FSN și lipsa lor de onestitate, în raport cu un regim care a adus „progres” poporului român³⁵.

Organizat de oameni politici ai fostului regim și judecat de eșalonul doi al justiției comuniste, procesul Ceaușescu a avut trăsăturile unui spectacol juridic de tip stalinist, dominat de interesele politice imediate ale noii puteri, care au primat în fața legii și

33. Interviu cu Paul Niculescu-Mizil, realizat de Raluca Grosescu și Raluca Ursachi, București, 16 iunie 2005.

34. Petrache Zidaru, *Tribunalele Militare. Un secol și jumătate de jurisprudență (1852-2000)*, Universul Juridic, București, 2006, p. 307.

35. Corneliu Vădim Tudor, *Discursuri*, Editura Fundației România Mare, București, 2001, voi. 1, p. 20.

a regulilor de procedură. Derulat în fața unui tribunal **cu bază legală** contestabilă, având o sentință stabilită înainte de judecare, procesul **a durat mai puțin de o oră**, timp în care procedura penală nu a fost respectată, iar **judecătorii și avocații au jucat rol** de procuror. Finalizat cu o condamnare la moarte, în **urma unor încadrări** juridice nejustificate, procesul a amintit „tradiționala violență a **rafkHturUonlntre** conducătorii Partidului Comunist Român, mai ales în momentul **scrumbării** liderului”³⁶. Deși trebuie să ținem cont de contextul de panică și de violență **în care** s-a derulat execuția cuplului Ceaușescu, inaugurarea tranziției spre democrație printr-un proces „revoluționar” care deturna legea în scopuri politice a compromis ideea de instaurare a ordinii legale democratice, indicând o continuitate a practicilor juridice din fostul regim. Astfel, unul dintre rolurile proceselor ca formă a justiției de tranziție a fost anulat, anume promovarea legalității ca valoare fundamentală a noului sistem.

Deși acuzațiile aduse politicilor lui Ceaușescu aveau potențialul de a genera o reflecție asupra responsabilității aparatului comunist în elaborarea și aplicarea lor, sentința nu a fost făcută publică, împiedicând astfel dezbateră asupra regimului Ceaușescu. Invocarea frauduloasă a cifrei de 60.000 de morți în Comunicatul CFSN, precum și supradimensionarea pericolului „terorist” de către liderii noii puteri, au servit ca legitimare politică elitelor FSN. Acestea și-au **arogat** statutul de salvatori și reprezentanți legitimi ai națiunii, eludând orice responsabilitate pentru perpetuarea fostului regim pe care îl serviseră până în decembrie 1989. **Prin** acest proces, noii conducători ai României construiau în același timp și o imagine **mincinoasă** a revoluției care îi adusese la putere.

36. Alexandru Gussi, *op. cit.*, p. 59.

8. Condamnările pentru genocid din anii 1990-1991

Execuția lui Nicolae și a Elenei Ceaușescu nu a avut darul să liniștească spiritele. Opinia publică și presa au continuat să ceară cu insistență pedepsirea vinovaților și aflarea adevărului referitor la represiunea din decembrie 1989. În acest context, Gheorghe Robu, procurorul general al României, declara în ianuarie 1990:

Vreau să se rețină că niciun vinovat nu se va putea sustrage în vreun fel de la răspunderea pentru faptele sale. [...] Important rămâne faptul că în fața tribunalelor vor compărea lideri politici și administrativi ai fostei dictaturi, membri din familia tiranului, sute de teroriști, toți aceștia aflându-se în prezent în stare de arest¹.

Procurorul general promitea procese elaborate, cu un număr mare de acuzați și de martori, cu un probatoriu complex, care să acopere nu numai momentul revoluției, ci și alte crime comise înainte de 1989. În ciuda acestor promisiuni, în perioada 1990-1991 au continuat procesele sumare de tip „revoluționar”, soldate cu condamnări eronate pentru genocid sau complicitate la genocid.

8.1. Probatoriul „genocidului” din decembrie

În acest context, patru apropiați ai lui Nicolae Ceaușescu, apoi unul dintre frații săi, generalul Andruța Ceaușescu, precum și șeful Securității, generalul Iulian Vlad, au fost condamnați, în primă instanță, pentru genocid și complicitate la genocid. Emblematice pentru această fază a justiției de tranziție, procesele au fost transmise integral la Televiziunea Română și au făcut subiectul unor dezbateri aprinse în presă.

Primul proces din această serie a început pe data de 27 ianuarie 1990, la o lună după execuția cuplului Ceaușescu. Erau aduși în fața instanței patru colaboratori apropiați ai lui Nicolae Ceaușescu, implicați direct în reprimarea manifestațiilor din decembrie: Tudor Postelnicu - Ministru de Interne și membru supleant al CPEX; Emil Bobu - secretar al CC al PCR cu probleme de cadre și organizatorice și membru al Biroului Permanent al CPEX; Ion Dincă - prim-viceprim-ministru și membru al Biroului Permanent al CPEX; și Manea Mănescu - membru al Biroului Permanent al CPEX.

1. Interviu acordat de Gheorghe Robu, *România Liberă*, 14 ianuarie 1990.

Cei patru au fost acuzați de complicitate la genocid, pentru vina de a nu se fi opus deciziei lui Ceaușescu de a reprimă violent manifestațiile din decembrie și pentru implicarea lor directă în coordonarea operațiunilor represive. Rechizitoriul a făcut referire la uciderea și rănirea a „mii de bărbați și femei, copii și tineri, adulți și bătrâni, din toate straturile sociale”², numărul victimelor fiind estimat, până la data întocmirii rechizitoriului, la „689 persoane ucise și peste 1200 rănite”³. Perioada vizată nu acoperea numai zilele dinainte de constituirea CFSN, ci și violențele din 22-31 decembrie, acțiunile „teroriste” fiind imputate astfel apropiaților lui Ceaușescu. Acuzația de genocid a fost interpretată ca „intenția directă de a distruge colectivitatea umană care a cerut pașnic înlăturarea sistemului de dictatură”⁴. În raport cu procesul Ceaușescu, se remarcă deja abandonarea acuzațiilor vizând perioada dinainte de decembrie 1989, precum și abandonarea terminologiei de „crime împotriva poporului român”. Genocidul imputat nu mai este unul „lent”, derulat de-a lungul deceniilor și îndreptat împotriva grupului național românesc, ci unul punctual, vizând colectivitatea de manifestanți - prin urmare, un grup politic, pe care, după cum am văzut, definiția națională sau internațională a genocidului nu îl protejează.

Probele invocate au fost stenogramele a două ședințe ale CPEX din 17 și respectiv 22 decembrie, precum și ale unei teleconferințe din 21 decembrie, în care inculpații nu au luat nicio poziție față de decizia lui Nicolae Ceaușescu de a interveni violent împotriva manifestanților. Astfel, cei patru erau acuzați că

au participat la comiterea genocidului prin aprobarea măsurilor luate de dictator, deși, în virtutea prerogativelor decurgând din funcțiile pe care le-au îndeplinit, aveau posibilitatea să le împiedice⁵.

Temându-se probabil că vor avea aceeași soartă ca Ceaușescu, cei patru acuzați au recunoscut legitimitatea noii puteri instituite la București, și-au exprimat regretele pentru represiunea din decembrie 1989, declarând că s-au comportat ca niște „dobitoci”, autoîncriminându-se sistematic pentru atitudinea lor lașă în fața dictatorului, invocând drept apărare propria slăbiciune, ignoranță și neputință în fața personalității tiranice a dictatorului. Ca și în cazul procesului Ceaușescu, completul de judecată⁶ a avut aerul unui comitet de pedeapsă, interzicându-le inculpaților să vorbească, declarându-le din start vinovăția și invocând, fără nicio probă, acuzații fanteziste. A fost menționată, de exemplu, existența unui plan supranumit „ZZ” sau „sfârșitul sfârșitului”, constând într-o campanie de otrăvire a apelor din capitală și de distrugere a barajelor din țară, cu scopul de a decima populația României. Coordonarea trupelor de „teroriști” a fost și ea evocată de-a lungul procesului, inculpaților interzicându-li-se să-și exprime însă

2. APMÎCCJ, dosar nr. 2/P/1990, „Rechizitoriu din 22 ianuarie 1990”, p. 2.

3. *Ibidem*, p. 13.

4. *Ibidem*, p. 14.

5. *Ibidem*, p. 5.

6. Membrii completului de judecată: colonel de justiție Aurel Cosma - procuror; colonel de justiție Adrian Nițoiu - președinte al completului de judecată; locotenent-colonel de justiție Coriolan Voinea - judecător; colonel Petre Goia, colonel Gheorghe Suman, maior Vladimir Grebenișan - asesori populari; Viorel Salmovici, Nicolae Ciochină - grefieri.

opinia asupra acestei chestiuni. Spre deosebire însă de procesul Ceașescu, apărarea⁷ nu a mai jucat un rol de procuror, denunțând nerespectarea diverselor proceduri și precaritatea probelor.

Pe parcursul celor șapte zile cât a durat procesul, judecătorul a schimbat încadrarea juridică din complicitate la genocid în infracțiune de genocid, invocând existența unui „plan întocmit minuțios anterior acestor violențe”, în vederea folosirii „mijloacelor de război” cu intenția „distrugerii colectivităților de manifestanți pașnici pe care dispe-rarea justificată îi scosese în stradă”⁸.

Implicarea directă în conducerea operațiunilor represive a constituit un alt cap de acuzare, probat prin interogarea a șapte martori din cadrul Cancelariei CC și din Ministerul de Interne. Tudor Postelnicu a fost acuzat pentru

ordine nemijlocite pentru aplicarea represiunii și participarea la prinderea, imobilizarea și imbarcarea în autovehicule a celor reținuți, precum și la molestarea lor. Totodată, a dat curs cererii de a i se trimite ajutoare lui Nicu Ceașescu pentru reprimarea, cu forțe speciale, a demonstrațiilor din județul Sibiu. De asemenea, pe data de 22 decembrie, personal a dat ordin unui grup de apărători ai sediului CC să tragă în demonstrații care pătrunseseră în clădire⁹.

Lui Emil Bobu i s-a imputat supravegherea represiunii în județele Brașov și Sibiu și în capitală „în jurul CC”¹⁰. Dispariția unui „număr mare de cadavre, incinerarea și trecerea lor în evidența persoanelor trecute fraudulos peste hotare” a constituit un alt cap de acuzare pentru cei doi inculpați¹¹. Ion Dincă a fost acuzat că

a participat nemijlocit la transmiterea în județele Dolj, Vâlcea, Olt a dispozitivelor, de a fi trimis, în scopul reprimării brutale a demonstrațiilor de la Timișoara, 22.000 de luptători din gărzile patriotice, înarmați - în lipsa bastoanelor de cauciuc - cu băte de lemn confecționate în mod special în acest sens, precum și participarea directă la înăbușirea insurgenței în capitală¹².

în ceea ce îl privește pe Manea Mănescu, acesta a fost acuzat că, preluând conducerea statului în absența lui Ceașescu, se face vinovat de „măcelul” derulat la nivel național.

În condițiile în care pedeapsa capitală fusese abolită la începutul anului 1990, cei patru inculpați au fost condamnați la detenție pe viață, confiscarea totală a averii personale, degradare militară și anularea unor drepturi civile pe perioada detenției, pentru infracțiunea de genocid.

În aceeași serie de condamnări pentru genocid s-au înscris și procesele generalului Iulian Vlad¹³, șeful fostei Securități, și al generalului Andruța Ceașescu¹⁴, comandant

7. Virgil Rață - avocat al lui Tudor Postelnicu; Vasile Olaru - avocat al lui Emil Bobu; Paul Vărzaru - avocat al lui Ion Dincă; Dumitru Petrescu - avocat al lui Manea Mănescu.

8. ATMTB, dosar nr. 33/1990, „Sentința nr. 2/2 februarie 1990”, p. 5.

9. *Ibidem*, p. 8.

10. *Ibidem*.

11. *Ibidem*, p. 9.

12. *Ibidem*, pp. 8-9.

13. APMÎCCJ, dosar nr. 81/P/1990, „Rechizitoriu din 17 iulie 1990”, pp. 1-28.

14. APMÎCCJ, dosar nr. 65/P/1990, „Rechizitoriu din 27 februarie 1990”, pp. 1-23.

al Școlii Militare de ofițeri a Ministerului de Interne de la Băneasa. Cei doi au fost acuzați de coordonarea trupelor de Securitate, în scopul reprimării manifestațiilor din decembrie. Dacă în cazul lui Iulian Vlad s-a reținut numai ordonarea represiunii la nivel național, lui Andruța Ceașescu i s-a imputat, pe de o parte, coordonarea trupelor de Securitate pentru reprimarea manifestațiilor din București, iar, pe de altă parte, uciderea mai multor persoane participante la insurgențe¹⁵. Primul a fost condamnat la 9 ani de închisoare, 5 ani de interdicție a unor drepturi civile și degradare militară pentru favorizare la infracțiunea de genocid; cel de-al doilea la detenție pe viață și degradare militară pentru instigare la genocid și omor deosebit de grav¹⁶.

8.2. Opinia publică și emergența conceptului de „proces al comunismului”

Dacă execuția cuplului Ceașescu s-a bucurat într-o primă fază de consensul opiniei publice, următoarele procese soldate cu condamnări pentru genocid au provocat dezbateri aprinse asupra faptelor incriminate și a limitării acuzațiilor la momentul revoluției. Încă înainte de începerea „Procesului celor patru”, presa anticipa momente cathartice de justiție și adevăr, care să pună problema represiunii derulate de-a lungul întregului regim comunist.

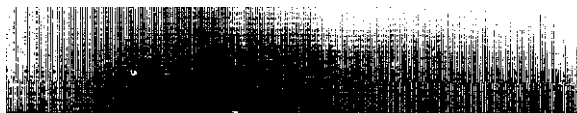
Nu vrem să influențăm în niciun fel instanța, dar credem că noțiunea de genocid nu trebuie să se oprească doar la ceea ce s-a întâmplat în decembrie trecut. Dar ce-a fost înainte de 17 decembrie? Genocid înseamnă numai aceste victime? Dar sutele de mii de victime care - am putea spune - au rămas în picioare? Genocid înseamnă în primul rând distrugerea acestui popor¹⁷.

Ceea ce clama societatea civilă era tocmai rolul proceselor ca formă de scriere a istoriei recente și de evaluare a politicilor represive în ansamblul lor. Departe de a lărgi însă investigațiile asupra crimelor comise înainte de decembrie 1989, eforturile procuraturii s-au limitat la întocmirea unor rechizitorii vizând intervalul 17-31 decembrie, probele reținute referindu-se însă numai la represiunea de până în 22 decembrie. Două motive au stat la baza acestei realități. În primul rând, se impunea de urgență necesitatea clarificării revoluției sângeroase tocmai încheiate. Acest ultim act represiv al regimului comunist întrecea în violență abuzurile săvârșite în ultimele două decenii, iar crimele avuseseră loc la scenă deschisă, fără să poată fi ascunse de o cortină birocratică. În același timp, era mai ușoară demararea unor anchete referitoare la aceste violențe, având în vedere că existau martori și că lanțul decizional era ușor de stabilit conform stenogramelor CPEx. În al doilea rând, prezentându-se ca „emanație a revoluției române”, noua putere instaurată la București avea interesul de a intenta

15. *Ibidem*, pp. 5, 8.

16. Domnița Ștefănescu, *op. cit.*, p. 156.

17. Petre Minai Băcanu, „Procesul: prima zi, primele semne de întrebare”, *România Liberă*, 28 ianuarie 1990.

IIIkJIaIIIIJIUj

astfel de procese pentru a se legitima ca adversar al fostei elite ceaușiste și artizan al încetării violențelor. În ceea ce privește demararea unor procese vizând represiunea dinainte de decembrie 1989, interesul era mult mai scăzut, dacă nu contrar, în condițiile în care liderii CFSN proveneau ei înșiși din structurile puterii comuniste care pusese în practică sistemul opresiv. Ion Dincă, unul dintre inculpații „Procesului celor patru” interpretează, de altfel, absența unui proces vizând crimele comunismului ca efect al continuității dintre vechii și noii lideri:

Noi, toți din CPEx, am zis că suntem de acord cu un proces al PCR [...] Problema e însă că cei care făceau un astfel de proces ar fi trebuit să se judece și pe ei. Pentru că și ei au făcut parte din sistem. Să se judece ce s-a făcut în comunism; problema este însă cine pe cine judecă. Cum credeți însă că Năstase o să-l judece pe socru-său, Petre Roman pe taică-său, Iliescu și Brucan pe ei înșiși?¹⁸.

La finalul „Procesului celor patru”, încrederea unei părți a opiniei publice în buna credință a noilor lideri politici și în independența justiției începea deja să se clatine. Reporterul de la *România Liberă* care acoperise subiectul în ziar scria la câteva zile după pronunțarea sentinței:

Peste ultima zi a procesului a căzut cortina. Milioane de români l-am așteptat cu sufletul la gură și cam aceeași este proporția celor ce-au rămas dezamăgiți. Pentru simplul, dar regretabilul motiv că el a rămas dator cu răspunsul la foarte multe întrebări. După opinia noastră, rechizitoriul a fost „subțire”, iar „discreția” completului în a afla amănunte esențiale în legătură cu comiterea genocidului este inexplicabilă. [...] Ce-a făcut efectiv Bobu în Orașul martir? Căror persoane le-a transmis ordinul de tragere în demonștrări și care dintre ele au ordonat securiștilor să-l pună în aplicare? Cum se numesc indivizii care au primit însărcinarea de a organiza dispariția morților? Cine știa de acest plan, în afară de el și Dăscălescu care, sub presiunea maselor, au promis că vor înapoia morții familiilor? Toate aceste întrebări au rămas fără răspuns. Chiar nu a găsit acuzarea un singur martor, măcar din Timișoara? Sau nu s-a străduit să o facă? [...] Derularea interogatoriului pledează pentru ideea că el a fost în așa măsură canalizat, încât să nu aflăm nimic¹⁹.

Nu numai frustrarea referitoare la lipsa de clarificare a evenimentelor din decembrie se face simțită în presa vremii, ci și revolta în fața faptului că procesul nu a vizat în niciun fel represiunea comunistă din ultimele patru decenii. De exemplu, în noiembrie 1990, un comunicat oficial al Comitetului Helsinki cerea președintelui Iliescu judecarea generalului Vlad pentru încălcarea drepturilor omului de-a lungul întregii perioade cât se aflate la conducerea Securității²⁰. Presa denunța la rândul ei absența unor astfel de incriminări în cazul „Procesului celor patru” :

Am trăit 45 de ani un adevărat univers kaffian, în care nu puteam ști niciodată de unde vine răul, ce va aduce ziua de mâine [...]. Împlinirea revoluției noastre interioare

18. Interviu cu Ion Dincă, realizat de Raluca Groșescu și Raluca Ursachi, București, 16 mai 2005.

19. Emil Munteanu, „Sentința s-a pronunțat, întrebările persistă”, *România Liberă*, 6 februarie 1990.

20. Domnița Ștefănescu, *op. cit.*, p. 104.

necesită climatul adecvat înțelegerii, deschiderea unei căi de dobândire a adevărului în plinătatea înțelesului său moral. Tocmai o astfel de cale ar fi trebuit să o deschidă procesul intentat vinovaților de coautorat la genocid. Sigur, tribunalul judecă persoane pe baza unor fapte. Dar care este scopul judecății? De a da doar pedepse? De a liniști spiritul printr-o justă așezare a binelui și răului? Sau de a dobândi adevărul, ca adevăr istoric, dar în primul rând ca asumare critică în propria conștiință? [...] Nu pedeapsa ne interesează în primul rând. Ne interesează cum a fost posibil masacrul. [...] în discuție nu sunt numai aceste zile, ci în primul rând toți acei ani care au dus la masacrul din aceste zile. [...] Și din toate acestea, instanța reține tonul cu care se dădeau ordinele, costul bătelor și administrarea de picioare"²¹.

Se degajă deja în opinia publică românească un curent constestar față de modul în care justiția de tranziție este aplicată în tribunale și înțeleasă de liderii noii puteri politice. Acest curent constituie nucleul viitoarei opoziții politice și conturează o falie profundă în societatea românească cu privire la viziunea asupra trecutului comunist și a măsurilor de decommunizare. Pe de o parte, elita CFSN se limitează în această perioadă la denunțarea foștilor înalți demnitari ai partidului și ai Securității pentru represiunea din decembrie și pentru actele de „diversiune teroristă”, fără a încerca stabilirea lanțului decizional până la executanții ordinelor. Pe de altă parte, nucleul incipient al opoziției politice se exprimă în favoarea deschiderii unui proces global al comunismului și în favoarea elucidării evenimentelor din decembrie, prin intentarea de procese până la nivelul executanților represiunii. Apare astfel în opinia publică ideea rolului proceselor nu numai ca formă de pedepsire a vinovaților, așa cum apăruse în cazul Ceaușescu, ci și ca formă de scriere a adevărului istoric, de creare a unei narațiuni complete asupra trecutului comunist. Se cristalizează astfel în cercurile opoziției politice ideea unui „proces al comunismului” de tip Nürnberg²², care să pună în cauză nu numai acte individuale de abuz, ci sistemul în ansamblul său.

Semnificația celor trei procese soldate inițial cu condamnări pentru genocid a fost multiplă. Ele au continuat tendința unei justiții de tip „revoluționar”, în disprețul literei legii și al procedurii. Acuzațiile, deși mai moderate decât în procesul Ceaușescu, au rămas vagi și inexacte, amestecând fapte care puteau fi probate (cum ar fi ordinul de a trage în manifestanți), cu acuzații fanteziste de tipul „planul ZZ”. Procesele nu au stabilit o narațiune coerentă despre ceea ce se întâmplase în decembrie, faptele fiind mai degrabă insinuate decât enunțate sau probate. Victimele nu au jucat niciun rol în aceste procese, ele nefiind chemate să depună mărturie. Lipsa investigațiilor detaliate a ceea ce se întâmplase a făcut ca victimele să nu fie identificate ca atare, fapt care avea să conducă în deceniile care au urmat la arogarea abuzivă a acestei calități de către persoane care nici măcar nu participaseră la manifestații. Rolul jucat de adevărații revoluționari a fost astfel parțial ocultat.

21. Petre Mihai Băcanu, „In pauză: câteva întrebări”, *România Liberă*, 7 februarie 1990.

22. Octavian Paler, „Procese”, *România Liberă*, 16 martie 1990.

Pe de altă parte, aceste procese au consfințit în imaginarul colectiv ideea unei represiuni „genocidare” în decembrie 1989, fără să angajeze însă o dezbatere asupra conceptului și, eventual, o modificare a Codului Penal cu privire la protejarea grupurilor politice în definiția genocidului. Începând cu aceste procese și până în prezent, o confuzie majoră va marca viziunea opiniei publice asupra genocidului, prin ignorarea laturii juridice și prin interpretarea lui într-o cheie morală. Pe parcursul întregii tranziții, inflația referirilor la „genocidul” comunist va fi alimentată de această interpretare morală, supralicitată în detrimentul celei juridice.

Aceste procese marchează de asemenea momentul mobilizării opoziției politice anti-FSN în scopul deschiderii unui „proces al comunismului”, văzut, pe de o parte, ca măsură punitivă pentru aparatul fostului regim și, pe de altă parte, ca formă de rescriere a istoriei recente.

9. Abandonarea „justiției revoluționare”

Condamnările pentru genocid au încetat după aceste trei procese, în paralel cu consolidarea noii puteri și normalizarea situației politice. O nouă etapă a justiției penale de tranziție, caracterizată de respectarea mai strictă a procedurii și a încadrărilor juridice, va fi inaugurată odată cu procesul a 24 de membri și membri supleanți ai Comitetului Politic Executiv al CC al PCR. Aceeași tendință va fi confirmată și de judecarea lui Nicu Ceaușescu - fiul cel mare al fostului dictator și prim-secretar al PCR în județul Sibiu -, precum și de revizuirea condamnărilor pentru genocid pronunțate în 1990 și 1991. Acuzațiile vor viza în continuare exclusiv evenimentele din decembrie 1989, fără să extindă mcriminările la alte crime și abuzuri politice și fără să stabilească responsabilitatea executanților deciziilor politice. Pe de o parte, condamnările membrilor CPEx vor confirma tendința noii puteri de a se delimita de fosta elită ceaușistă. Pe de altă parte, grațierile care vor urma acestor condamnări, justificate ca acte de clemență de către președintele Iliescu, vor arăta o anumită complicitate între vechea și actuala putere politică, adâncind falia dintre elitele comuniste convertite și forțele politice care se poziționau ca anticomuniste.

9.1. Procesul membrilor CPEx

La 4 iunie 1990, 24 de membri și membri supleanți ai CPEx au fost acuzați de genocid în fața Tribunalului Militar Teritorial București. Rechizitoriul¹ invoca distrugerea „colectivităților umane, constituite din masele de revoluționari”² în decembrie 1989. Numărul victimelor era estimat la 1.033 de morți și 2.198 răniți³. Acuzația propunea o imagine a reprimării ca masacru planificat, ca intenție de a distruge întreaga populație a orașelor insurgente, de a „rade” de pe hartă Timișoara și Bucureștiul. Ca și în „Procesul celor patru”, probatoriul se baza pe stenogramele celor două ședințe CPEx din 17 și 22 decembrie, în cadrul cărora se decisese intervenția violentă contra populației, dar și pe dovezile implicării personale a unor acuzați în coordonarea represiunii la nivel local în Timișoara, Târgu Mureș, Cluj, Brașov, Arad și Iași. Spre deosebire de „Procesul celor patru”, încadrările jurice au fost schimbate de mai multe ori, până ca o sentință definitivă să fie pronunțată. Tabelul 1 indică modul cum au evoluat încadrările juridice și sentințele până la condamnarea finală.

1. Rechizitoriul a fost întocmit de locotenent-colonel de justiție Vasile Stanca, dosarul fiind apoi preluat de colonelul de justiție, procuror Grigore Scărlătoiu.
2. Mircea Bunea, *Praf în ochi. Procesul celor 24-1-2*, Scripta, București, 1994, „Rechizitoriu din 4 iunie 1990 al Procuraturii Generale, Direcția Procuraturilor Militare”, pp. 98-99.
3. *Ibidem*, p. 99.

Tabelul 1. Situația condamnărilor în Lotul CPEX*

Nume	Funcție deținută în 1989	Fapte reținute	Încadrarea rechi-zitoriului	Prima Instanță, Sentința nr. 11 din 25 martie 1991 a Tribunalului Militar București - Secția Fond	Recurs, Decizia nr. 53 din 12 decembrie 1991 a Curții Supreme de Justiție - Secția Militară	Recurs extraordinar, Decizia nr. 37 din 20 aprilie 1992 a Curții Supreme de Justiție - Completul de șapte judecători	Eliberări
Ștefan Andrei	Membru supleant al CPEX și viceprim-mi-nistru	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infracto-rului la 2 ani și 10 luni închisoare și 2 ani de interzicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru com-plicitate la omor deose-bit de grav la 14 ani închisoare și 9 ani inter-zicere a unor drepturi	Gradat prin Decret Pre-zidențial nr. 41/1994
Lina Ciobanii	Membru al CPEX și viceprim-mi-nistru	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infracto-rului la 2 ani închi-soare și 2 de interzi-cere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru com-plicitate la omor deose-bit de grav la 14 ani închisoare și 9 ani inter-zicere a unor drepturi	Grațiat prin Decret Pre-zidențial nr. 579/1996
Silviu Curticeami	Membru supleant al CPEX, mem-bru al Consi-liului de Stat și șef al Cancela-riei CC al PCR	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infrac-to-rului la 2 ani și 10 luni închisoare și 2 de interzicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru com-plicitate la omor deose-bit de grav la 16 ani închisoare și 8 ani inter-zicere a unor drepturi	Grațiat prin Decret Pre-zidențial nr. 41/1994
Gfăeorghe Da vid	Membru supleant al CPEX și ministru al Agriculturii	Participarea la ședința CPEX din 17 decembrie	Genocid	Achitat pentru genocid și eliberat	Achitat	Condamnat pentru com-plicitate la omor deose-bit de grav la 8 ani închisoare și 5 ani inter-zicere a unor drepturi	Eliberat con-diționat pe caz de boală Dec. pen. nr. 56/10.08.1993. a T. Mun. București

4. Tabelele prezentate în acest studiu au fost realizate pe baza centralizării unor date puse la dispoziție de domnul Stejărel Olani, coroborate cu documentele proceselor.

Ludovic Fazekas	Membru al CPEX	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 4 ani și 6 luni de închisoare și 4 ani de interdicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 14 ani închisoare și 9 ani interdicere a unor drepturi	Eliberat condiționat pe caz de vârstă prin dec. 773 din 14.09.1994 a T. Mun. București
Suzănica Gâdea	Membru supleant al CPEX	Participarea la ședința CPEX din 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 2 ani închisoare și 2 ani interdicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 8 ani închisoare și 5 ani interdicere a unor drepturi	Grațiată prin Decret Prezidențial nr. 41/Î1994
Nicolae Giosan	Membru supleant al CPEX și președinte al Marii Adunări Naționale	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Decedat	Decedat	Decedat	-
Ana Mureșan	Membru supleant al CPEX și ministru al Comerțului Interior	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 2 ani închisoare și 2 ani interdicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 16 ani închisoare și 8 ani interdicere a unor drepturi	Grațiat prin Decret Prezidențial nr. 41/1994
Paul Niculescu-Mizil	Membru al CPEX	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 3 ani și 6 luni de închisoare și 3 ani de interdicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 8 ani închisoare și 5 ani interdicere a unor drepturi	Eliberat condiționat pe caz de boală la 26.10.1992 prins.p. nr. 1295 din 26.10.1992 a T. Mun. București

Ion Radu	Membru al CPEX și viceprim-ministru al guvernului	Participarea la ședința CPEX din 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 3 ani închisoare și 3 ani interzicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 8 ani închisoare și 5 ani interzicere a unor drepturi	Eliberat condiționat pe caz de boală - SP22/04.01.1995
Gheorghe Rădulescu	Membru al CPEX și vicepreședinte al Consiliului de Stat	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Disjungerea cauzei pe caz de boală	Decedat	Decedat	-
Ion Stoian	Membru supleant al CPEX și ministru de externe	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 2 ani și 10 luni închisoare și 2 de interzicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 14 ani închisoare și 9 ani interzicere a unor drepturi	Grațiat prin Decret Prezidențial nr. 41/1994
Iosif Szasz	Membru supleant al CPEX	Participarea la ședința CPEX din 17 decembrie	Genocid	Achitat pentru genocid și eliberat	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 8 ani închisoare și 5 ani interzicere a unor drepturi	Eliberat condiționat prin Decret Prezidențial 40/23.07.1993 a T. Mun. București
Ioan Totu	Membru al CPEX și președinte al Consiliului de Stat al Planificării	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 5 ani și 6 luni de închisoare și 5 ani de interzicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 16 ani închisoare și 8 ani interzicere a unor drepturi	Inculpatul a decedat la 21.04.1992
Ioan Toma	Membru supleant al CPEX și ministru pentru problemele tinetului	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie. Coordonarea represiunii la Timișoara	Genocid	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 2 ani și 10 luni închisoare și 2 de interzicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 14 ani închisoare și 9 ani interzicere a unor drepturi	Grațiat prin Decret Prezidențial nr. 41/1994

>

Miu Dobrescu	Membru al CPEx	Participarea la ședința CPEx din 17 decembrie și coordonarea represiunii la Târgu Mureș	Genocid	Condamnat pentru neglijență în serviciu, pentru coordonarea operațiunilor de Târgu Mureș la 2 ani închisoare. Eliberat imediat pe caz de boală	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 14 ani închisoare și 6 ani interzicere a unor drepturi	Decedat
Nicolae Constantin	Membru al CPEx	Participarea la ședința CPEx din 17 decembrie și coordonarea represiunii la Cluj	Genocid	Condamnat pentru neglijență în serviciu, pentru coordonarea operațiunilor la Cluj, la 3 ani închisoare	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 11 ani închisoare și 6 ani interzicere a unor drepturi	Grațiat prin Decret Prezidențial nr. 579/1996
Gheorghe Pană	Membru al CPEx	Participarea la ședința CPEx din 17 decembrie și coordonarea represiunii la Brașov	Genocid	Achitat pentru genocid și eliberat	–	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 11 ani închisoare și 6 ani interzicere a unor drepturi	Grațiat prin Decret Prezidențial nr. 579/1996
Constantin Olteanu	Membru al CPEx	Participarea la ședința din 17 și coordonarea represiunii la Iași	Genocid	Achitat pentru genocid și eliberat	–	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 11 ani închisoare și 6 ani interzicere a unor drepturi	Gradat prin Decret Prezidențial nr. 579/1996
Constantin Radu	Membru supleant al CPEx și președinte al Comitetului executiv al Consiliului popular al minicipiului București	Participarea la ședința din 17 decembrie și coordonarea represiunii la Arad	Genocid	Achitat pentru genocid și eliberat	–	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 14 ani închisoare și 9 ani interzicere a unor drepturi	Gradat prin Decret Prezidențial nr. 41/1994

Constantin Dăscălescu	Membru al CPEX Prim-ministru	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie. Port ilegal de armă	Genocid încălcarea regimului armelor	Cauză disjunsă din motive medicale	-	-	-
Mihai Gere	Membru supleant al CPEX	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie. Port ilegal de armă	Genocid încălcarea regimului armelor	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 2 ani și 10 luni închisoare și 2 de interzicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 11 ani închisoare și 6 ani interzicere a unor drepturi	Grațiat prin Decret Prezidențial nr. 41/1994
Gheorghe Oprea	Membru CPEX, membru al Biroului Permanent al CCalPCR, Viceprim-ministru	Participarea la ședința din 17 decembrie. Port ilegal de armă	Genocid încălcarea regimului armelor	Achitat pentru genocid și eliberat	-	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 14 ani închisoare și 9 ani interzicere a unor drepturi	Gradat prin Decret Prezidențial nr. 579/1996
Dumitru Popescu	Membru al CPEX și rector al Academiei „Ștefan Gheorghiu”	Participarea la ședințele CPEX din 17 și 22 decembrie. Port ilegal de armă	Genocid încălcarea regimului armelor	Condamnat pentru favorizarea infractorului la 5 ani și 6 luni de închisoare și 5 ani de interzicere a unor drepturi	Achitat	Condamnat pentru complicitate la omor deosebit de grav la 14 ani închisoare și 9 ani interzicere a unor drepturi	Gradat prin Decret Prezidențial nr. 579/1996

9.1.1. *Prima instanță și abandonarea acuzației de genocid*

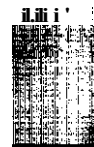
Într-o primă fază, completul de judecată⁵ a decis schimbarea încadrării juridice, motivând că nu a existat nicio „intenție” a inculpaților de distrugere a unui grup protejat de articolul 357 din Codul Penal. În urma respingerii acuzației de genocid, în ședința din 12 martie 1991, Procuratura a conchis că „se impune condamnarea tuturor inculpaților” pentru „instigare la infracțiunea de omor deosebit de grav”⁶. Sentința instanței de fond, pronunțată în 25 martie 1991, a schimbat însă din nou încadrarea juridică în „favorizarea infractorului” - pentru lipsa de atitudine față de deciziile lui Nicolae Ceaușescu; în „neglijență în serviciu” - pentru cei trimiși de Ceaușescu să supravegheze intervențiile în orașele unde au existat victime; și în „violarea regimului armelor și munițiilor” - pentru port ilegal de armă în cazul a patru dintre inculpați⁷.

Tribunalul a decis că ședința CPEX din 17 decembrie nu poate constitui probă în instanță, întrucât în acea ședință nu se luaseră decizii „explicite și printr-o procedură statutară”, atitudinea lașă în fața dictatorului putând fi condamnată numai din punct de vedere moral, nu și juridic⁸. Astfel, persoanele care au participat numai la această ședință au fost achitate. În ceea ce privește ședința CPEX din 22 decembrie, ea fost luată în considerare, instanța argumentând că, după mitingul din 21 decembrie, devenise „evident” că exista o mișcare de solidarizare cu manifestațiile de la Timișoara care cuprinsese „întreaga țară”. Pentru membrii CPEX care au participat la ședința din 22 decembrie, tribunalul a reținut acuzația de „favorizarea infractorului” Nicolae Ceaușescu. Coordonarea „restabilirii ordinii” în orașe precum Arad, Brașov sau Iași, unde instanța a decis că nu au existat „incidente violente”, a fost considerată irelevantă din punct de vedere juridic pentru a permite vreo condamnare⁹. Implicarea în operațiunile militare de la Timișoara, Târgu Mureș și Cluj, unde existaseră victime, a fost considerată „neglijență în serviciu”. Pedepsele au variat și în funcție de poziția deținută de acuzați în cadrul partidului și statului comunist, precum și în funcție de reacția de aprobare directă sau indirectă a deciziilor lui Nicolae Ceaușescu.

Importanța acestei prime sentințe a fost relevantă din mai multe perspective. În primul rând, a fost abandonată condamnarea pentru genocid, deși „favorizarea infractorului” a continuat să facă referire la comiterea „genocidului” de către Nicolae Ceaușescu. Gheorghe Ciubotaru, președintele completului de judecată, explică decizia tribunalului:

Genocidul, conform vechiului cod penal, însemna uciderea membrilor, colectivității sau grupului, vătămarea gravă a integrității fizice sau mentale, supunerea colectivității ori

5. Membrii completului de judecată : colonel de justiție Gheorghe Ciubotaru - președinte ; colonel de justiție - Ion Panaitescu - judecător; colonel Dumitru Bărsan, colonel Ion Bucureșteanu, colonel Eugen Bostan - asesori populari; Monica Caloian - grefier.
6. ATMTB, dosar nr. 126/1990, „încheiere de ședință din 12 martie 1991 a Tribunalului Militar Teritorial București - Secția Fond”, p. 3.
7. ATMTB, dosar nr. 126/1990, „Sentința nr. 11 din 25 martie 1991 a Tribunalului Militar București - Secția Fond”, pp. 51-58.
8. *Ibidem*, pp. 11, 22.
9. *Ibidem*, pp. 26-28.

grupului la rele condiții de existență sau rele tratamente, la distrugerea lor fizică și așa mai departe. Ceea ce este esențial este intenția directă și calificată. Această condiție nu era îndeplinită, și eu cred cu tărie și acum că lucrurile așa stăteau, că nu exista nicio justificare pentru trimiterea în judecată pentru genocid. Pentru că nu exista un grup din acesta. În pledoaria mea ca avocat în procesul Ioachim Moga - adică lotul Cluj - am spus că nu a fost o represiune organizată, care presupunea elaborarea de planuri și punerea în aplicare pas cu pas a planurilor. Au fost reacții la violență, se poate discuta orice, dar nu genocid. Nu exista grupul și nu exista intenția distrugerii¹⁰.

Pentru Gheorghe Ciubotaru, motivația deciziei sale este însă și una de ordin „emoțional”, izvorâtă dintr-o sursă naționalistă:

Eu personal am gândit și în alt fel atunci, că genocidul este o infracțiune infamantă pentru națiunea respectivă. Națiunea română nu poate să fi încălzit la sân asemenea monștri¹¹.

Pentru un alt membru al completului de judecată, colonelul Ion Panaitescu (devenit ulterior general și șeful Secției Militare din Parchetul Național Anticorupție), miza sentinței era mai mare - anume, reevaluarea condamnării pentru genocid în cazul Ceaușescu:

Pentru ce i-am condamnat la favorizarea infractorului? Pentru că, dacă în momentele ulterioare cineva ar fi atacat hotărârea privitoare la Ceaușescu Nicolae și Elena, și ar fi fost desființată printr-o cale extraordinară de atac, constatându-se în mod legal că aceștia nu au săvârșit genocidul, nici membrii CPEX nu au săvârșit infracțiunea de favorizare la genocid, ci numai favorizare simplă. Dar ei au fost judecați pentru asta în mod obiectiv, pentru favorizare la fapta lui Ceaușescu: genocid, în speranța că acele cauze, printr-o cale extraordinară de atac, vor fi casate - inclusiv hotărârea mea. Aici eu am dat-o deliberat așa, ca să reformulez hotărârea [în cazul] lui Ceaușescu¹².

Remarcăm astfel că renunțarea la acuzația de genocid îmbracă multiple semnificații, dincolo de motivele de ordin juridic. Judecătorii sunt conștienți de valoarea epistemică a acestui proces, și de importanța simbolică a încadrării juridice a faptelor. Ei încearcă evitarea unei „rușini naționale” istorice de a avea vinovați pentru genocid, și anticipează o reevaluare a procesului lui Ceaușescu în spiritul unei justiții corecte.

În al doilea rând, este minimalizat rolul acuzațiilor în represiune. Încadrarea coordonării represiunii drept „neglijență în serviciu” ocultează calitatea acuzațiilor de factori decidenți ai politicilor de stat și responsabilitatea lor pentru victimele din decembrie.

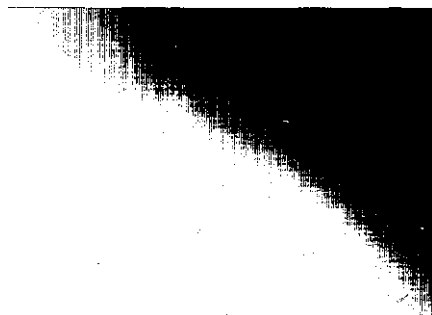
9.1.2. Achitarea generală în Instanța Supremă

Sentința instanței de fond a fost atacată însă de către ambele părți. Pe de o parte, Direcția Procuraturilor Militare a considerat că probele au fost „greșit apreciate”, iar faptele reținute - incomplete pentru reprezentarea „adevărului”, cerând în consecință

10. Interviu cu Gheorghe Ciubotaru, realizat de Raluca Grosescu, București, 24 noiembrie 2006.

11. *Ibidem*.

12. Interviu cu Ion Panaitescu, realizat de Raluca Grosescu și Raluca Ursachi, București, 29 septembrie 2006.

rejudicarea procesului sub o nouă încadrare juridică: „instigare la infracțiunea de omor deosebit de grav”. Curtea Supremă de Justiție - Secția Militară a declarat însă recursul neîntemeiat, argumentând că nu a existat „niciun acord expres sau tacit al membrilor CPEx pentru reprimarea revoluției” și că, în plus, rechizitoriul nu numea nicio persoană care ar fi fost „instigată”¹³. Pe de altă parte, membrii CPEx condamnați de instanța de fond au atacat sentința, invocând faptul că niciunul dintre ei „nu a dat ajutor lui Ceaușescu Nicolae și nu a avut reprezentarea calității de infractor a acestuia”. Acceptând recursul inițiat de inculpați, completul de judecată¹⁴ a decis că ședința din 22 decembrie nu poate constitui o bază de acuzare, întrucât acolo

nu s-a adoptat nicio hotărâre de reprimare [...] care ar putea cădea sub incidența legii penale și nu existat un acord în acest sens, tacit sau expres, al membrilor menționatului organism¹⁵.

Pentru persoanele care au coordonat operațiunile din teritoriu, curtea a decis că inculpații se aflau la fața locului pentru „rezolvarea unor eventuale probleme legate de aprovizionare și de asigurarea ordinii și liniștii publice”¹⁶. În același timp, s-a considerat că „prima instanță nu a arătat, în mod concret, ce acțiuni a întreprins fiecare inculpat” și nici nu a elucidat circumstanțele uciderii sau vătămării unor persoane¹⁷. Cu majoritate de voturi, Curtea a decis achitarea tuturor inculpaților.

Această sentință însemna că, în afara lui Nicolae Ceaușescu și a „celor patru”, niciun demnitar al Partidului Comunist nu mai era considerat vinovat pentru represiunea din decembrie 1989. Sentința a ignorat orice responsabilitate politică a CPEx ca organ colectiv de conducere al partidului și al statului, în contextul în care, conform Constituției, PCR era forța conducătoare în stat. Judecarea membrilor CPEx fără a ține cont de funcțiile lor decizionale evita astfel o dezbatere despre natura responsabilității în statul comunist, proiectând întreaga vină asupra lui Nicolae Ceaușescu.

Decisă în decembrie 1991, achitarea membrilor CPEx a provocat proteste importante. Jurnaliștii cotidianului *România Liberă* denunțau această achitare ca pe o dependență a justiției de interesele noii puteri politice, care spera o exonerare a foștilor „tovarăși de drum” :

Ne așteptam ca Instanța Supremă să facă lumină și dreptate! [...] Justiția militară nu a reușit să se desprindă de rolul nefast ce i-a fost impus în regimul comunist: acela de apărător obedient al Puterii. În prezent (ca și în trecut) anumiți magistrați militari sunt culpabili de acest fapt și, prin atitudinea lor, pun sub semnul întrebării utilitatea unei atari instituții în statul de drept. [...] Din probe rezultă că niciunul dintre inculpați nu a comentat

13. ATMTB, dosar nr. 126/1990, „Decizia nr. 53 din 12 decembrie 1991 a Curții Supreme de Justiție - Secția Militară”, pp. 12-13, 25.

14. Membrii completului de judecată: președinte - colonel de justiție Petre Similean; judecători - maior de justiție Dorin Silviu Sabău, maior de justiție Bogdan Savin Graur; consultant juridic șef - maior de justiție Maltiade Riba; procuror - colonel de justiție Grigore Scărlătoiu.

15. ATMTB, dosar nr. 126/1990, „Decizia nr. 53 din 12 decembrie 1991 a Curții Supreme de Justiție - Secția Militară”, p. 28.

16. *Ibidem*, p. 39.

17. *Ibidem*, p. 40.

și nu s-a împotrivit hotărârii lui Nicolae Ceaușescu de a trage în popor, iar reacția membrilor CPEx la „demisia” dictatorului este deosebit de semnificativă în ceea ce privește atașamentul acestora față de regim, față de Nicolae Ceaușescu, care, în acele momente, era singurul lor sprijin și apărător. [●●●] în pofida probelor, hotărârea Curții Supreme este tranșantă: inculpații sunt nevinovați! [...] Este firesc, deci, să ne întrebăm ce se urmărește? Răspunsul decurge din fapte! Actuala putere dorește să nu fie implicată penal conducerea PCR, adică foștii tovarăși de drum (cu excepția oamenilor de casă ai dictatorilor)¹⁸.

Ipoteza influenței politicului asupra deciziei tribunalelor este plauzibilă inclusiv dacă luăm în considerare momentul pronunțării acestor decizii. În iunie 1990, FSN câștigase alegerile cu peste 60% din voturi, condamnarea foștilor lideri nemaifiindu-i necesară pentru legitimarea în fața populației ca adversari ai fostului regim. Interesul opiniei publice față de aceste procese scăzuse simțitor, diluat de alte evenimente precum mineriadele, căderea Guvernului Petre Roman și criza economică. Discrepanța dintre condamnări de la un proces la altul poate fi și ea interpretată ca rezultat al contextului politic: dacă Nicolae Ceaușescu și „cei patru” fuseseră condamnați pentru genocid, restul membrilor CPEx erau achitați, deși săvârșiseră aceleași fapte.

9.1.3. *Recursul extraordinar și condamnările definitive*

La începutul anului 1992, procurorul general al României, Mihai Cherecheanu, a declarat recurs extraordinar¹⁹ împotriva sentințelor Curții Supreme în cazul CPEx. Motivația sa a fost că, atât în 17 decembrie, cât și în 22 decembrie, decizia lui Ceaușescu de a reprimă manifestațiile a fost aprobată tacit, deși se știa că și în alte țări avusese loc prăbușirea regimului comunist în urma protestelor populației. Recursul a reținut aspectul politic al situației, și anume funcția decizională a membrilor CPEx, în contextul în care Constituția României prevedea „principiul fundamental al rolului conducător al partidului în toate sectoarele de activitate”, iar, conform statutului PCR, CPEx asigura „conducerea activității partidului între plenare”²⁰. Se mai menționa imposibilitatea de încadrare în infracțiunea de genocid

deoarece nici rezultatul acțiunilor represive și nici intenția manifestată nu pot duce la concluzia că s-a urmărit distrugerea în întregime sau în parte a unei colectivități sau unui grup național, etnic, rasial sau religios, astfel cum prevăd dispozițiile art. 357 din Codul Penal²¹.

18. Petre Mihai Băcanu, „Justiția în slujba puterii”, *România Liberă*, 20-21 decembrie 1991.

19. Conform Codului Penal, recursul în anulare reprezenta, până în anul 2004, când a fost abrogat, o cale de atac împotriva hotărârilor judecătorești irevocabile - în materie civilă, respectiv a hotărârilor definitive - în materie penală, exercitabilă de către procurorul general, din oficiu sau la cererea ministrului Justiției, la Curtea Supremă de Justiție. În materie penală, recursul putea fi făcut din motive multiple, dintre care cele mai relevante pentru studiul de față sunt pronunțarea unei încadrări juridice greșite în raport cu probatoriul acuzării și nerespectarea procedurii penale în timpul procesului.

20. ATMTB, dosar nr. 126/1990, „Recurs extraordinar al Procurorului General al României”, p. 8.

21. *Ibidem*, p. 10.

Se propunea, în consecință, condamnarea pentru complicitate la omor deosebit de grav și tentativă de omor deosebit de grav²².

În aprilie 1992, cu cinci luni înainte de desfășurarea alegerilor legislative și prezidențiale, Curtea Supremă de Justiție - completul de șapte judecători - a admis recursul, considerând că prin achitarea membrilor CPEX „s-au adus încălcări esențiale legii”, întrucât probele fuseseră apreciate „necorespunzător”, ducând la o încadrare juridică greșită a faptelor²³. Tribunalul a decis în consecință condamnarea pentru complicitate la omor deosebit de grav și complicitate la tentativă de omor deosebit de grav. Pedepsele au variat între 8 și 16 ani de închisoare. Sentința a frapat însă prin incoerența distribuirii pedepselor individuale, întrucât persoane care participaseră la ambele ședințe CPEX sau care fuseseră în teritoriu în orașe în care se înregistraseră victime au primit condamnări mai mici decât persoanele care nu participaseră decât la o singură ședință sau coordonasă operațiuni în orașe unde nu existaseră victime. După cum putem observa în tabelul 1, Gheorghe Oprea, care nu a participat decât la ședința din 17 decembrie, ulterior fiind plecat din țară, a primit o pedeapsă mai mare decât Nicolae Constantin, care coordonase operațiuni în teritoriu la Timișoara²⁴. Diferențierea pedepselor nu a fost motivată în decizia Curții, fapt care a provocat o confuzie și mai mare asupra modului în care era realizat actul de justiție. Constantin Olteanu, una dintre persoanele condamnate în acest lot, consideră deciziile Curții ca fiind influențate politic:

În final am fost condamnat la 11 ani de închisoare, în condițiile în care nu participasem decât la ședința din 17, și la Iași - unde fusesem trimis - nu existase nicio victimă. În același timp, unul ca Ion Toma, care era ministru al Tineretului, care nu fusese nicăieri în teritoriu, a fost condamnat la 14 ani. Niculescu-Mizil, care participase la ambele ședințe, a fost condamnat la numai 8 ani. Avocatul meu mi-a explicat atunci că existaseră intervenții informale, care favorizaseră anumiți acuzați în raport cu alții. Se cunoștea, de exemplu, simpatia lui Ion Iliescu pentru Mizil, pe care înainte de condamnare îl pusese ministru al Aprovizionării²⁵.

Derulată în preajma alegerilor, judecarea recursului în cazul CPEX a fost interpretată ca uri gest electoral al noii puteri, care, după atitudini rezervate în privința achitărilor anterioare, afirma acum necesitatea pedepsirii vinovaților. Pentru presa vremii, acest lucru devenise evident în condițiile în care justiția oscila între decizii radical diferite : „CPEX-ul a fost condamnat pentru a ni se induce ideea că mai marii zilei s-au detașat de trecut și îl condamnă. În fapt, totul este o penibilă înscenare, ultimul ei act având iz electoral”²⁶.

Rămasă definitivă, decizia recursului a statuat vinovăția membrilor CPEX pentru declanșarea represiunii din decembrie 1989. Niciun alt abuz nu a mai fost imputat însă ulterior acestor înalți demnitari ai regimului, fapt care a reafirmat tendința de evitare

22. *Ibidem*, p. 10.

23. *Ibidem*, „Decizia nr. 37 din 20 aprilie 1992 a Curții Supreme de Justiție - completul de șapte judecători”, p. 21.

24. *Ibidem*, pp. 38-39.

25. Interviu cu Constantin Olteanu, realizat de Raluca Ursachi și Raluca Grosescu, București, 20 iunie 2005.

26. Florin Gabriel Mărculescu, „Justiția înăbușă adevărul”, *România Liberă*, 23 aprilie 1992.

a unor procese referitoare la crime și încălcări ale drepturilor omului, comise din rațiuni politice, de-a lungul perioadei comuniste.

9.2. Reevaluarea condamnărilor pentru genocid

În paralel cu derularea procesului CPEX și cu schimbările succesive ale încadrării juridice, condamnările „celor patru” pentru genocid au fost și ele reevaluate, întrucât vizau aceleași fapte. În urma unui recurs extraordinar înaintat de Procurorul General la 26 aprilie 1993, Curtea Supremă de Justiție a schimbat încadrarea juridică din „genocid” în „complicitate la omor deosebit de grav”, condamându-i pe Ion Dincă, Manea Mănescu, Tudor Postelnicu și Emil Bobu la pedepse cuprinse între 7 și 15 ani de închisoare²⁷. Și în cazul generalului Iulian Vlad s-a renunțat la acuzația de complicitate la genocid, acesta fiind condamnat de Instanța Supremă la 12 ani de închisoare, 6 ani de interzicere a unor drepturi și degradare militară pentru complicitate la omor deosebit de grav și tentativă de omor deosebit de grav²⁸. Generalul Andruța Ceaușescu a fost și el rejudicat și condamnat pentru omor deosebit de grav, fiind eliberat însă la scurt timp pe caz de boală. Astfel, toate aceste procese au reprezentat episoade succesive ale unei evoluții a justiției penale de tranziție dinspre o justiție de tip revoluționar către o mai strictă respectare a ordinii de drept.

Un parcurs penal similar cu cel al membrilor CPEX l-a avut și procesul intentat lui Nicu Ceaușescu, fiul cel mic al fostului dictator. Început la jumătatea lui 1990 cu acuzația de genocid, procesul lui Nicu Ceaușescu s-a finalizat doi ani mai târziu cu o condamnare definitivă la 5 ani de închisoare pentru port ilegal de armă, după ce Procuratura reîncadrase succesiv faptele imputate drept „instigare la omor deosebit de grav” (condamnat în primă instanță la 20 ani de închisoare) sau „complicitate la omor deosebit de grav” (condamnat în instanța de apel la 16 ani de închisoare)²⁹. Desfășurarea acestui proces a reiterat trecerea justiției penale de tranziție de la o abordare politică la una de drept comun, afirmând în același timp voința politică de a limita obiectul proceselor numai la momentul revoluției.

9.3. Grațierile și eliberările pe caz de boală

Din motive de sănătate sau din rațiuni legate de vârsta înaintată a condamnaților, cei mai mulți dintre ei au fost eliberați înainte de ispășirea pedepselor, în perioada 1993-1994. Au beneficiat de certificate medicale Manea Mănescu, Constantin Dăscălescu, Tudor Postelnicu, Emil Bobu, Nicu Ceaușescu etc. În același timp, în martie 1994, Ion Iliescu i-a grațiat pe toți membrii supleanți ai CPEX, pentru ca în 1996, la sfârșitul mandatului său, să emită decrete de grațiere și pentru membrii plini ai organismului

27. Tudor Postelnicu - 7 ani de închisoare și 8 ani de interzicere a unor drepturi; Ion Dincă - 15 ani de închisoare și 7 ani de interzicere a unor drepturi; Emil Bobu și Manea Mănescu - 10 ani de închisoare și 5 ani de interzicere a unor drepturi (*apud* Domnița Ștefănescu, *op. cit.*, p. 303).

28. *Ibidem*, p. 222.

29. Domnița Ștefănescu, *op. cit.*, pp. 99, 146, 275.

comunist. Ultimii condamnați au ieșit din închisoare în septembrie 1996. Contestate în repetate rânduri, aceste grațieri au fost interpretate, atât de forțele politice de opoziție și de societatea civilă, cât și de grațiații înșiși, ca o formă de solidaritate a președintelui cu persoane care ocupaseră aceeași funcție ca și el în cadrul Partidului Comunist:

La acea vreme, noi am interpretat decizia lui Iliescu în contextul în care și el fusese membru supleant al CPEX. S-a gândit să ne gradeze, pentru că supleanții nu aveau decât vot consultativ, nu deliberativ. Pentru ceilalți, cunoștea și el foarte bine cum reacționa Ceaușescu. El știa foarte bine acest lucru. Practic, eu am efectuat 30 de luni de închisoare și, dacă nu era acest decret, aş mai fi rămas încă 10 luni în plus³⁰.

Teoria justiției de tranziție consideră că mai importantă decât ispășirea pedepsei este discuția publică care însoțește procesele. „Într-o anumită manieră, nu verdictul contează” spune Tullia Zevi referitor la procesul criminalului de război Erich Priebke. „Ceea ce e important e procesul”, văzut ca o reconstrucție a adevărului³¹. Grațierile, văzute ca acte de clemență, nu sunt eficace ca act de justiție de tranziție decât dacă sunt motivate public în numele unor valori. Actul de grațiere semnat de Ion Iliescu nu a fost însă motivat public, lăsând astfel loc interpretărilor acestui gest ca formă de complicitate cu vinovații.

9.4. Raportări la procesele foștilor demnitari comuniști

Condamnarea foștilor demnitari comuniști a generat opinii divergente asupra motivelor și rezultatelor proceselor. Modul în care procesele au fost conduse, recursurile succesive ale procuraturii, schimbările repetate ale încadrărilor juridice au permis inculpaților să-și prezinte procesele ca pe o acțiune injustă și nefondată, izvorâtă din voința politică de a găsi un pretext pentru condamnarea lor:

Acuzațiile au fost schimbate ca la piață. Când nu au reușit să probeze o acuzație, au inventat o alta, la fel de nefondată ca precedentă. Asta doar ca să reușească să ne bage în închisoare [...]. Nu a fost vorba de un proces făcut pentru a se cunoaște adevărul. A fost un proces intentat de la început pentru a condamna³².

În același timp, este interesant de observat că membrii CPEX văd în procesul lor un „proces al comunismului”, derulat în contextul unui complot internațional împotriva ideilor socialiste.

Procesul nostru nu a fost altceva decât o reglare de conturi politice. O vendetă împotriva conducerii fostului Partid Comunist, împotriva ideilor comuniste în sens mai larg. Un proces făcut pentru a elimina acele persoane care puteau să se opună orientării impuse României de Marile Puteri³³.

30. Interviu cu Constantin Olteanu, realizat de Raluca Ursachi și Raluca Grosescu, București, 20 iunie 2005.

31. Citat de Marc Osiei, *op. cit.*, p. 39.

32. Interviu cu Paul Niculescu-Mizil, realizat de Raluca Grosescu și Raluca Ursachi, București, 16 iunie 2005.

yi. Ibidem.

Scenariul complotului permite acuzaților să conteste legitimitatea celor care i-au judecat, ei înșiși cadre ale fostului regim:

Au făcut tot posibilul să găsească niște țapi ispășitori și să reducă judecata la 30 de persoane. Dar ei, ei nu erau la fel de vinovați? Nu făcuseră și ei parte din sistem? [...] De cine erau ei mandatați să ne facă un proces lamentabil ca cel pe care l-am avut?³⁴.

În ceea ce privește discursul puterii instaurate în 1989, el demonstrează voința de a limita dezbaterile la ultimele șase zile ale regimului Ceaușescu. Președintele Iliescu este explicit:

Nu regimul în sine a fost judecat, ci faza sa ultimă și, mai ales, încercarea de a înăbuși mișcările protestatare din 1989. Ceea ce ne interesa pe noi era tocmai edificarea culpabilității pentru acele șase zile³⁵,

De altfel, inexistența unui proces referitor la alte abuzuri politice este considerată deseori de senatorii partidului lui Ion Iliescu drept o „normalitate, o asumare a unei fatalități istorice” în care atât liderii politici, cât și poporul însuși au fost victime ale unor interese mai mari. Astfel, orice responsabilitate pentru crimele statului devine inutilă:

Cine este vinovat că a venit comunismul în România? În cele din urmă, a fost o înțelegere între Marile Puteri. Ocidentul ne-a dat pe mâna rușilor. E inutil să faci un astfel de proces³⁶.

În opoziție cu această viziune, organisme civice de opoziție denunțau la sfârșitul procesului CPEx absența emergenței unei narațiuni asupra adevărului istoric și înscenarea unor „proces-spectacol” care să liniștească spiritele fără a face în schimb „dreptate”. Suprapunându-se conjunctural cu opinia acuzaților, presa de opoziție considera aceste procese ca fiind un paravan menit să ascundă continuitatea dintre vechiul și noul regim:

Cui a servit circuitul [încadrărilor juridice] ? Răspunsul e unul singur. Nomenclaturistilor care continuă să se joace cu destinul acestei țări. [...] Membrii CPEx au fost condamnați pentru ca marile adevăruri să nu fie spuse. Sunt și ei, pentru a spune adevărul, victime ale justiției comuniste, sunt victimele sistemului pe care l-au adoptat și l-au susținut cu fanatism întreaga lor viață³⁷.

Se observă o paradoxală similitudine între opinia membrilor CPEx și cea a opozanților lui Ion Iliescu, ambele tabere acuzând implicarea factorului politic în actul de justiție, precum și continuitățile dintre fostul și actualul regim.

Un alt aspect important al acestor procese, fenomen care va caracteriza întreaga justiție penală de tranziție până în 1996, a fost absența părților civile, care să revendice

34. Interviu cu Ștefan Andrei, realizat de Raluca Grosescu, București, 6 aprilie 2002.

35. Interviu cu Ion Iliescu, realizat de Raluca Grosescu, București, 25 octombrie 2005.

36. Interviu cu Dan Stelian Marin, realizat de Raluca Grosescu, București, 7 octombrie 2005.

37. Florin Gabriel Mărculescu, „Justiția înăbușă adevărul”, *România Liberă*, 23 aprilie 1992.

daune materiale. Pe de o parte, această situație a fost generată de lipsa de mobilizare a asociațiilor de revoluționari care, deși cereau public elucidarea responsabilității pentru violențele din decembrie, nu au cerut în mod colectiv despăgubiri. Teodor Mărieș, președintele Asociației „21 decembrie”, explica în 2007:

în acele momente, exista în rândul nostru o dezorganizare generală, motiv pentru care nu ne-am mobilizat pentru a ne constitui părți civile în proces, Mai ales că se vehicula și acest mit al eroismului revoluționar, iar revedicarea unor daune materiale ar fi putut fi interpretată ca o formă de a trage foloase de pe urma unui act care, în fond, fusese o formă de protest pentru a ne recăștiga libertatea și demnitatea umană. Din acest motiv, mulți revoluționari autentici nu au cerut certificate de participare la manifestații și mulți impostori au beneficiat de ele³⁸.

Pe de altă parte, după cum susțin unii judecători din cazul CPEX, a existat și un interes al instanței de a evita constituirea unor părți civile în proces, în condițiile în care acest lucru ar fi îngreunat procedura și ar fi dat posibilitatea atacării sentinței de către părțile civile.

Procesul CPEX nu a avut părți civile, fiindcă le-am cerut să se gândească dacă nu cumva e mai util pentru ei să-și valorifice drepturile în procese civile separate, presupunând la vremea respectivă că procesul CPEX va dura destul și vor întârzia cu obținerea reparației civile. În același timp, noi am considerat că ar fi existat mai multe căi de atac împotriva sentinței dacă existau părți civile, fiecare cerând un anumit cuantum și contestând apoi decizia noastră³⁹.

Astfel, în toate procesele intentate liderilor politici la începutul anilor '90, interesul victimelor și despăgubirea lor a reprezentat un obiectiv secundar, acestea devenind mai degrabă spectatori ai actului de justiție decât părți active în proces. După cum vom vedea, abia în 1997 victimele și moștenitorii lor se vor constitui părți civile în cadrul proceselor, activismul lor devenind mai concertat și mai vizibil.

Pentru a rezuma, asistăm odată cu *procesul CPEX* și rejudecarea „Procesului celor patru” la o mutație a justiției penale de tranziție din sfera proceselor politice într-una a respectului față de procedură și de lege. Chiar dacă inițiate după modelul cazului Ceaușescu, aceste procese și-au modificat forma sub presiunea imaginii de legalitate pe care România încerca să și-o construiască în fața comunității internaționale și în fața propriilor cetățeni. Tranziția la un sistem democratic implica și o democratizare a justiției, caracterizată prin respectarea garanțiilor procedurale. Astfel, procesele și-au preschimbat treptat morfologia juridică, de la punerea moralizatoare în scenă din „Procesul celor patru”, la maniera fastidioasă a procedurii penale din cazul „Procesului

38. Interviu cu Teodor Mărieș, realizat de Raluca Grosescu, București, 17 ianuarie 2007.

39. Interviu cu judecătorul Gheorghe Ciubotaru, realizat de Raluca Grosescu, București, 24 noiembrie 2006.

CPEX", fără însă ca vreuna dintre variante să vină în întâmpinarea răspunsurilor pe care le aștepta societatea despre revoluție sau despre comunism. Lipsa de voință politică de a angaja o dezbatere asupra naturii fostului regim a devenit evidentă, în contextul în care nimeni din conducerea partidului nu a fost acuzat pentru alte abuzuri comise în numele statului înainte de evenimentele din decembrie 1989. În cazul celor șase zile fatidice ale revoluției, aceste procese au stabilit responsabilitatea politică a membrilor CPEX, fără însă a determina răspunderea cadrelor militare superioare care puseseră în aplicare cele decise la vârful ierarhiei partidului.

De asemenea, aceste procese au exclus victimele din ecuația actului de justiție, nicio despăgubire materială nefiind acordată răniților sau moștenitorilor persoanelor ucise în timpul represiunii din decembrie 1989.

10. Procesele militarilor: justiția în slujba puterii politice

În perioada 1991-2007, zeci de militari au fost condamnați pentru reprimarea manifestațiilor din decembrie 1989 în diverse orașe. În funcție de ciclurile electorale și de rolul pe care forțele politice aflate la guvernare și l-au atribuit în căderea regimului, putem identifica două generații succesive de procese, construind narațiuni diferite asupra persoanelor și instituțiilor responsabile pentru represiunea din decembrie. Interpretarea diferită a „revoluției” - tematică-cheie a legitimării tuturor actorilor politici din postcomunismul românesc - va marca procesele militarilor, justificând sau condamnând politic anumite alianțe ale FSN cu structurile militare ale fostului regim. Procesele militarilor vor ilustra astfel dependența justiției de interesele politice ale diverselor partide succedate la putere.

Prima generație de procese, derulată între 1990 și 1996, în timpul mandatului lui Ion Iliescu și al partidului său, au vizat în primul rând cadre ale Securității și ale Miliției, implicând un număr foarte redus de ofițeri din Armată. După cum vom arăta, cadrele din Ministerul Apărării Naționale au beneficiat în mod vizibil de o amnistie tacită privind responsabilitatea pe care o aveau pentru represiunea din decembrie; această impunitate de care s-au bucurat liderii Armatei este un argument care confirmă ipoteza negocierilor angajate de FSN cu generalii Armatei în 22 decembrie 1989. Aceeași perioadă a fost marcată și de tendința de a exonera numeroase persoane inculcate, fie prin retrimiteră dosarelor spre completare de către instanțele superioare și, în final, prin suspendarea urmăririi penale, fie prin emiterea unor decrete de grațiere.

A doua generație de procese ale revoluției, intentate în perioada 1997-2000 sub mandatul lui Emil Constantinescu și al Convenției Democratice, va relua dosare deschise în anii 1990-1992 și va inculpa în primul rând cadre ale Armatei responsabile pentru violențele din decembrie. Soldate cu condamnări, aceste procese vor statua rolul Ministerului Apărării Naționale în represiune, delegitimând implicit colaborarea dintre FSN și generalii Armatei, precum și eforturile puterii instaurate în 1989 de a exonera o parte dintre artizanii reprimării.

Dependența justiției penale de tranziție de factorul politic se va confirma și în ciclurile electorale următoare. În 2000, după preluarea puterii de către Ion Iliescu și PSD, „procesele revoluției” vor fi stopate, pentru ca, în 2004, după victoria electorală a alianței Dreptate și Adevăr, să fie demarat un nou val de anchete referitoare la violențele din decembrie 1989.

Interesele politice care au influențat aceste condamnări, lipsa de activism a asociațiilor de revoluționari, precum și natura complexă a evenimentelor din decembrie au făcut însă ca majoritatea proceselor - indiferent de momentul derulării lor - să vizeze în principal evenimentele petrecute înainte de 22 decembrie 1989. Violențele care au urmat fugii lui Nicolae Ceaușescu și care au generat cele mai multe victime au făcut obiectul unui număr foarte redus de procese și condamnări. Absența rezultatelor privind violențele din capitală - orașul în care au murit aproape jumătate din victimele revoluției și unde numărul de răniți a depășit statisticile pe întreaga țară - a lăsat incompletă narațiunea referitoare la responsabilitatea pentru represiune. În contextul acestei lipse de clarificare, importanțele tematici dezbătute în cadrul proceselor (printre care natura revoluției și responsabilitatea individuală a militarului) au putut fi utilizate și interpretate de partide și de alți actori politici în scopuri de legitimare.

10.1. 1990-1994: inculparea Ministerului de Interne și exonerarea Armatei

Prima generație de procese, derulată între 1990 și 1996, a inculpat aproape exclusiv cadre ale Ministerului de Interne (Miliție și Securitate) și câțiva lideri ai partidului la nivel local. Astfel de procese s-au desfășurat în tribunalele militare din Timișoara, Sibiu, Cluj, Caransebeș etc. Deși numărul victimelor înregistrate înainte de 22 decembrie 1989 a fost mult mai mic decât cel înregistrat după această dată (162 de morți și 1107 de răniți în raport cu 942 de morți și 2245 de răniți), procesele au vizat aproape în exclusivitate evenimentele din perioada 17-21 decembrie. Astfel, din cele 198 de persoane aduse în fața instanței până la sfârșitul lui 1994, 125 erau acuzate pentru acte comise înainte de 22 decembrie¹.

Înainte de demararea oricărui proces, Ion Iliescu, în calitate sa de președinte al CFSN, a amnistiat printr-un decret (decretul nr. 3/4 ianuarie 1990) orice infracțiune „pentru care Codul Penal sau legile speciale prevedeau o pedeapsă privativă de libertate până la 3 ani inclusiv sau amendă”². După cum vom vedea mai departe, numeroși inculpați în dosarele revoluției vor fi achitați în baza acestui decret, pentru fapte precum „neglijență în serviciu”, „favorizarea infractorului” sau vătămare corporală „cu arme albe”.

1. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, pp. 28, 36, 127.
2. „Decret-lege nr. 3 din 4 ianuarie 1990 privind amnistierea unor infracțiuni și grațierea unor pedepse”, *Monitorul Oficial*, nr. 2, din 5 ianuarie 1990.

10.1.1. Scurtă prezentare a cazurilor judecate în perioada 1990-1996

Timișoara : Până la sfârșitul anului 1996, 48 de persoane au fost aduse în instanță pentru violențele petrecute între 17 și 21 decembrie 1989. Ele proveneau din următoarele structuri: 4 reprezentanți ai partidului la nivel central și local, 2 civili, 3 ofițeri (dintre care un general) și un subofițer din cadrul MAPN, iar din Ministerul de Interne, 31 ofițeri (dintre care un general) și 7 subofițeri. Dintre aceștia din urmă, 9 făcuseră parte din structurile Securității și 29 din structurile Miliției³.

Cazul cel mai important a fost procesul Lotului Timișoara, în care au fost inculpate 25 de persoane - trei provenind din structurile partidului și restul din structurile Miliției și ale Securității. Tabelul 2 indică numele acuzaților, precum și soluțiile pronunțate de instanțe.

Început cu o acuzație de genocid și complicitate la genocid, procesul *Lotului Timișoara* s-a soldat în decembrie 1991 cu 8 condamnări pentru omor deosebit de grav sau tentativă de omor deosebit de grav, pedepsele variind între 18 și 25 de ani de închisoare. Pentru 11 inculpați, fapta incriminată, anume favorizarea infractorului în demersul de reprimare a manifestațiilor, fusese amnistiată prin Decretul nr. 3 din 4 ianuarie 1990, acuzații fiind eliberați imediat. Doi dintre inculpați au decedat în timpul procesului, în timp ce 6 au fost achitați din insuficiență de probe⁴. Recursul judecat în 1997 a confirmat sentințele în majoritatea cazurilor. Victimelor nu li s-a oferit posibilitatea de a se constitui părți civile în proces, motiv pentru care nu s-au plătit daune materiale.

Au fost condamnate pentru omucideri personalități importante ale partidului la nivel local și cadre superioare ale Securității. Amnistierea sau achitarea pentru fapte precum sustragerea cadavrelor, atacarea manifestațiilor cu bastoane de cauciuc sau torturile din cadrul anchetelor abuzive au fost percepute de victime ca o injustiție. După cum subliniază Traian Orban, președintele organizației Memorialul Revoluției din Timișoara:

Procesul a pedepsit numai persoane care ordonaseră represiunea cu muniție de foc. Restul a trecut neobservat, cadrele militare și-au continuat carierele, au beneficiat în continuare de pensii mari, în timp ce victimele nu au primit nicio despăgubire. Decretul de amnistiere dat de Iliescu în ianuarie 1990 i-a scos fără vină pe toți cei care bătuseră manifestanți, care anchetaseră abuziv. Pentru noi, cei care am participat la revoluție, a fost un act de nedreptate⁵.

3. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, p. 44.
4. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, pp. 45-47. Pentru o prezentare detaliată vezi Marius Mioc, *Procesele revoluției din Timișoara (1989): documente istorice*, Artires, Timișoara, 2004.
5. Interviu cu Traian Orban, realizat de Raluca Grosescu, Timișoara, 15 ianuarie 2007.

Tabelul 2. Situația condamnărilor în Lotul Timișoara

Nume	Funcție deținută în 1989	Încadrarea rechizitoriului	Prima Instanță, Sentința nr. 6 din 9 decembrie 1991 - Curtea Supremă de Justiție - Secția Militară	Sentință Definitivă, Decizia nr. 30/1997 - Curtea Supremă de Justiție - Secția Militară	Observații
Ion Coman (n. 25.03.1926)	Secretar al CC al PCR, general-colonel	Genocid	25 de ani, 10 ani de interzicere a unor drepturi și degradare militară pentru omor deosebit de grav și tentativă la omor deosebit de grav	Pedeapsa a fost redusă la 15 ani de închisoare	A beneficiat de mai multe amânări ale executării pedepsei pe motive de boală. Grațiat prin Decret Prezidențial nr. 588/2000
Radu Bălan (n. 24 mai 1936)	Prim-secretar al Comitetului Județean Timiș	Genocid	23 de ani, 10 ani de interzicere a unor drepturi și degradare militară pentru omor deosebit de grav și tentativă la omor deosebit de grav	Decedat	-
Cornel Pacoste (n. 15 iunie 1930)	Viceprim-ministru al guvernului, sublocotent	Genocid	20 de ani, 10 ani de interzicere a unor drepturi și degradare militară pentru omor deosebit de grav și tentativă la omor deosebit de grav	Pedeapsa a fost redusă la 10 ani de închisoare	A beneficiat de mai multe amânări ale executării pedepsei pe motive de boală. S-a restituit mandatul de executare intervenind decesul inculpatului
Ilie Matei (n. 13.04. 1932)	Secretar al CC al PCR, căpitan	Genocid	Achitat	Condamnat la 15 ani de închisoare pentru complicitate la omor deosebit de grav	Eliberat condiționat în aprilie 2001
Emil Macii (n. 9.10.1927)	Șef al Direcției contrainformații economice din Departamentul Securității Statului, general-maior	Complicitate la infracțiunea de genocid	Decedat	-	-

Ion Popescu (n. 27.09.1936)	Şef al Inspectoratului Judeţean Timiş al MI, colonel	Complicitate la infracţiunea de genocid şi conducere a unui autovehicul cu numere false	20 de ani, 10 ani de interzicere a unor drepturi şi degradare militară pentru omor deosebit de grav şi tentativă de omor deosebit de grav, arestare ilegală a unor persoane şi conducerea unui autovehicul cu numere false	Pedeapsa a fost redusă la 15 ani de închisoare	A beneficiat de mai multe amânări ale executării pedepsei pe motive de boală. S-a restituit mandatul de executare intervenind decesul inculpatului
Traian Sima (n. 13.08.1937)	Şef al Securităţii Timiş, colonel	Complicitate la infracţiunea de genocid şi distrugere de înscrisuri	20 de ani, 10 ani de interzicere a unor drepturi şi degradare militară pentru omor deosebit de grav şi tentativă de omor deosebit de grav, arestare ilegală a unor persoane	Pedeapsa a fost redusă la 15 ani de închisoare	Eliberat condiţionat pe caz de boală în august 1998
Filip Teodorescu (n. 24.06.1939)	Locţiitor al şefului Direcţiei Spionaj din Departamentul Securităţii Statului, colonel	Complicitate la infracţiunea de genocid	Achitat	S-a respins recursul procuraturii	-
Gabriel Anastasiu (n. 16.10.1936)	Locţiitor al şefului Direcţiei Informaţii Interne din Departamentul Securităţii Statului, locotenent-colonel	Complicitate la infracţiunea de genocid	Achitat	S-a respins recursul procuraturii	-
Ion Deheleanu (n. 18.09.1936)	Şef al Miliţiei Timiş, colonel	Complicitate la infracţiunea de genocid	18 de ani, 10 ani de interzicere a unor drepturi şi degradare militară pentru omor deosebit de grav şi tentativă de omor deosebit de grav	Pedeapsa a fost redusă la 15 ani de închisoare	Eliberat condiţionat pe caz de boală în august 1998
Gheorghe Atudoroaie (n. 3.04.1947)	Adjunct al şefului Securităţii Timiş, locotenent-colonel	Complicitate la infracţiunea de genocid	Achitat	S-a respins recursul procuraturii	-

Tinu Radu (n. 26.09.1949)	Adjunct al șefului Securității Timiș, maior	Complicitate la infracțiunea de genocid	Achitat	-	-
Ion Corpodeanu (n. 3.10.1944)	Locțiitor al șefului Miliției Timiș, loco- tenent-colonel	Complicitate la infracțiunea de genocid	18 de ani, 10 ani de interzicere a unor drepturi și degradare militară pentru omor deosebit de grav și tentativă la omor deosebit de grav	Pedeapsa a fost redusă la 15 ani de închisoare	în 2006 era în conti- nuare în închisoare
Nicolae Ghircoiaș (n. 4.10.1936)	Șef al Institutului de Criminalistică al Inspectoratului General al Miliției, colonel	Complicitate la infracțiunea de genocid și distru- gere de înscrisuri	4 ani de închisoare pentru distrugere de înscrisuri - pedeapsă grațiată în întregime prin decretul 23/1990	Decizia de grațiere a rămas definitivă	-
Ion Baci (n. 20.11.1937)	Șef al Direcției Eco- nomice din Inspecto- ratului General al Miliției, colonel	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-
Iosif Veverca (n. 27.08.1950)	Ofițer în cadrul servi- ciului judiciar al Miliției Timiș, maior	Favorizarea infracțiunii de genocid	15 de ani, 8 ani de interzicere a unor drepturi și degradare militară pentru omor deosebit de grav și tentativă de omor	Sentința anterioară a rămas definitivă	Grațiat prin Decret Pre- zidențial nr. 933/2003
Gheorghe Avram (n. 22.04.1949)	Ofițer în cadrul servi- ciului judiciar al Miliției Timiș, maior	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-
Valentin Ciucă (n. 12.06.1948)	Șef al serviciului asi- gurare tehnico-mate- rială și financiară din Inspectoratul Județean Timiș MI, căpitan	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-
Laurențiu Preda (n. 9.07.1955)	Ofițer în cadrul servi- ciului judiciar al Mili- ției Timiș, căpitan	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-

Eugen Mișca (19.09.1950)	Șef al biroului judiciar Miliția Timiș, căpitan	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-
Tiberiu Grui (n. 26.01.1953)	Ofițer în cadrul ser- viciului judiciar al Miliției Timiș, căpitan	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-
Eugen Peptan (n. 15.06.1957)	Ofițer în cadrul serviciului judiciar al Miliției Timiș, locotenent-major	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-
Viorel Bucur (n. 22.11.1950)	Ofițer în cadrul servi- ciului economic al Miliției Timiș, căpitan	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat	-	-
Gheorghe Gaiciu (n. 12.04.1930)	Controlor la Secția cimitire și Cremato- riul Uman București, colonel	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-
Emuian-Zamfir Iosef (n. 19.05.1940)	Administrator al Crematoriului uman București, maior	Favorizarea infracțiunii de genocid	Achitat pentru favorizarea infractorului în baza decre- tului 3/1990	-	-

La Timișoara au mai avut loc și alte procese⁶, dintre care cel mai notoriu a fost cazul numit „Calea Lipovei”. În acest lot au fost aduși în instanță trei ofițeri de Armată: generalul Constantin Rotariu, locotenent-colonelul Păun Ioan și căpitanul Gheorghe Constantin. Cei trei au fost acuzați de omor deosebit de grav și instigare, pentru că ordonaseră, în 17 decembrie, deschiderea focului asupra manifestanților aflați pe Calea Lipovei, provocând decesul a 6 persoane și rănirea altor 28. În 1994, Tribunalul Militar Teritorial București a dispus însă achitarea inculpaților⁷. Deși Parchetul a declarat apel, cazul nu a mai fost judecat până în 1997, când procesul a fost redeschis, și inculpații au fost condamnați.

Sibiu: 16 persoane au fost aduse în instanță, dintre care Nicu Ceaușescu, un ofițer MapN și 14 ofițeri din Ministerul de Interne. În afara condamnării lui Nicu Ceaușescu pentru port ilegal de armă, toate dosarele au fost restituite Procuraturii în vederea completării urmăririi penale, și soluționate în final cu scoaterea de sub urmărire penală a inculpaților⁸. Cazul cel mai important l-a constituit procesul a șapte ofițeri de Miliție și de Securitate⁹ acuzați de a fi ordonat și deschis focul împotriva manifestanților în municipiul Sibiu și în orașul Cisnădie. Acuzați inițial de genocid, inculpații au fost condamnați în primă instanță pentru instigare la omor deosebit de grav, pentru ca, în decembrie 1990, Curtea Supremă de Justiție - Secția Militară să restituie cauza Parchetului Militar Brașov în vederea completării urmăririi penale. După reluarea cercetărilor, s-a dispus scoaterea inculpaților de sub urmărire penală¹⁰, dosarul fiind închis pentru totdeauna. Toate celelalte procese intentate în primii 6 ani ai perioadei

6. Alte procese intentate la Timișoara în această perioadă: locotenentul de Securitate Florin Dragomir a fost învinuit de cercetarea abuzivă a două persoane. Condamnat inițial la 4 ani și 6 luni de închisoare de Tribunalul Militar Timișoara pentru abuz în serviciu, inculpatul a fost condamnat apoi pentru purtare abuzivă și achitat în baza Decretului nr. 3. Plutonierii de Miliție Constantin Țeghieu și Dumitru Asaftei - învinuiți de împușcarea mortală a lui Marius Nemțoc și Ioan Măriuțac, în fața Catedralei la data de 18 decembrie 1989 - au fost achitați (conform Sentinței nr. 2 din 17 iunie 1991 a Tribunalului Militar Extraordinar Timiș, definitivă prin nerecurare). Căpitanul de Miliție Traian Cozma, condamnat pentru fals în acte, a fost eliberat în baza Decretului nr. 3. Plutonierul de Miliție Vasile Bandula a fost condamnat pentru rănirea prin împușcare a unui manifestant la 6 ani de închisoare. Căpitanul de contrainformații Vasile Joițoiu a fost învinuit de împușcarea lui Vasile, Lepa și Ioana Bărbat în 17 decembrie 1989 în Piața Libertății, Lepa Bărbat murind ca urmare a rănii. Condamnat la 18 ani închisoare de Tribunalul Militar Extraordinar Timiș (Sentința nr. 1 din 15 februarie 1991), Joițoiu va fi achitat de Tribunalul Militar Teritorial București (Decizia nr. 2 din 21 mai 1991). Apoi, hotărârea de achitare va fi anulată, iar procesul se va rejudeca. Locotenent-major Miliție Petru Voican, învinuit de cercetare abuzivă, a fost achitat. Marius Mioc, *op. cit.*, pp. 343-344.
7. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, p. 47. Cei trei au fost achitați prin Sentința nr. 147 din 17 octombrie 1994 a Tribunalului Militar Teritorial București.
8. *Ibidem*, pp. 70-73.
9. Colonel Iulian Rotariu, locotenent-colonel Virgiliu Petrișor, maior Silvestru Nicu, colonel Gheorghe Pădineanu, colonel Vasile Popa, maior Lucian Marin și maior Nicolae Pinciu.
10. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, pp. 70-71.

postcomuniste cu privire la represiunea din județul Sibiu au avut același deznodământ¹¹. Implicarea lui Nicu Ceaușescu în represiunea de la Sibiu a rămas și ea nesoluționată, dosarul fiind restituit Parchetului pentru completare, dar niciodată readus în instanță¹².

Alba: patru ofițeri de Securitate au fost condamnați de Tribunalul Militar Extra-ordinar Alba la pedepse cuprinse între 6 și 8 ani de închisoare pentru tentativă de omor, în contextul reprimării manifestațiilor de la Cugir. Colonelul de Securitate Florian Brihac, maiorul de Securitate Gheorghe Lupeș, locotenent-colonelul de Securitate Ștefan Ceaușescu și căpitanul de Securitate Gheorghe Burian au fost acuzați că au dat ordin și au executat foc cu armament din dotare împotriva manifestanților aflați în clădirea Securității, rănind 42 de persoane. Ca și la Sibiu, sentința a fost însă casată după apelul inculpaților, dosarul fiind restituit parchetelor pentru completarea urmăririi penale, iar acuzații eliberați¹³.

Tribunalul Militar Extraordinar din Caraș-Severin a judecat 11 ofițeri de Miliție, i-a condamnat pe patru dintre ei pentru tentativă de omor, ceilalți 7 beneficiind de prevederile Decretului nr. 3 din 4 ianuarie 1990¹⁴.

Cu privire la evenimentele de la Cluj, unde s-au înregistrat 26 de morți și 55 de răniți până în 22 decembrie, cel mai important dosar a fost soluționat cu încetarea urmăririi penale. Erau puși sub învinuire Ioachim Moga - prim-secretar al Comitetului Județean Cluj; generalul Iulian Topliceanu - comandantul Armatei a IV-a; generalul Ioan Șerbănoiu - comandant al Inspectoratului Județean al Ministerului de Interne; Nicolae Constantin - membru CPEx; și căpitani de Armată Ilie Dicu și Valeriu Burtea. Primii patru au fost acuzați că în data de 21 decembrie s-au întrunit în Consiliul Județean al Apărării, hotărând represiunea violentă cu trupe de Securitate și de Armată. Ceilalți doi inculpați, având calitatea de comandanți a două dispozitive distincte de Armată, erau acuzați de uciderea și rănirea mai multor persoane, în urma ordinului direct pe care îl dăduseră pentru reprimare. Toate persoanele inculpate au fost scoase de sub urmărire penală, instanța considerând că nu făcuseră altceva decât să

11. Alte cazuri instrumentate în județul Sibiu : locotenent-colonelul Constantin Cărneci și maiorul Ioan Sabău au fost acuzați de uciderea a două persoane în ziua de 22 decembrie 1989. Cauza a fost restituită de două ori Parchetului pentru completarea cercetării și finalizată cu scoaterea inculpaților de sub urmărire penală. Maiorul de Securitate Ioan Botărel a fost achitat pentru acuzația de a fi tras cu arma din curtea Securității Sibiu. Ofițerii de Miliție: căpitan Ioan Negrilă și locotenent Ovidiu Crăciun au fost judecați pentru deschiderea focului la data de 21 decembrie asupra manifestațiilor aflați în sediul miliției Sibiu. Pentru cel de-al doilea s-a dispus scoaterea de sub urmărire penală, primul fiind achitat de Tribunalul Militar Cluj. Maiorul de Armată Florin Dobre a fost acuzat pentru instigare la omor, pentru că la data de 21 decembrie 1989 a solicitat în mai multe rânduri elevilor și cadrelor din UM01473 Sibiu să facă uz de arme împotriva demonstranților. Tribunalul Militar București a dispus achitarea inculpatului. Sursă: APMICCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, pp. 71-73. în orașul Cislădie, au fost trimiși în judecată doi ofițeri de Miliție - căpitan Liviu Vanga și locotenent major Aurel Marcu - pentru uciderea a două persoane și rănirea altor 11. În 1992, Tribunalul Militar Teritorial București i-a achitat (Sentința nr. 63/1992 a Tribunalului Militar Teritorial București).

12. APMICCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, p. 73.

13. *Ibidem*, pp. 80-81.

14. *Ibidem*, p. 81.

se supună ordinelor militare venite de la centru. Dosarul va fi redeschis însă în 1997, finalizându-se cu condamnarea unora dintre inculpați.

La Cluj, anchetele efectuate până în 1997 au vizat 180 de persoane, dintre care numai trei maiori de Securitate - Gheorghe Herta, Gheorghe Lupeș și Alexandru Popovici Filip - au fost condamnați în primă instanță pentru abuz în serviciu, pentru molestarea unor manifestanți. Condamnarea lor a intrat însă sub incidența decretului de amnistie, iar din acest motiv instanța superioară a decis achitarea inculpaților.

La Târgu Mureș, unde până în 22 decembrie au fost înregistrați șase morți și 73 de răniți, au fost cercetate 16 persoane, una singură fiind adusă în instanță - căpitanul de Miliție Adrian Tinca. Condamnat pentru neglijență în serviciu la 1 an și 6 luni de închisoare, acesta a beneficiat de prevederile Decretului nr. 3/1990, fiind amnistiat. Cercetările vizând înalți oficiali ai partidului sau cadre superioare de Miliție și Armată¹⁵ s-au soldat cu neînceperea urmăririi penale, unii dintre ei fiind chiar avansați în grad¹⁶.

La București, orașul cu cel mai mare număr de victime (534 de morți și 1.879 de răniți)¹⁷, în afara condamnărilor pronunțate în cazurile CPEx, Iulian Vlad și Andruța Ceaușescu, un singur dosar important a vizat represiunea. El nu făcea însă referire la ordine privind deschiderea focului împotriva populației, ci la rețineri și cercetări ilegale ale unor demonstranți. Prin dosarul nr. 76/P/1990 al Secției Parchetelor Militare s-a dispus trimiterea în judecată a fostului ministru de Interne Tudor Postelnicu și a următorilor ofițeri de Securitate: generalul Iulian Vlad, general-maior Gianu Bucurescu, general-locotenent Vasile Gheorghe, general-locotenent Gheorghe Dănescu, colonel Marin Bucurescu, colonel Mircea Vârban, locotenent-colonel Marin Pârvolescu, căpitan Ion Gureșoaie, căpitan Gheorghe Ștefan. Toți inculpații au fost condamnați, trei dintre ei, printre care și generalul Vasile Gheorghe, beneficiind însă de amnistia Decretului nr. 3/1990.

Toate cazurile prezentate mai sus au vizat evenimentele petrecute în perioada 17-21 decembrie 1989. Referitor la violențele desfășurate după 22 decembrie, în toate orașele țării, numai câțiva militari în termen au fost aduși în fața instanței până în 1996, fiind însă imediat achitați.

Singurul caz important a fost cel numit Lotul Otopeni, în care trei ofițeri de Armată și de Securitate au fost acuzați pentru moartea a 50 de militari în data de 23 decembrie, în apropierea aeroportului Otopeni. Dosarul a fost restituit însă la parchete pentru completare în 1995, cazul fiind redeschis abia în 1998. Trebuie semnalat faptul că asociațiile victimelor revoluției nu au depus nicio plângere penală colectivă prin care să ceară elucidarea violențelor, ceea ce a permis procuraturii să tergiverseze anchetele.

Procesarea informațiilor provenite din documentele a 95 de procese indică următoarea statistică: dintre cei 95 de militari inculpați, 51 au fost condamnați definitiv, 14 au beneficiat de achitări, 12 dosare au fost restituite parchetelor spre completare, iar 18 inculpați au beneficiat de prevederile decretului de amnistie din 4 ianuarie 1990.

15. Viorel Ingret - prim-secretar al Comitetului județean de partid Tg. Mureș; colonel de Armată Constantin Cojocaru; locotenent-colonel Gheorghe Gamba, șeful Miliției Tg. Mureș; colonel Iftimie Neculai - fost șef al Inspectoratului MI Tg. Mureș.

16. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, p. 92.

17. *Ibidem*, p. 28.

în același timp, 5 persoane condamnate au beneficiat de decrete de grațiere semnate de Ion Iliescu și alte 17 au fost eliberate condiționat înainte de ispășirea pedepsei. Astfel, putem conchide că procesele intentate în perioada 1990-1996 au prezentat următoarele tendințe: inculparea cadrelor Miliției și ale Securității și impunitatea tacită acordată responsabililor din Armată; inculparea numai pentru evenimentele petrecute înainte de 22 decembrie și evitarea unor condamnări pentru violențele petrecute după această dată; exonerarea multora dintre responsabili represiei prin amnistiere, decrete de grațiere și eliberări anticipate.

10.1.2. Scopurile legitimize ale exonerării Armatei

În această primă generație de procese ale militarilor, cadrele Armatei aduse în fața instanței au fost puține, iar procesele lor nu s-au soldat cu condamnări. Într-un raport asupra proceselor revoluției elaborat în 1994 de către Parchetele Militare este prezentată o statistică a victimelor și a inculpaților (tabelul 3).

Tabelul 3. Statistici privind numărul de victime cauzate de acțiunile MAI și MAPN și numărul de inculpați din aceste ministereTM

	Ministerul de Interne	Ministerul Apărării Naționale	
Persoane decedate în urma acțiunilor	63	333	
Persoane rănite în urma acțiunilor	46	648	
Inculpați din cadrul	92 (ofițeri și subofițeri)	19 ofițeri	26 militari în termen

Au mai fost inculpați 38 de membri ai aparatului central și local al PCR, precum și 23 de civili¹⁹. Această statistică ilustrează divergența existentă între responsabilitatea pentru victimele violențelor și gradul în care reprezentanții celor două instituții au fost inculpați. Conform statisticilor, principalii vinovați au fost considerați reprezentanții partidului, alături de comandanții trupelor Ministerului de Interne. Raportul dintre numărul redus al ofițerilor Armatei aduși în fața instanței și numărul mare de victime produs de operațiunile Ministerului Apărării reflectă tendința de exonerare a Armatei pentru violențele din decembrie 1989. După cum declara Silviu Brucan într-un interviu:

După decembrie 1989, din cauza situației politice [...] în țara asta armata era singurul factor de stabilitate. [...] Dată fiind situația asta a Armatei, [...] nu puteam să spunem că unii generali i-au fost loiali lui Ceaușescu, alții disidenți, că armata a tras la

18. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, pp. 29, 36. Cifra face referire numai la victimele identificate în anchetele penale. Pentru restul de 765 de morți și 2.658 de răniți, responsabili nu sunt menționați.

19. *Ibidem*, p. 36.

Timișoara, a tras la Sibiu, a tras la Cluj, a tras și la București în 21 decembrie - asta-i adevărul istoric. Acest lucru nu se putea spune când Armata era singurul element de stabilitate. [...] Ar fi fost iresponsabil să deschizi o asemenea discuție într-o perioadă când asta era singurul lucru pe care ne sprijineam²⁰.

Această strategie era necesară pentru a coopta Armata de partea noului proiect al liderilor politici din FSN. Urmând un model consacrat de numeroase tranziții, opresorii de ieri schimbă tabăra politică, își garantează impunitatea și continuă să participe la guvernare. Generali direct implicați în represaliile de la Timișoara, cum ar fi Victor Athanasie Stănculescu, Mihai Chițac sau Ștefan Gușă, au fost integrați imediat în Frontul Salvării Naționale. Decretul de amnistie emis în ianuarie 1990 a reprezentat o modalitate de exonerare a unor fapte puțin importante în raport cu ordinul de a trage, de care se făceau vinovate cadre de la vârful ierarhiei militare. Alexandru Gussi vorbește chiar de o amnistie implicită acordată generalilor Armatei de către noua putere, în care „partidul lui Ion Iliescu preferă să utilizeze mijloacele statului de care dispune pentru a limita multiplicarea anchetelor și a condamnărilor, în loc să promoveze o formă de amnistie care să clarifice raportul său cu trecutul, dar care l-ar priva însă de un instrument de presiune asupra anumitor categorii de persoane”²¹. Conform lui Gussi, absența unei amnistii relevă astfel o strategie care vizează să asigure suportul Armatei, evitând totuși un discurs nostalgic.

Legitimitatea invocată de noua putere făcea de altfel referire explicită la negocierile cu Armata care asiguraseră „victoria revoluției”. Discursurile oficiale ale epocii reflectă această strategie. „Emanată din voința poporului”, căderea regimului Ceaușescu fusese garantată de fraternizarea Armatei, „braț înarmat al poporului”, cu masele de protestatari. „Victoria revoluției” era atribuită astfel FSN și „glorioasei Armate naționale”. Fără a nega rolul important al Armatei în căderea regimului Ceaușescu, trebuie menționat că discursurile oficiale din anii '90 și documentele proceselor impuneau o legitimitate a Armatei în afara oricărei posibilități de contestare. Dezbaterea rolului ei înainte de fuga lui Ceaușescu devenea astfel imposibilă. Rechizitoriile întocmite în perioada 1990-1992 statuau în unanimitate „actul salvator” al Armatei de fraternizare cu poporul, fără să pună în discuție rolul ei înainte de preluarea puterii de către FSN. Violențele de după 22 decembrie erau atribuite misterioșilor „teroriști”, deseori asociați, fără nicio probă, cadrelor Securității. Fenomenul „teroriștilor” a rămas neelucidat până în prezent, ca și adevăratele cauze ale violențelor din București de după 22 decembrie.

În ceea ce privește represaliile dinainte de fuga lui Nicolae Ceaușescu, rolul Armatei a fost ocultat, în timp ce implicarea membrilor Miliției și ai Securității, supranumiți generic „unelte ale represiunii”, a fost exagerată. În procesul Ceaușescu, avocatul apărării a lansat acuzații fanteziste, reprezentative pentru imagologia vehiculată în privința Securității:

I-ați îmbrăcat pe ofițerii trupelor voastre de Securitate în ofițeri al Ministerului Apărării Naționale, pentru a da încă o lovitură, pentru ca Armata să nu se alăture poporului, pentru ca poporul să urască Armata²².

20. *Apud* Mircea Bunea, *op. cit.*, p. 163.

21. Alexandru Gussi, *op. cit.*, p. 212.

22. *Apud* Romulus Cristea, *op. cit.*, p. 236.

Trupele de Securitate, instituție blamată de întreaga populație, puteau fi considerate mult mai ușor „antinaționale” și asociate violențelor declanșate împotriva manifestanților. Imaginea creată și întreținută de majoritatea acestor procese prezenta revoluția ca pe o luptă între forțele Armatei „patriotice” (asociate maselor de revoluționari și „poporului”) și „teroriștii” presupuși apărători fanatici ai lui Ceaușescu - deseori asimilați în discursuri membrilor Securității sau unor trupe străine speciale. Această imagine servea interesele FSN asociat cu Armata, conferindu-i identitatea de învingător în bătălia cu fostul regim și de pacificator al societății.

Anchetele penale vizând violențele desfășurate după fuga lui Nicolae Ceaușescu au întreținut această imagine. Raportul Parchetelor Militare din 1994 făcea referire, de exemplu, la lupta Armatei împotriva unei „diversiuni”, idee nesusținută însă de dovezi sau de explicații. Pe de altă parte, puținele cazuri prezentate în raport arătau drept cauze ale violențelor absența coordonării militare cauzată de vidul de autoritate, confuzii sau accidente²³. Dacă, în absența probelor, imaginea „complotului terorist” a fost abandonată ca explicație oficială, nicio altă alternativă nu a fost oferită pentru a desemna o responsabilitate politică sau militară pentru continuarea violențelor după fuga lui Ceaușescu.

Neelucidarea evenimentelor a fost accentuată și de decretul de amnistie din 4 ianuarie 1990, care a garantat exonerarea penală a unui număr mare de inculpați. Acțiuni precum înarmarea populației, distrugerea de documente, greșeli de coordonare militară sau rănirea cu alte mijloace decât armele de foc au intrat sub incidența acestei amnistii, nemaiputând fi judecate. Generalul Dan Voinea, însărcinat cu „dosarele revoluției” după 1997, interpretează această amnistie drept voința CFSN de a exonera un mare număr de responsabili pentru represiune:

Decretul a fost dat pentru a-i ierta pe cei care au dat cu bastonul în manifestanți la revoluție. Asta a fost prima grijă a președintelui Iliescu: să-i ierte pe cei care au făcut represiunea. [...], Am putut să observ că cei care au profitat de pe urma lui [a decretului] au fost tocmai cei care au făcut represiunea²⁴.

Neîneeperea urmăririlor penale în numeroase cazuri, achitățile, grațierile, eliberările sistematice înainte de termen, precum și cooptarea în rândul puterii a unor generali ai Armatei direct implicați în represiune au provocat proteste ale societății civile, presa prezentând procesele militarilor ca pe un model de utilizare a justiției în scopuri politice. Era acuzată tocmai inconsecvența desemnării inculpaților și eludarea responsabilității unor persoane care săvârșiseră aceleași fapte ca și cei acuzați:

În ceea ce privește procesul Timișoara, constatăm că (proaspătul) general maior Cornel Bădoiu a hotărât pedepsirea severă a câtorva lideri locali de partid și militari, precum și a lui Coman Ion, pentru a potoli spiritele și a ocroti astfel pe acei generali din Armată și cadre ale Ministerului de Interne și Securității care au acționat nemijlocit și hotărât pentru reprimarea revoluției. Cu ce este mai vinovat Ion Coman decât generalii Stănculescu și Chițac, care au întocmit hărțile de luptă la Timișoara și au dat ordine să se tragă?²⁵.

23. APMÎCCJ, dosar fără număr, „Sinteza aspectelor rezultate din anchetele efectuate de Parchetul Militar în perioada 1990-1994, în cauzele privind evenimentele din decembrie 1989”, pp. 121, 303.

24. Interviu cu Dan Voinea, realizat de Raluca Grosescu, București, 20 noiembrie 2006.

25. Petre Mihai Băcanu, „Justiția în slujba puterii!”, *România Liberă*, 20-21 decembrie 1991.

Exonerarea Armatei a fost justificată însă de FSN prin utilizarea paradigmei „genocidare” a represiunii - deși aceasta fusese abandonată de instanțe. Pentru Ion Iliescu, fără sprijinul generalilor, „masacrul generalizat împotriva populației, decis de puterea ceaușistă” nu ar fi putut fi stopat²⁶. Legitimitatea FSN, bazată pe rolul asumat de pacificator, a fost astfel invocată împotriva oricărei contestații referitoare la continuitatea elitelor comuniste după 1989. Cel puțin pe termen scurt, stoparea violențelor a făcut inefficientă din punct de vedere politic orice critică adresată FSN cu privire la continuitățile în raport cu fostul regim²⁷.

La cealaltă extremă a spectrului politic, pentru asociațiile victimelor revoluției, exonerarea Armatei în anii 1990-1996 a fost interpretată tot în cheia unei „diversiuni”, organizate însă de către elitele comuniste începând cu 22 decembrie. O plângere penală a Asociației „21 decembrie” depusă în 2004 îi acuza pe lideri FSN și pe generali Armatei pentru „instigare la război în data de 22 decembrie”. Crimele comise după această dată erau astfel atribuite grupului format în jurul lui Ion Iliescu:

Când Ion Iliescu a înțeles că manifestații nu ar fi acceptat un comunist la conducerea țării, atunci a creat această diversiune teroristo-securistă. [...] A fost vorba de instigare la război la nivel național. S-a încercat declanșarea unui război între Securitate și Armată. [...] S-au dat arme populației, pentru a lupta împotriva unor fantome. S-a vorbit de „glorioasa Armată română” care s-a bătut cu teroriștii, ca apoi să ne dăm seama că teroriștii erau colegii lor, care fuseseră chemați să apere Ministerul Apărării²⁸.

Această interpretare, care delegitimează Frontul Salvării Naționale și pe Ion Iliescu drept complici ai represiunii, nu este împărtășită de toți participanții la revoluție, unele asociații apărând rolul pozitiv jucat de Ion Iliescu. Astfel divizate, organizațiile de revoluționari s-au aliniat taberelor politice pro- sau anti-Iliescu. Asociații precum Club 22 - București sau Federala Națională a Revoluționarilor din România au sprijinit FSN-ul și partidele succesoare, în timp ce Asociația „21 Decembrie” sau organizația Memorialul Revoluției din Timișoara au sprijinit Convenția Democrată. Ele au servit imaginii pe care forțele politice voiau să o construiască despre evenimentele din 1989. Scindate, asociațiile de revoluționari nu au avut o agendă comună și nu au întreprins acțiuni comune pe lângă instituțiile statului pentru aflarea adevărului și stabilirea vinovaților.

Procese revoluției intentate până în 1996 nu au condamnat decât o parte a persoanelor responsabile pentru violențele din decembrie. Ele au limitat dezbaterea asupra responsabilității pentru represiune la rolul jucat de înalții demnitari ai partidului și de ofițerii de Miliție și de Securitate. Armata, care provocase cel mai mare număr de victime, și-a văzut garantată impunitatea, asigurându-și imaginea de instituție-cheie

26. Interviu cu Ion Iliescu, realizat de Raluca Grosescu, București, 25 octombrie 2005.

27. Alexandru Gussi, *op. cit.*, p. 59.

28. Interviu cu Teodor Marieș, realizat de Raluca Grosescu, București, 12 ianuarie 2007.

a „victoriei revoluționare”. În același timp, numeroase condamnări ale ofițerilor de Securitate și de Miliție au fost și ele reevaluate și anulate în instanțele superioare. Retrimiterarea dosarelor către parchete pentru completarea cercetărilor a dus în cele mai multe cazuri la tergiversarea sau sistarea urmăririlor penale. Actele de grațiere și eliberările condiționate au constituit o altă modalitate de exonerare a inculpaților.

Aceste procese nu au reușit să stabilească lanțul decizional al aplicării represiunii la nivel local. În afara condamnărilor de la Timișoara, în niciun oraș unde au existat violențe, anchetele nu au stabilit cum s-au dat ordinele, dacă ele au fost legale sau nu, și cine le-a pus în aplicare. Întreținut în mod abuziv, misterul „teroriștilor” nu a fost elucidat. Adevărul asupra evenimentelor nu a fost stabilit, vehiculându-se în schimb o narațiune falsă asupra responsabilităților pentru violențe. Rezultatele proceselor și vehicularea acestei narațiuni au indicat existența unei complicități între artizanii represiunii și noua putere instaurată la București după căderea regimului Ceaușescu. Dacă Armata a fost exonerată de la începutul anchetelor penale, sacrificarea aparentă a Securității și a Miliției a fost necesară pentru ca noua putere politică să-și construiască o identitate anti-ceaușistă prin condamnarea partizanilor fostului regim.

Victimele au fost integrate ca martori în procese, fără să primească însă daune materiale ca părți civile ale acțiunilor în instanță. Ele au perceput exonerarea Armatei ca o nedreptate făcută de noul stat democratic, întărind ideea continuității acestuia cu regimul represiv. Totuși lipsa de activism a asociațiilor de revoluționari, precum și scindarea lor în funcție de diverse interese politice, le-au împiedicat să se constituie într-o mișcare puternică, într-o forță capabilă să determine autoritățile statului să afle adevărul.

După 1994, cursul proceselor revoluției a fost întrerupt, niciun caz important nu a mai fost instrumentat, iar interesul opiniei publice pentru acest subiect a scăzut și el.

10.2. Procesele de după 1997. Armata - artizan al represiunii din decembrie 1989

A doua generație de procese a coincis cu schimbarea puterii politice la sfârșitul anului 1996. Spre deosebire de perioada 1990-1996, rechizitoriile au vizat implicarea ofițerilor Armatei în represiunea de la Cluj, Timișoara sau Sibiu. Unele dosare elaborate la începutul anilor '90 au fost completate și retrimise în instanță, altele noi au fost deschise. În continuare însă, responsabilitatea pentru violențele de la București, orașul cu cel mai mare număr de victime, nu a făcut obiectul unui proces, iar violențele derulate după 22 decembrie nu au fost anchetate decât într-un singur dosar important, în același timp, în unele cazuri a intervenit expirarea termenului de prescripție, fapt care a dus la suspendarea urmăririi penale. Astfel, după 1997, anumite categorii de infracțiuni precum „abuzul în serviciu” sau „vătămarea corporală din culpă” nu au mai putut fi pedepsite. Spre deosebire de anii 1990-1996, în procesele derulate după 1997, urmașii victimelor și răniții s-au constituit părți civile și au cerut daune condamnăților și Ministerului Apărării Naționale, considerat parte civilmente responsabilă.

După 2000, când puterea politică a fost preluată iarăși de Ion Iliescu și de Partidul Social Democrat, multe dintre aceste procese aflate pe rol au fost stopate. Metodele de exonerare au fost și ele reluate, fie prin emiterea de decrete de grațiere, fie prin

eliberări condiționate, iar în cazurile care i-au vizat pe generalii cooptați în primele guverne post-1989 - prin recursuri extraordinare în anulare declarate în favoarea inculpaților.

Semnificația proceselor intentate în perioada 1997-2000 este una dublă. Pe de o parte, ele au statuat rolul Armatei în represiunea din 1989 și în violențele de după 22 decembrie, compromițând imaginea acestei instituții ca „salvator al națiunii”. Pentru prima dată, o instituție a statului comunist (Ministerul Apărării Naționale) a fost declarată responsabilă și chemată să plătească daune materiale victimelor represiunii. Pe de altă parte, procesele au delegitimât puterea instaurată în 1989, conferindu-i imaginea de complice al responsabililor pentru victimele revoluției.

10.2.1. Procesul Stănculescu-Chițac și delegitimarea indirectă a Frontului Salvării Naționale

Cel mai important caz al acestei perioade a fost procesul intentat generalilor Victor Athanasie Stănculescu și Mihai Chițac, persoane care, după ce au coordonat represiunea de la Timișoara, au angajat negocieri cu reprezentanții noii puteri, au ordonat retragerea trupelor MAPN în cazărmi și au fost numiți miniștri în primele guverne post-1989. În 1998, cei doi au fost acuzați că, în calitate de prim locțiitor al ministrului Apărării (Stănculescu) și respectiv comandant al Trupelor Chimice și al Garnizoanei București (Chițac), au pus în execuție la Timișoara, în perioada 17-22 decembrie, ordinul de reprimare a manifestațiilor cu muniție de război. În același dosar a fost anchetat și generalul Ștefan Gușă, fost șef al Statului-Major comunist și apropiat după 1989 al Frontului Salvării Naționale, dar acesta a decedat în 1994. Conform rechizitoriului, ordinele generalilor au provocat 72 de morți și 253 de răniți²⁹. În proces s-au constituit părți civile 219 de răniți și moștenitori ai persoanelor ucise, daunele materiale urmând să fie plătite de cei doi inculpați, în solidar cu Ministerul Apărării Naționale³⁰.

Apărarea generalilor și a MAPN a demonstrat o atitudine radical opusă față de discursul practicat în anii 1990-1996. Dacă în acea primă perioadă a tranziției, Armata se prezentase drept actor-cheie al „victoriei revoluționare”, drept susținător necondiționat al „voinței poporului” în demersul de a răsturna un regim ilegal, în cadrul procesului Stănculescu-Chițac, generalii au folosit drept principal argument în apărarea lor faptul că manifestațiile din decembrie 1989 se declanșaseră împotriva unui „regim legitim”, pe care ei erau obligați să-l apere³¹. „Recunoscută de toate țările lumii, conducerea statului comunist român nu putea deveni ilegală de pe o zi pe alta” - a susținut avocatul MAPN-ului, invocând ilegalitatea mișcării populare din decembrie 1989 și datoria generalilor de a apăra statul socialist. Dacă Stănculescu și Chițac sublimaseră în 1990 rolul pe care ei însuși îl jucaseră în câștigarea revoluției prin solidarizarea cu manifestații, acest discurs a fost înlocuit cu unul radical opus, convenabil exonerării responsabilității pentru reprimarea acelorași manifestații.

29. APMÎCCJ, dosar II/P/1996, „Rechizitoriul din decembrie 1997 cu privire la generalii în rezervă Victor Athanasie Stănculescu și Mihai Chițac”, p. 4.

30. Marius Mioc, *op. cit.*, pp. 241, 243.

31. *Ibidem*, pp. 187-188.

Un alt argument invocat în apărarea generalilor a fost faptul că, în calitate de ofițeri ai Armatei, ei nu ar fi făcut altceva decât să execute ordinul dat de Nicolae Ceaușescu, la acel moment șef al statului și comandant suprem al forțelor armate. Procesul a deschis astfel o altă dezbatere semnificativă, anume responsabilitatea individuală a militarilor în fața ordinului dat de superior. Ministerul a invocat obligația necondiționată de a respecta ordinele ca „principiu de bază al funcționării instituțiilor militare”. Generalii

nu aveau nici obligația, nici libertatea de a face aprecieri normative, pentru ca în funcție de concluziile lor să fi acționat altcumva decât conform regulamentului militar în vigoare³².

Militarii „nu pot fi considerați responsabili că au executat ordine emise de puterea politică, întreaga responsabilitate revenindu-i acesteia din urmă”, a susținut MAPN³³. La rândul lor, Stănculescu și Chițac au făcut referire la cazuri similare din istoria României, în care militarii nu au fost judecați pentru acte de reprimare violentă. Comparând decembrie 1989 cu răscoalele sau grevele din 1907, 1929 sau 1933, Stănculescu considera că militarii nu puteau fi supuși justiției în asemenea situații. În aceeași logică, un senator al Partidului Democrat susținea în 1999 că imixtiunea justiției în chestiunile militare „ar putea conduce în viitor, în situații similare celor din 1989, la ne-executarea ordinelor de către militari”³⁴. Senatorul se temea tocmai de dimensiunea de prevenire a ilegalității pe care procesele penale trebuie să o aibă. La antipodul acestei poziții, procurorul Dan Voinea - procurorul care a întocmit rechizi-toriul - explica obligația militarului de a evalua legalitatea unui ordin, susținând faptul că ordinul de a folosi Armata împotriva civililor pentru a restabili ordinea publică era ilegal:

Datoria de a executa ordine nu trebuie văzută ca ceva absolut. Executarea ordinului este necesară, dar are niște limite. Și este prevăzut în regulamentele militare că ordinul ilegal nu se execută. Nu orice ordin primit trebuie executat. Iar militarii români sunt instruiți, oameni cu școală care au capacitatea de a gândi, de a evalua o situație, inclusiv o situație de conflict armat. Și atunci nu poți să te ascunzi în numele acestui principiu general că ai executat un ordin. În 1989 au existat numeroși ofițeri care au refuzat să tragă. Aveți exemplul ofițerilor care mai târziu au format CADA³⁵.

Argumentele procurorului Voinea au fost reținute în instanță, prima sentință pronunțată în iulie 1999³⁶ condamnându-i pe Stănculescu și pe Chițac la 15 ani de închisoare, 10 ani de interzicere a unor drepturi și degradare militară pentru omor deosebit de grav și tentativă de omor deosebit de grav. Pagubele materiale datorate victimelor și moștenitorilor lor se ridicau la 36 de miliarde de lei vechi (mai mult de 10.000.000 de euro) și urmau să fie plătite de cei doi, în solidar cu MAPN.

32. *Ibidem*, p. 260.

33. *Ibidem*.

34. Declarație a senatorului PD Nicolae Alexandru, preluată de *Evenimentul Zilei*, 20 iulie 1999.

35. Interviu cu Dan Voinea, realizat de Raluca Grosescu, București, 20 noiembrie 2006.

36. Arhiva Înaltei Curți de Casație și Justiție a României (în continuare AÎCCJ), „Sentința nr. 9/15 iulie 1999”.

Reacția Ministerului Apărării a fost promptă. Ministrul Victor Babiuc, membru al Partidului Democrat, a susținut că, prin condamnarea celor doi generali și prin obligarea la plata despăgubirilor, ar fi culpabilizată întreaga Armată și, în consecință, rolul ei „salvator” în evenimentele din decembrie 1989 ar fi negat. Se considera că un atare proces constituia un atac la adresa „Armatei poporului”, parte esențială a ființei naționale. Ministrul Apărării declara:

Dacă doi generali sunt considerați responsabili, atunci întreaga Armată Română este considerată responsabilă³⁷.

Pe de o parte, apărarea invocată de Babiuc ar fi însemnat că Ministerul trebuia să se solidarizeze cu infractorii din cadrul său. Pe de altă parte, refuzul de a plăti daune victimelor și de a recunoaște responsabilitatea Armatei comuniste pentru represiunea din decembrie indica solidarizarea Ministerului democratic al Apărării cu Ministerul comunist al Apărării. De altfel, Armata, care se bucurase constant de o legitimitate necontestată în fața opiniei publice, evitase orice reformă substanțială sau eventuale epurări ale cadrelor sale implicate în represiune. Încercările mișcării CADA de la începutul anului 1990 de a democratiza Armata s-au soldat cu eșecuri. Babiuc a mers până la a cere amnistierea faptelor din decembrie 1989 :

Dacă o amnistie poate să asigure liniștea și stabilitatea națională, sunt de acord cu această amnistie³⁸.

Această poziție nu făcea decât să reafirme politica de uitare a represiunii comuniste impusă de FSN în anii '90. Continuitățile la nivel instituțional între statul comunist și cel postcomunist erau astfel asumate în discursurile oficiale ale PD, moștenitor al FSN, dar partener al CDR după 1996. Pentru Dan Voinea, aceste argumente sunt o formă de a eluda adevărul și de a apăra infractorii:

Spunând că dacă doi generali sunt vinovați, întreaga Armată este vinovată, domnul Babiuc face o mare greșală, pentru că el discreditează o instituție foarte importantă, care este Armata. Armata trebuie și ea apărată de infractori care pot acționa sub egida ei. E frecvent să găsim infractori în cadrul Armatei, pentru că Armata îți dă putere. Iar această putere trebuie măsurată, evaluată, controlată și judecată ori de câte ori ea depășește legalitatea. Gândiți-vă că în 1989, nicio unitate a Armatei nu a fost atacată de civili. Deci Armata nu a fost în legitimă apărare când a tras împotriva civililor, pentru că nu a fost atacată de civili. Nu numai că nu a fost atacată: civilii strigau „Armata e cu noi!”. Represiunea a fost nedreaptă, și cei care au ordonat focul se fac vinovați. Rolul armatei este de a-i apăra pe civili, nu de a-i omorî³⁹.

Condamnarea generalilor a avut o importantă semnificație politică, și anume delegitimarea liderilor FSN care în 1990 cooptaseră în funcții executive, la cel mai înalt nivel, trei ofițeri direct responsabili pentru reprimarea revoluției. Amnistia tacită

37. Declarație preluată de *Evenimentul Zilei*, 20 iulie 1999.

38. Declarația ministrului de Interne, Victor Babiuc, preluată de *Adevărul*, 10 aprilie 1999.

39. Interviu cu Dan Voinea, realizat de Raluca Grosescu, București, 20 noiembrie 2006.